

ԵՐԵՎԵՆ

Ե ՀԱՅ

ՎԱՐԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՏԵՆԱԾՑՐԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ է
ՀՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՆԴՈՒՄԱՆ
1700 ԱՄՅԱԿԻՆ

Հրատարակում է
պետական հովանավորությանը

ԵՐԵՎԵ

Ե ԴԱՐ

ՎԱՐԴԱՄԻՔ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ԴԱՏԵԲԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՅՈՒՅՆ

Աշխարհական բարգմանուրյանը և Խանքաղբարյանները ԵՐԵՎԱՆ
ՏԵՐ-ՄԻԱԱՍՏԱՆԻ
Առաջարկը ՀԿ ակադեմիայի բրանից անդամ ՎԱՀԵ ԽԱՎՐԱՆԻՉԱՆԻ
Խըստիր՝ ԷՄԱՆՈՒԵԼ ԳԻՒԶՅԱՆ

Աղիք

b—400 Վարդանի և Հայոց պատերազմի ժամին / առաջարտանը Վ. Խալ-
րանջյանի, աշխ. թարգմ. և ծանոթագր. Խ. Տեր-Միաաստանի,
Խկարյակ. ձեռվ. Խ. Հակոբյանի, Եր.: Հայաստան, 1994, 156 էջ:
Հայոց ժառանգիքներց ժառանշարի ներկա Հայոց բավարարությունը և
Հ. թ. գործի Հայ պատմիչ նոյնին երեք Վարդանաց Շրանչարուի ժամին:

b 0503020913 — 91
701 (01) 93

ԳՐԻ 63.3 (22) 42

ISBN 5-540-01580-0

(C) Առաջարակի, Բարգմանուրյան, Խեցւանցյանի, Ժանթաղբարյանի և
Հետր. աշխ. Առաջարակի Հայոց, 1994

ԵՐԿՐԻ ԽՈՍՔ

Վ ուրի նոյ դատկան պատմիների փայլուն համաստեղուրյան առաջնուկարդ դիմուներից է նվիշն, որի անզուգուկան մասյանը՝ Շիշուղի և նոյոց պատեազի մասին եւեր, վերիարի զեւ է կառաւել ինչպիս նոյ պատմացիական մատի, այնու է ազգային զեզարվեստական մատեղուրյան սկզբնավաճան ու գարզացման մաւզուն: Բանձնանք մեծ է եզել այդ ոգեշնչ մասյանի դեր նոյ ազգային պատմացիական մատուցման զարգացմատառյան մշակման գործուն, ուր եռու ազգացուրյան հաւատական է անգամ մինչեւ:

Դամացացից շնոր նվիշն մատի կենսագրական ակնիկուրյանները, ուրիշ հիմնական արյուղը միջնադարյան ճանաբանից կոչված ժաղանակուուն պահպանված զայլուն մասնան ավանդության է, որը, ինչպիս կարծուն են (Մ. Արեգայն, և. Տեր-Միքայելն). Ծինվուն է կառաւելուրյան վրա, բայց թէ ո՞ւշափով՝ ուշով մնաւագու չէ Ըստ այդ կառաւելուրյան նարաւակի ուղարկին է Ավետարակին: Հայրենիք վերապատճենուց հետո, ուրիշ գիւղու ու զբիր, ծառայուրյան է մակա Վարդան Մատիկանյանի մաս և մասնակչին նոյ պիտօնուած արքունուրյանը: Խնչես եւնուն է նվիշն ևս իր ուսուցի նման նոզես և մատիւրյան կանչի բնազարան է եկել աշխարհիկ-դիմացական կենաց բախում բժիշկուուց հետո: Եւ եւկուն ուն զառ ուղամամատուեթի հմատից հետացրուրյաններ ցուց են տային, ու նո, նովունուր, ունչել է ուղամամատական ուղարկի պատմատառյան: Վարդանանց պատմազի մեռ նվիշն, քրանիկով զինվորյանց, զաւուկ է նորական կրօնակու ու պատուի գրական ուղամատենու: Պատմի իր եւեր զեւ է Վարդանանց պատեազի տարի ամց. 464—465 րը. Դայիր Մատիկանյան եւեցի պատմիւով:

Վարդանանց պատեազին՝ պարսկական բնապահուրյան զեւ ուղգան մազգրդ պատմատգրական այդ համհան արքունուրյան նարաւակին էր եւերի բազարական անհայտուրյան և բնամենի եւեր ուստանայի առաջ կարծանված նայիկական բարզուրյան վերականգնումը, ճազբեցի ազգային ինքնուրյան ու բժիստանական կրօնի պարզապահուրյանը: Ըստ 1540 տարի է բաժանուն մեզ զարնանաւու Տղման գիւղ ափին ունչ ունեցած և ընկանենք միայն մեկ ու ուն Ավարայի նորասամատարից: Բայց, շնոր գրան, նուսպար անցյալի այդ Ավարային դրվագը բացաբի խոր նոս է ական նայուրյան պատմական միջնուրյան մեջ՝ բայց ժամանակներուն ընկարիելով իրեւ ճախուրդի հայրենայիւրական մեծ խոյանների, ապրելու, զայտուելու: Եսու անհան կամինի, բազուրյան, ապրային պատմի պաշտպահուրյան անզուրսկան խունդական, ուռու զաւու շարունակ զեւին ու ազեւնչել են պատմուած նոյ նայուրյանների բազու մերնաւու, ուր մի ժաղանաւու: Եվ այս զարծուն, իրաւ, շատ մեծ է եզել նվիշն ուղցակ մատուցմանի դեր:

Խնչես անհաւառակ մեր հին պատմագրուրյան մշամ գրական նուշանանների, ոյնու է նվիշն եւեր ժամանին ամրազական բնուրացին անհան է արուկ ունէ

միական բնույթով: «Վարչով և նայոց պատեզօքի մասին ռուկագումնային, առնելից առաջ պատճերյան է Վ դաշ ուղարկու մեծ գոմի» (Մ. Արևոյն), որ արևածառի մեջով դժվար նախառի սկզբանյան է Աննելիի փոստ է ու մինահանձ նոյնի մասընի բնակու ովկայի և ի առաջ միայն Պատրիարք Շայոց պատճերյան Ո դժվար) շահելի է, ու նայ պատճառի փոստը մնացածարքը ունեցող վիճակն նիշ բարարարյան առաջ պատճերի կամի, առնելիւապէն՝ Վարչունց պատեզօքի աղյուղ-նարբարքն ու կրտսեան կամիներին: Բայց պատճառի միայն գրաբառամունքի, եւս բնուրի ու նախառի խնդիրների: Բայց պատճառի միայն առնելի նու միահանձն նոյնի եւր մեր մի գոյնի գրականուրյան ամենափայտ նայունանից է, որի բնուր է Կովկասի մասարայլուրյանը, վարչով մասարայլուրյանը, առնելով նուզանուրյանը, նազանցիսկն վրիշուի ինչն ու նոյնենայտուի ամերինի պարագ: Այս բայ եւրյան, իրակա փառուելի նոյնի վրա, Հազարդական վերի ամսագների աղյուղարյանը ու ազգ կերտուն մի յաւասի նորուն է պատառվարյան, ուոչ իմասով բերա նիշ կիմի տակ՝ պարերուն նեռապատճ, որի Կովկասի միահանձն կառացիմնուն բացախրդան է իրականը և նեռապատճ, և ոպերական սինդրո: Նոյնամի իր եւր նախառի է սփրիների համար միբրարուրյան, նասացաներին՝ նոյս, Տաշերին՝ նարբեարյան, և նոյն ու է պարմանին է եւս առենազարդուրյան իմասկուն միամին ու նոյրի պատճազպաթեատրուի կերպարյան յաւասակարյուններ: Առանձնակա ուղարկու է, ու այդ առենազարդուրյան մեջ պարզական մնչեանի նու միասին և նոյնի և ամերի զարդ նոյուն և նոյսի ու նազարետի մատական կուեր, ուղիս նուզանունը բացախրդի կարեարյան ովի նոյնի եւրի գրականուրյան միամինն ըստ ամենայնի բնուրագելու առանձ: Բերոյ է, ու ամեր բնածու զիմ նոյն ծովուրի մզա արար կիմի պատճուրյան է նոյնի փոխայլ շնակախրդան մուշ տակ է նասիցիս մաք՝ առնամարյան՝ խոհեղական աշտիբուն:

Դայ է նկատ, որ նոյնի մասաւան բերանի տակ է զավան Եհվառենիս կամ կոմիտացիուրյան է առ, ինչեն, առնամովի պատճեն լի: Վ դաշ բազմուն բայ ու իմնամ իրապարյան պայմաններ, իրամի, առնակունի և զաւան ուզքք, մայրենին և շնուն նահացարյաններ, ուոյննու վերջին մի նոյ նեռառ և պարապազունն նամա՞ ընդքի գրապահակարյան ու պարապան զամանի: Ան ըն ինչու Վարչունց պատեզօքի մասան նոյեր այսիսի աւաշ- ինի նաւասակարյանը, ինչու զաման է նոյնի, առավինուն և Եհվառենարյան՝ վերար նարաւարելու: «Այս նախառի մուշ ու ու չ կ կոր ի խոյնի, ու ներ- առներ և ո՞ւ մորին, ո՞ւ ուոր և ո՞ւ նուր, ո՞ւ չուր և ո՞ւ է առ ոյ բան նա- զաման: Այ վնասի ամերի ընդքին ու ուուսային Եհվառեններ նախառի նոյ- նի պիմ է նասեւին գլուխեատրուի միացի՝ նոյեր կամն ու վնասակարյան ույսի բնուրագելու մեջ եւրան գրապահական կուեր ուրանիւն զարդ զիազաւ- րի նամա նարաւան նամանուն պարի նարեսի բերան: «Մարդի, ուոն ո՞ւ ըր- բաների և գոյինան, ո՞ւ առնամների եւրու կու և ո՞ւ նաւասարյան բան տակ զամ է, ներար և, մերար, որ բայ չոյիների առնամարյան է, մաք գրապան է կոմիտի, ոյ է, որ կոր է եւու զիազաւիր:

Նոյնի առենազարդուրյան մի առնեցային գրապահար նոյնենայտուրյան և Զայրենին չոյերի նախառարյան նոյնուն սկզբ է ուցես առաջային գրապան պատճերյան պատճերյան այ վնասակար ու միայն իրեւ նազանցիսկն բանը պատճ, այլ ուցես խորհու նամանուն:

Աղյուս, ինչու քրոնակ է հաստիցով հայունի պատմական նշանակությանը՝ բայց դրա մեջ մեկը եւս եւկը մի նշանցի ներզ է ազգագրայան համբարձման ներառյալը, եւս առաւելյան ուժի հօր պարզեցմէ, ու այնուհետ փայլուն կերպուրյան է եւկը մի բան հասպածներուն, մասնավորութիւն պարզութիւն է առանձին նույն այն պահին ու այդ կերպուրյան մասին վիճակի գործույթը, ուով մեր պատմից խորհուսուն, առաջպեսի պահին է զանուն հայրենիի պատմանուրյանը, իսկ իր խորհուսուն առաջ մասնաւների գատարաւորյանը, ուոնց նկատմամբ մայքնուի յարերին որպէս զաման, բայց առաջ զամանին է մենայն հայրենական ու հայտառաց վասակ Մյամիի ամբառանակ վայսենի նկարագրութիւնը, ուով ավարտված է այսպիսի առկերպ, ով նո, ու հովարդությանը ուղարկ եւ նայու աշխատի վեր բազույտ լինի, եւս զերպանի անձն կ շատավեց, ուովնուն մեռաք ինքնի բան և նայ առից ինքնի էլեւ անոնք շնչից արերի յարեամ, և նու շնչառանիից ինքնիցուն ուոյր ազգի ուոյս: Ոչ մի շատի շրաբից, ու շուտեւ իր կյանքուն, և մենանմ շատիներից ոչ մենա կ շնչաց, ու նու զյանց շանցնուն մականականի: Այս նկատմականը գրէից նու մայքն՝ նու հայութեան կոստիրիու և նուն մկանցիւն համար, առանցի անհ մարդ, ու լի և իմանա այս բանը, նորդ կորդու նու համերի և նու զաներին ցանկաց շնչին: Պատմից այս և նուռանա առեամուն մեկ անդուն և նու ընդդիմ է նու եւկի մի կաւունու բարականուրյանը՝ յարաւարայախանական բաշխույտ միտումը:

Աղյուսին միանգումայն խոր է պատի հայեցողականուրյանը: Եւրի սկզբից միջն վեց մասաւու զբացված է իր ուոյսինի համացմանները, իր համակարգաբաններ ու հականուրյաններ ունեցող պատմիք՝ իր երես, ականի վերաբերութեան նկատման անշնչերի ու պատմական անհու փայտագի նկատմամբ, նայածամ, ուով այնի ևս զարկանամ, շնչամուն է նորինամի ներութիւնը ուոյր, զբացմաններ բարգանի կարգրութիւնը:

Աղյուսի մերժութիւն աթապասուն է նուռանանական առջեամ մեռներին ու մեծ զերպանուրյանը զպանու է դրանցից: Եւս մեր պարզ է, զպարհեակիի: Զափառաց նուռան է ու բազմաքան նոյնին եւկի պատմին, պատմեամուն համեմատուրյաններ ու զնունք, նուռայս խոր անզանի վիշտինուրյաններ, նուռանանական նայ և նունարեց (երեսն այդ եւկունի զպանութե պատմանամ), կենանի եւկունուրյաններ ու նուռեր, զանազան նուռաններ, պրառնական անհանց զուրյաններ (բայ եւկուրյին մեծ մասաւ անխավեց) և այլն: Նոյնին բնուու է պատմական նուռանուրյանը: Խոյս անյան նուռանամ շատարգան կորի բնուրին, նոյնանի ճուռական սառան է մեծ նուռական գեղու երեսներ, մեկ՝ նոյնինի նուռան բափ: Նոյնին անինի բնուու է նու պատմագան կորին բավարույն նուրացնակու նոյնինական բաներ անը, ոյն առանձնապի փայլուն դրանուն է սառայ ուոզմանաւունի նկարագրութիւններ, որի բախույն ուինակի և Ամերայի ներառմաւուն անմասց պատին:

Անյան նոյնին իրաւ անքանայի կարսութեան, նոյնանին այնուն սիւլի ևս այնինի՝ Վարդանի ու Վարդանանց կարանամբ, նոյնինակը մի նուրին ուոյր մասնակ նուռանուն է բառը և Ծմուռն վերեսնակ նուռանունին: Հենց այս նուռանունը կ պարմանագարէ և նոյնին անզանարդարյան բախուսանական անձն, որի միմքը նոյնանի յարաւարայան նուռան է նոյնինի յազուրդ բարայնագրանունին ու մառական անսար կարագրութիւններ նկատմամբ: Այս առանձ, բիու է, առանձնանի մեծ նուռնուր ուոյրի նոյնին մասայի նուռերանական անդար, ու նուռական գործի շնչաքանակ է բազու դրանուրյանը ու նուռարայանը ու նուռանուրյանը ու նուռանուրյանը:

ուն մայց աշխարհի փափկառն սիրենների նազիրն մեծ ուն ու բացառիկ տակաւորում: Եթի այդ նույնած ինըն մի փառակ ինըն է մարդկային ուն անպատճելիության: Ես մեծուայն առաջնորդությանների: Մարդկային կամի անընկերության զարգացող նախնական յարակի է նույն իրեն ու նույն հասպատական: Այս նույն իրեն ու նույնակաւորյանը պատճեն է ապառագրական կոմի պիճառագրական նովա քայլ մարդկանց անքենի վարչութիւնային, ունի Ավարայրի նույն է: Հայոց պրոտիվներից կամ անոնց առաջապահներին ու անոնց առաջապահներին:

Եղիշի լիզին ու անի յուրաքանչի քայլ, դաստիարյան ու սկզբույթն և՛ նազար գույ իննուույն կամ փախառու անժամկեցր, ընալու խոնիւն ու խառաւուից առաջանանաւ ինըն անուուրդները: Առաջի իրեն ձևարդ պեկան է առերջի նազարյանները: Ինչ է այս կույր [լինել]: Տան ման կույր: «Թշքս ու նորին մեծ է մարմնից, այնպէս է մայի տեսազրույթն մեծ է մարմնին անուածարյանները: Անդքա մարմնի կենզանուրյան նորին է, ինչ մարմնին ու նորի կառավարող մինին է:» «Միաբանուրյանը բայի գործերի մայրն է, ինչ անմարդությանը՝ յուր գործերի ձևոք և այլն:

Հայուածայիններ անքորդն նոյնի անգարգական մասունք եկի և նոյ յօպերդի անեստիւնի ու տարածած գրամեններից մեր: Այդ մասին ու վեյալու պատերի յուրաքանչի մասունք նույն բազմարի ձևարժիւակուրյանները, ինչպէս և գործ ընացրի հաստատակուրյանները: Նոյնի աննունի մասունքի ընդուժուական է 1774 ր., Կայունական, Դամիր կունուդի մասունք: Վարդանու պատճերյան գործու ընդու յուր մասունք անըն բայ և անու կոստանդնուպոլիսուն, 1764 ր. և մինչ օր անցել է բայ 25 վերաբերանուարյանը: Այդ եւիր այստեղուար բարձմանը է 6 անգամ, որոցից լախարյան նոյնի Տեր-Միհուսունի մասունք իրականացվուն է: Խոյն վաստիւածու բախուեր կազմի և նու նոյնի եւիր վաստիւ-բնակիւն բացից (1957 ր.):

Նոյնի եւիր բարձմանը է ոռուեն, անզերն, ֆրանսեն, իսպանեն:

Դայու շառանու սկզբանուցը՝ նոյնի սկզբների մասունք առա նոյր է այնի բազմարի ու անեստուրյան մանեւրի ու անունիւնի վկարվեասական սկզբա գործուրյանների: Գոյն մինի քայլուն այն Աւրշանի ապրյուն է եկի նորս նուրաբար: Հայուածայի Սակազան նուստունիւն: Եթիս երարիցու և յան ուշիների համաւ: Վարդանու պատճեազի ընալ կենառնական ան է գույնու նու նուսպա շրջուն նոյ գործուրյան մեր, մասնավետուն 1919 բայի նոյ կաստիգմի ու ու անունիւնի զամասուրյան սկզբանուրյաններուն: Սակայն վազնունիւն մա մանունիւնի նոյու պատճերյան ներառական իրազարյան իւ բացառիկ նոյ զամա սիլիստիւազիւն ու վազաթեասական անդապանուն զայ մեր ուրեամ: Հայրեն կան մեծ պատճեազի ծան ուստիներին: Անենի Անդրեյունի վկարվանուն անմա պատճեազիւն: ուն մեր զայական բայ իւ պատճեազի ուստիներին: Անենի Անդրեյունի վկարվանուն անմա պատճեազիւն: ուն մեր զայա նոյու մեզայա անցար ճանանակիւն կամնի նու կազա ուստու նունայնուներ՝ պատճերյան մենաբաններ ուստի արյանիւակարյան նախապատճերյան, զայ անց նունական անցույն ճանանամարյան մեր ուրեի նու, ընդուն պատճեազի ամուդ նորի բացառիկ նունակարյան մեր ուրեի համաւ:

Այ այսպէս, նոյու մասպէս նունակու ուրեիցիր իւ ուժինու մասունք նոյ այստեղը, գլուզունի, զայակի կուսաների, բայ և ներառական մասունքի զա լից այստեղը, գլուզունի, զայակի կուսաների:

ուրի միշտի՝ նաև կով մինչև մեր տեղը, պատմության բայց փոփեռած նաև ազգական ժամանակի խոհանության ամեն ազատ, ուստի նվիրական եւ ազգային հաւաքանակ բարձրացնելու ամենալավ ազգային ազգական ժամանակի խոհանության ամեն ազատ:

Այս է ամս նոյնին ամսական առաջարկության մեջ խորհություն:

Վ. ՆԱՐԱՆԴՅԱՆ

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ԴԱՎԻԹ ԵՐԵՎԱՆ
ԽՆԴՐԱՆ [ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ] ՎԱՐԴԱԿԱՆ
ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԾՈՒՄ ՄԱՍԻՆ

Այն դործը, որ պատվիրեցիր, կատարեցի, ո՞վ առարինի. Հայոց պատերազմի մասին հրամայեցիր [գրել], որի մեջ բւերի հանդեպ շատերի առարինի գոտնվեցին:

Այս շարադրեցի այս լոյթը պլուխների մեջ:

Առաջին՝ ժամանակի:

Երկրորդ՝ Արեհերի իշխանի ձեռնարկած դործերը:

Երրորդ՝ Եկեղեցու ուստի միարաևությունը:

Չորրորդ՝ Նորին ուստից բաժանված մի քանիսի երեսպառակությունը:

Հինգերորդ՝ Արեհերի շարադրեցի:

Վիսերորդ՝ Հայերի ընդդիմակալը պատերազմով:

Տասներորդ՝ Խոռվության գործերի երկարածղությունը:

Այս լոյթ դրախների մեջ կարգով դրեցի և մահամասն շարադրեցի ակիզրը, միջին [ժամանակակի] ու ավարաը, որպեսզի շարունակ կարդաս, լսելով առաջինիների քաջությունը և հետ կացածեցիր վասթառությունը, ո՞չ թե երկրագոր առաս զիառության անձնական պակասը լրացնելու, ո՞՛ւ երկնազոր նախախեռամբթյան այցելություն համար, որ նախազիւթյամբ երևու կազմերին էլ հաստոցում է տալիս, որ տհանելի բաներով անտեսանելին հայտնի է դարձնում:

Իսկ գու, ո՞վ մեծո աստվածային դիսության մեջ, ինչո՞ւ արդյոք [ինձ] հրամայեցիր, քանի որ ինքը կարող էիր հրամաներ ընդունել ազիլի լավերը [գրելու] համար: Խեղակա թվում է ինձ և քնող և իմաստափառթյամբ պարապած մարդկանց՝ այս բանը երկնազոր սիրո նշան է ոչ թե երկրագոր փոռասիրության, ինչպես որ հմուտ պատմազիր-է և ոչ թե երկրագոր փոռասիրության, ինչպես որ հմուտ պատմազիր-է ներից ոմանք ասել էլ հն՝ «Միարանությունը բարի գործերի մայրն է, իսկ անմիաբանությունը՝ շար գործերի մեռզը»:

Այսպիս և մենք անսնելով, որ քո հրամանը անկեղծ սիրոց է լառաջացել], ամեննին շդանդաղեցինց և շվախեցանք՝ մեր ազիտությունը նկատի ունենալով: Որովհետեւ մեծ բան է անկեղծությունը

ովկարությանն օգնելու համար, ինչպես աղոթքը՝ զիտության, և մաքուր սերը՝ հասարակաց օգտի համար:

Թոք և մենք քո հրամանի հետ ընդունելով՝ հոժարությամբ սկսեցինք այս բանը, որ սիրելիների համար միսիթարություն է, հասացազներին՝ հույս, քաշերին՝ քաշալերություն, որոնք հոժարակամ հարձակվում են մահվան վրա՝ առաջները տեսնելով՝ հողմության դրադիխել², որը ոչ ոքի թշնամությամբ չի արհամարհի, այլ բոլորին սովորեցնում է իր անպատճելի ուժը: Ազ ահա՛, ոզ ոչ կամենա՝ կընդունի որպես քաշ դիեվոր: Ազ բանի որ նահատակություն բար բազմանշանակ է, նա էլ բազմապիսի շնորհներ է բաժանում բոլորին, որ և աննենդ սրափ սուրբ սերն ամեն բանից մեծ ենք հանաչում:

Այս պարզությունը նման է երկնային պարզությանը. և այս էլ քո մեջ տեսնելով՝ մասացանք մեր ընության [Հասկությունները]: Եզ ահա քնզ հետ վեր ենք բարձրանում սավառնելով, և երբ բարձր թռած կանցնենք թռլոր վնասակար մրրկածին օղերից, փորրիշատե ծծնլով վերին անապական օղերից, կատանանք զիտություն մեր անձերի փըրկության և ամենահաղը եկեղեցու փառքի համար: Աւատի և բազմաթիվ սուրբ պաշտոնյաները թող զվարթությամբ կատարեն իրենց պաշտոնն ու ծառայությունը, որպեսզի փառավորին բոլորին հայրը. ուր և նրա հետ ցեծա ու բերկրի սուրբ երրորդությունն իր անտրառում էության մեջ:

Արդ սրով հետև քո աննախանձ բարք ու ընությունից պատվեր ու հրաման ստացանք, սկսենք, որակից արժան է սկսել, թեզետե չենք հոժարի մեր ազգի թշնամությունը օդրալ: Ահա մեր կամքի հակառակ արտասվալից ողբերով շարադրում ենք այն բազմաթիվ հարվածները, որոնց մեջ հենց էլ ընկանք՝ ականատես լինելով:

ԺԱՄՄԱՆԱԿԸ

Երբ Արշակունիաց ցեղը՝ վերացավ, Հայոց աշխարհին տիրեց պարսիկ Սասանի ցեղը⁵, որ իր իշխանությունը վարում էր մոզերի կրօնի համաձայն և շատ անգամ կորիզ էր մզում նրանց հետ, ովքեր չէին բնութուում նույն կրօնը. սկսելով Տիրանին որդի Արշակ թագավորի օրերից՝ կովում էր մինչև Վառաշապուհի որդի Հայոց Արտաշես արքայի վեցերորդ տարին: Եվ երբ սրան էլ զրկեց թագավորությունից, իշխանությունն անցավ Հայոց նախարարներին. որովհետև թիգետես հարկը Պարսից արքունիքն էր զնում, սակայն Հայոց Հեծելագործն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակի. Այս պատճառով էլ առավածապաշտությունը բաց հակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում, արքայից արքա Շապուհի թագավորության սկզբից մինչև Վոամի որդի արքայից արքա Հազկերտի երկրորդ տարին, որին՝ սատանան իրեն գործակից զավ, և հավաքած ամբողջ թույնը գուրս թափեց և լցրեց նրան ինչպես թունագործած նետերով լի կապարճ: Եվ սկսեց Հոխորդական անօրենությամբ, գոռողանում էր և աղմկելով բամի էր բարձրացնում աշխարհի շորս կողմերը, և մեզ, Թրիստոսի հավատացյալներիս, իրեն թշնամի և հակառակորդ էր ներկայացնում և նեղվում ու տաղնապում էր անխաղաղասեր կյանք:

Որովհետև նրան շատ սիրելի էր խռովությունն ու արյունահեղությունը, այդ պատճառով էլ իրեն իր մեջ ալեկոծվում էր, թէ ո՞ւմ վրա թափեմ դառն թույներս կամ ո՞ւր արձակեմ բազմաթիվ նետերս: Եվ սաստիկ հիմարության պատճառով ինչպես կատաղի գաղան հարձակվեց Հռուաց երկրին՝ վրա, հարզածնց մինչև Մծրին՝ բաղարը և ասպատակ սփռելով՝ ավերեց Հռուածների շատ զավառներ և հրդեհեց բոլոր եկեղեցիները. ավար ու զերի հավաքեց և ահարեկից երկրի ամբողջ զորք:

Բայց երանելի թեռդոս կայսրը⁷, որովհետև խաղաղասեր քրիստոնյա մարդ էր, չկամեցավ նրա դեմ պատերազմի գուրս զալ, ոչև Անա-

առ անունով մի մարդու, որ Արևելքի նրա սպարապետն էր, շատ գանձերով նրա մոտ ուղարկեց: Եվ բռնեց ու նրա ձեռքը ավել ուարսիկ մարդկանց, որոնք քրիստոնյա լինելու պատճառով փախել էին և գտնվում էին կայսեր բազարում: Եվ այն ամենը, ինչ որ առաջ [Հաղերքաբ] ժամանակին, [Բեղողաբ] կառարեց նրա կամքի համաձայն և իշխցրեց նրա մեծ բարկությունը: և այսպիսով նա վերադարձավ իր բազարը՝ Տիգրոն¹:

Երբ անօրեն իշխանը տեսավ, որ իր շարությունը հաջողվեց, սկսեց մի այլ խորհուրդ էլ մատածել, ինչպես մի մարդ, որ բարբորգած կրակի մեջ շատ վառելափայտ է ավելացնում: Որովհետև որտեղից մի քիչ կասկած ուներ, այնտեղից լիովին ապահովվեց: այդ պատճառով էլ քրիստոնյաների սուրբ ուժափից շատերին խախտեց՝ մեկին սպառնալի խոսքերով, մյուսին շղթաներով ու տանջանքներով, երբորդին շարաշար մահով սպանելով: Հափշտակում էր նրանց ստացվածքն ու կարգածքները: և մեծ անարդանքով տանջում էր բոլորին: Եվ երբ տեսավ, որ ցիրուցան եղան այս ու այն կողմ, խորհրդի կանչնց ձևիակողմանն պաշտոնաներին², որոնք կուպաշտության մեջ կաշկանդված էին անքանակի կուպերով, վառված ու կրակ կարած ինչոքս մի հետց՝ եկեղեցու սուրբ ուխտեա այրելու համար:

Որովհետեւ այդպիսիները հենց իրենց կենդանության ժամանակը բնակվում են ինչպիս թաւեծրամած խավարում, և հոգիները մարմնի մեջ փակված են ինչպես կենդանի [մարզը] գերեզմանում, որոնց հոգիներին³ վրա ամեններն չեն ծագում Թրիստոսի սուրբ լույսի նշանը: Օրհասական արշերն էլ շեշերը հատնելին ավելի ուժզին են կռվում, և իմաստունները խույս տարավ փախչում են նրանցից: Այսպիսի մի վախճան է եկեղեւ-հասել այդ աերությանը. երբ նրանց խփում են՝ չեն զգում, և երբ [իրեներ] են խփում՝ չեն հասկանում. իսկ երբ արտաքին թշնամի չի զտնվում, իրենք իրենց հետ են կոյլ ակսում, մարտնչում: Մարգարեի խոսքը հենց հարմար է զայիս նրանց զերարերմամբ. «Մարդ, առում է, իր բազարածությունից [ստիպված] շուր կզա և կուտի իր անձի եկար»⁴: Սրա նման առում է նաև Տերն ինքը. «Անեն մի առն և թագավորություն, որ բաժանվում է ինքն իր մեջ, հաստատուն մեալ չի կարող»⁵.

Արդ, ի՞նչ ես ժեժկվում, ի՞նչ ես կոիզ տալիս, ի՞նչ ես այրվում, ի՞նչ ես բորբոքվում, ինչո՞ւ ես հանգում, ի՞նչ ես խորհրդի կանչում նրանց, ովքեր ձեր հոգիները ձեզնից իւլել՝ ձեր ահապականը ապակա-

¹ Տառի թ 20.

² Մարթ. ԺԲ, Մարկ. Դ 24—25, Ղոկ. ԺԱ 17:

հություն են դարձրել, իսկ ձեր ապահովացու մարմինը զայրելի դիակի և մասն քարշ են ովել ու դեռ զցել: Չէ՞ որ այդ ես կամենում, որ ամբարիշա խորհուրդը ժածկվի. կտեսնես՝ երբ կհայտնվի, հետո կիմահաս դրա վերջը:

Մոգերն ասում են, «Ծառը թագավոր, աստվածները ովին քեզ այս տերությունը և հաղթությունն. նրանք ամեննին մարմնավոր հարասության կարուս չեն, միայն թե մի կրոնի դարձնեա քո տերության մնջ դանված բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին. այն ժամանակ Հույների երկիրն էլ հնագանգվելով՝ կենթարկվի քո իշխանությանը: Այդ, մեր մի խոսքը շուտով կատարի՛՛, արքա՛, որոք հավաքիր և զունդ կազմիր, վեր կաց գնա Թուշաների¹⁰ երկիրը և բոլոր ազգերին ժողովիր և անցկացրու Պահ դուից¹¹ ներս, և այնտեղ շիներ քո բնակությունը: Երբ բոլորին արգելես ու պահես հեռավոր օտարության մեջ, քո կամքն ու խորհուրդները կկատարվեն և, ինչպես երեսում ես մեր զուշակությունների մեջ, ոու կտիրես նաև Թուշաների երկրին և մինչեւ անզամ Հույները քո իշխանության դեմ դուրս չեն զաւ: Միայն թե բրիտանյանների կրոնը մեջանգից վերացրու:

Այս խորհուրդը համելի եղավ թագավորին ու իրեն համամիտ մեծամեծներին. հրովարտակներ զրեց, արագազնաց սուրճանդակներ ուղարկեց իր տերության բոլոր կողմերը: Եզ այս է հրովարտակի պատճեր.

«Իմ տերության բոլոր ազգերին, արքներին և անարիներին, թողրակման մեր մարդասեր ողջույնը ձեզ. զուր ողջ եղեք, մինչը էլ արդին ողջ ենք աստվածների ողջությամբ:

«Առանց ձեզ որևէ նեղություն տալու նշանը-գնացինը Հույների երկիրը, և առանց պատերազմի, սիրով ու մարդասիրությամբ նվաճնեցինք ամրող երկիրը մեզ ժառայիլու: Թուր բարին մտածեցիք և անսպառ ուրախության մեջ մնացիք. բայց շուտով կատարեցիք այս բանը, որ ասում եմ:

«Ենք մտքներում դրել ենք անպատճառ վերկենալ-զնալ Արեհերի աշխարհը, աստվածների օգնությամբ մեզ ենթարկել Թուշաների տերությունը. զուր հեց որ այս հրովարտակը տեսներ, շուտով առանց ուշացնելու այրումի ժողովեցիք՝ ինձանից առաջ, ներկայացեք ինձ Ապար աշխարհում»¹²:

Այս պատճենի համաձայն հրովարտակ հասավ Հայոց, Վրաց և Աղվանից և Էփեաց, Սավոնից, և Կորդզաց, Աղձեաց աշխարհները և շատ ուրիշ հեռավոր տեղեր, որոնք առաջ պարտավոր շէին այն նախապարհ զնալ: Զորք էր ժողովում Մեծ Հայրից աղնվականներին և

ուզառութիւններին և թագավորական կարգածներից ուստանիկ մարդկանց նորին օրինակով Վրաց, Աղվանից և լիֆեաց աշխարհներից, և Հարավի զանազան կողմերից՝ Տաճկատանի և Հոռոմեների աշխարհներին մահմաններին մոռախի, և Կորոգաց և Դամն և Սալգեից և Արզեարզուն [երկրներից], որոնք բոլորն էլ համատում էին մի կաթողիկե առաքելական հկեղեցուն և մկրտչած էին:

Ազ անմեղությամբ շիմանալով թագավորի խարդախ միաբը՝ յուրաքանչյուրը իր երկրի դվարթությամբ և այրասաք խորհրդավ եւանդացին, աներկրան հավատով կատարելով [իրենց] զինվորական ծառայությունը: Իրենց հետ վերցրին նաև աստվածային առորք կտակարաները շատ պաշտոնաներով և քահանաներով: Բայց հրաման ազին իրենց աշխարհում, որ կյանքի ակնկալությունը շունենան, այլ իրենց վախճանին [սպասեն], հանձեարարելով միմյանց իրենց հոգիներն ու մարմինները: Որովհետև թեպեան թագավորի մատղությունը նրանց հայտնված չէր, բայց բոլորի սրտում էլ կատկած կար. մանավանդ երբ հույների զորությունն էլ ընկնծած տեսան նրա առաջ, շատ խիստ խոցվեցին իրենց մաքերում:

Բայց սրովհետև Աստու առորք կտակարանների պատմիրանները պահող մարդիկ էին, շարունակ հիշում էին Պողոսի պատվիրանները, թէ՝ շՍտանենք, Շաղանազ հղեց ձեր մարմնավոր անրենին, ոչ թէ կեղծավորությամբ և աշառությամբ, այլ սրտանց ծառայեցեք ինչպես Աստծուն և ոչ ինչպես մարդկանց: Որովհետև աիրոշից է լինելու ձեր արդար վաստակեների հատուցումը»:

Այս ամբողջ բարեմտությամբ ուղնորվելով [իրենց] աշխարհից և իրենց հահձնելով առորք Հոգուն, հրամանը շուտով կատարելով՝ ներկայացան, ամեն ինչ անելով նրա կամքի համաձայն: Թաղավորը շատ ուրախացավ՝ այն մտքով, թէ իր կամքը կատարվեց. և առ նրանց հետ վարդում էր այնպես, ինչպես խրատել էին նրա ամբարիչու պաշտեյանները:

Ապա, երբ թագավորը տեսավ բարբարաների¹³ զնդի ամբողջ պատրաստությունն ու բազմությունը, որոնք հոժարակամ նկել էին արքունի ծառայության, ավելի ևս ուրախանում էր իր մեծամեծների և զորքերի ամբողջ բազմության առաջ: Արտաքուստ թարցնում էր իր մատադրությունները և ակամա առատ-առատ պարզեներ էր առյօններնց: Եւալ-գնաց Հոնաց աշխարհի անրության վրա, որին Քուշանը նև անվանում, և երկու առառու շափով կովելով՝ նրանց ոչ մի զնան

* Առաջ. 9 22, ՀՀՀ. Ծփե. Զ 2:

Հասցեն շկարողացավ: Հետո զինվորներին ուղարկեց լուրաբանվուրին իր տեղը և նրանց փոխարքեն իրեն մոտ ուրիշներին կանչեց նույն պատրաստությամբ: Եվ այսպես տարեցտարի առվորություն սահմանաց, և այնտեղ իր համար բնակության բազար շինեց, իր թագավորության շորրորդ տարավանից սկսած մինչև իր իշխանության տատեմեկերորդ տարին:

Եվ երբ տեսավ, որ Հոռոմները հաստատ մնացին իրենց դաշինքին, որ դրեւ էին նրա հետ, և ետպեսուրները¹⁴ դագարեցին ձորապահնեկն¹⁵ անցնելուց, և իր երկիրն ամեն կողմից խաղաղության մեջ է ապրում, և դու Հոռոմի թագավորին էլ նեղն է լծել, որովհետև ավելից նրա շատ գավառները, և իր թագավորությունը հաջող դրության մեջ է, — ավետավորությունը ուղարկեց իր երկրի բոլոր տարուշաները, ապիտակ ցույներով և դիմավորներով նոխազներով տաստացրեց կրտսել զոհները և միանդամայն անքնդժամ դարձրեց իր արդյունաշատ աշխատանքուրդ: Մոգերից շատերին մեծարեց պատեհերով ու պատիվներով: Նաև հրաման տվեց հափշտակել Պարսից աշխարհնում գտնվող քրիստոնյաների ամրողք ինչքն ու գույքը:

Եվ այսպիս հպատացավ, զոռոգացավ իր մտրում, ստենարձակորնե հոխորտում էր մարդկային բնությունից էլ վեր, ոչ միայն մարմնական պատերազմների գործերի մեջ, այլ ինքն իրեն հայրենի կարգի բնությունից մեծ մի բան էր կարծում: այդ պատճառով նա կեղծավորությամբ ինքն իրեն իր կարծիքով թարցնում էր, բայց ինչպես նկատում էին իմաստունները, ինքն իրեն կարծես անմահների կարգն էր դասում: Եվ սաստիկ գայթացած էր Քրիստոսի անվան վյա, երբ լուսմ էր, թե տանչվեց, խաչվեց, մեռավ և թաղվեց:

Եվ երբ այսպես օրեցօր ցնորված տարութերվում էր նույն մտքով, շայոց երիտասարդ նախարարներից մեկն ընդդիմարանեց նրան և ասաց. «Թա՛ թագավոր, ուս որտեղից դիտես Տիրոջ մասին այդ բաները, որ իսում ես»: Թագավորը պատասխան տվեց և ասաց. «Ճեն իմ առաջ կարգացին ձեր մոլորության զրբքը: Կրկին պատասխան տվեց պատանյակն և ասաց. «Թագավո՞ր, ինչո՞ւ մինչև այդտեղ միայն կարդալ տվիր. շարունակել տուր կարդալ, և այսուղ կլսես հարությունը, շատերին հայտնվել, երկինք վերանալը, հոր աշ կողմը նստելը, երկրորդ գալատյան խոստումը՝ բոլորին հրաշալի կերպով հարություն տալով, արգար դատաստանի համառոտ հատուցումը»: Երբ թագավորն այս լսեց, խոր խոցված՝ երեսանց ծիծաղեց և ասաց. «Այդ բոլորը խարեւթյունն է»: Քրիստոսի զինվորը պատասխան տվեց և

ասոց. «Եթե քեզ համար հավատալի են նրա մարմնավոր չարշարանքը, էլ ավելի հավատալի պիտի լինի քեզ համար նրա երկրորդ ահավոր գալուստը»:

Թաղավորը այս լսելով՝ բորբոքվեց Բարեկամի Հնոցի կրակի նման, այնպիս որ մինչև անգամ յուրաքինները ևս քաղղեացիների նման այրվում էին:

Այն ժամանակ ամբողջ բարեկոթյունն ու զայրույթը թափեց այն երանելի մարդու վրա, որի անունը Դարեգին էր: Կապված ստներով ու կապված ձեռներով երկու տարու շաբի հանձնվեց չարշարանքների և իշխանությունից դրկվելով՝ մահան դատապարտվեց:

ԱՐԵՎԱԾԱԳԻ ԽԸՆՈՒՆԻ ԶԵՌՆԱԼԲԻԱՆ
ԳՈՐԾԵՐԸ

Ում Հոգիները թուլացած են երկնավոր առաքինությունից, սաստիկ երկյուղի մեջ է ընկած [նրանց] մարմելի բնությունը. ամեն հոգմից շարժվում է և ամեն խոսքից վրդովզում և ամեն բանից զողովմարդուի մարդը երազական բաներով է անցկացնում իր կյանքը, իսկ մահման ժամանեակ էլ անդառնալի կորսոյան է մատելվում: Ինչպիս որ հեռում մեկն առել է Հասկացված մահը մահ է, հասկացված մահը՝ անձահություն: Ով որ չդիտե, թե ինչ է մահը, վախենում է մահից. իսկ ով դիտե մահը, երանից չել վախենում:

Եզ այս բոլոր շարիքները մարդու միտքն են մատում անուանման թյունից: Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տղիտությունը զրկվում է կատարյալ կյանքից: Լավ է աշքով կույր [լինել], քան մտքով կույրը ինչպիս որ հոգին մեծ է մարմնից, այնպիս էլ մտքի անսողությունը մեծ է մարմեական անսողությունից:

Եթե մեկը շատ ճոխացած լինի աշխարհական մեծությամբ, իսկ մտքով ավելի ազքատ լինի, այնպիսին ողորմելի է շատերից. ինչպիս որ տեսնում էլ ենք ո՞չ միայն հասարակ մարդկանց մեջ, այլև նրա մեջ, որ ամենից մեծն է: Եթե թագավորը իմաստությունն իրեն աթոռաւեկից չունի, չի կարող իր վիճակի մեջ վայելու լինել: Իսկ եթե մարմնավոր բաների վերաբերմամբ այսպիս է, որբա՞ն ավելի ես հոգեսրաների վերաբերմամբ է:

Ամբողջ մարմնի կենդանությունը հոգին է, իսկ մարմինն ու հոգին կառավարողը միաբն է. և ինչպիս որ մի մարդու վերաբերմամբ է, այնպիս էլ ամբողջ աշխարհի վերաբերմամբ: Թագավորը միայն իրեն համար չէ պատասխանատու, այլ նաև նրանց համար, որոնց կորսոյան պատճառ է եղել:

Բայց մենք թեպետե թուլավություն շունենք բամբասելու իշխաններին, բայց չենք էլ կարող զովարանել մի մարդու, որ ասածու դեմ է կովում: Այլ կապատճեմ անցքերն ու դեպքերը, որ նրա ձեռքով անցան սուրբ եկեղեցիների զիխով, և շնմ դանդաղի. զործերի ընթացքը ո՞չ թե

բամբասամեր յարով, այլ Հշամարտությամբ պատմելուց չեմ դադարի: Այն կարծիքներով եմ վեր թուի և ո՞չ էլ լուրերից արթեացել, այլ եւ ինը անձամբ նույն տեղում պատճեցի և տեսա ու լսեցի հանդիսարար խռովեր ձայնը. ինչպես սասարիկ քամին ալեկոծում է մեծ ժողը, այնպես էր շարժում ու տարուրեցում իր զորքերի ամրող բազմությունը: Եզ բոլոր ուսմունքների հանդիսավոր քննություն էր կատարում, եղշապատում էր մոգությունն ու քավդեսթյունը¹⁶ և իր աշխարհի բոլոր ուսմունքները: Կեղծավորությամբ մեջ էր բիրում նաև բրիստոնելությունը և ասում էր զայրացած: «Հարցրե՛ք, բնեցցե՛ք, ահսե՛ք» - որը լավն է՝ թոշ այն ընտրենք ու պահնենք: Եզ չունք էր զորք զնում, որ իր մոազրությունը շուտով կատարի:

Իսկ զորքի մեջ եղած զանազան կողմերից եկած բրիստոնյաները հասկացան այն կրտակը, որ ծածուկ վառվում-բորբոքվում էր և ուզում էր լինելու ու գաշտերեն առնասարակ հրդինել: Նրանք էլ կրտակ կարեցին անձարելի հրավ և ասատկապես պատրաստվեցին պազանի որոշայիների փորձության դիմ:

Այնուհետև սկսեցին բարձրաձայն, սազմուներով ու հոգեոր երգերով և մեծապայծառ վարդապետությամբ [իրենց] պաշտամունքը կատարել մեծ բանակի դիմ հանդիման, և աներկլութ ու անվախ հոգաբությամբ սովորեցում էին իրենց մոտ նկող մարդկանց: Եզ Տերն էլ հաջողում էր նրանց [զործը]: զանազան հրաշքներով, որովհետև հեթանօսական դորքից շատ հիվանդներ բժիշկվում էին:

Իսկ անօրեն իշխանը երր իմացավ, թե հայտնվեց [իր] խորամանկ մտադրությունը, և պատրաստված հուրը՝ դեռ ոչ ոք նրա վրա չփշած՝ նրա վառվելը հայտնի զարձավ աստծու երկլուղածներին, սկսեց ծածուկ նետերով խոցոտել իր շար միտքը և անբուժելի վերթեր էր պատրաստում հոգիների և մարմինների համար:

Մերթ շանթում՝ զարդարվում էր ինչպես մի թունավոր օձ, մերթ ձգվում մոնշում էր ինչպես զայրացած առյուծ, մարդում ու թաղթակվում էր խարզախ մտադրությամբ և կամենում էր իր կամքը կատարել: Թանի որ ձեռքը ձգել և բռնել չեր կարողանում, — որովհետև ամենը միատեղ չէին նրա մոտ մինենույն զայրում, — այնուհետև սկսեց առաք քաշել կրտսերներին ավագների միջից, և անարդներին պատվականների միջից, և ազետներին գիտունների միջից, և վախկուններին քաշեց: Եթե բախկուններին քաշ մարդկանց միջից. և էլ ի՞նչ մեկ-մեկ մզեմ, բոլոր անարդաններին առաջ էր բաշում, իսկ բոլոր արծանավոր մարդկանց հետ էր տանում, մինչև անզամ նորն ու որդուն բաժանում էր միմյանցից:

թեսկան բոլոր պղզերի վերաբերմամբ էր այս անկարգությունն անում, բայց ազելի Հայոց աշխարհի դեմ էր մարտնչում, որովհետեւ նրանց ազելի քերմեռանդ էր տեսնում աստվածապաշտության մեջ, մանավաեց նրանք, ովքեր Հայոց և ախարաբերերի տառմիջ էին և միամտությամբ պահպանում էին առարյալների և մարդարիների առուր քարոզությունը: Նրանցից ոմանց խարում էր սակով ու արծաթով և շատերին էլ ուրիշ առաստպարզեներով, ոմանց էլ ազարակներ ու մեծամեծ զյուղեր *շնորհելով*, ոմանց մեծամեծ պատիվներով ու իշխանություններով: Եվ ուրիշ զատարէ հույսեր էլ էր տալիս նրանց: Եվ այս պիս հրապարաւում ու հորդորում էր շարունակ: «Եթե միայն, ասում է, մոզության կրոնը հանձն առներ և ձեր մոլորությունից պրտանց դառնար մեր երեսնի կրօնի ճշմարտությանը, մեծությունների և ավագությունների կհացցեմ» [Ճեզ] իմ սիրելի նախարարներին հավասար, և էլ ավելի կրարձացնեմ: Եվ այսպիս կնքմավորությամբ խռնարճում էր ամենը մոտ խոսելով նրանց հետ սիրո պատրժակով, որպեսզի կարողանա նրանց խորամանկությամբ որսալ՝ խորհրդատունների առաջին խրատի համաձայն: Եվ այս բան անում էր իր իշխանության շորորդ տարուց սկսած մինչև տասնմեծկերորդ տարին:

Եվ երր տեսավ, որ ծածուկ Շեարագիտությունը բանի տեղ չանցավ, այլ դիմացիններն ավելի շատ էին գործում, — որովհետեւ տեսնում էր, որ քրիստոնեությունն օրեցօր անում-սարածվում էր Շեազոր Հանապարհի այն բոլոր կողմերը, որոնցով ինքն աեցնում էր, — սկսեց Հալումազ լինել և հառաջելով հոգոց հանել: Ակամա հայունց գաղտնի մատադրությունները, բարձրաձայն հրաման տվեց և ասաց. «Իմ իշխանության ներքո զանգած բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները թող բոլորը ձեռք բաշէն [իրենց] մոլար կրօններից և զան երկրագաղությունն անեն միմիայն արեգակին, զոհեր մատուցելով և աստված անվաններով» [իրան], և սպասավորելով կրակին: բացի այս ամենից՝ մոզության օրենքներն էլ կատարեն, առանց որնէ բան պահառ թողնելու:

Այս ասելով՝ բարձրաձայն հրապարակում էր [Հրամանը] մեծ բանեկի մեջ և խիստ պատվեր էր տալիս ամենքին. և շտապով սուրհանդակենք էր ուղարկում բոլոր հնագոր ազգերի մոտ, այդ նույն հրամանը հասցեում էր բուռքին:

Արդ, իր թագավորության տասներկուերորդ տարվա սկզբին աեթիվ քանակությամբ զորք ժողովեց և հարձակվելով հասավ իսաղական երկիրը¹⁷:

Այս տեսելով Թուշանների թագավորը՝ չկարողացավ պատերազ-

մի դուրս գալ նրա զեմ, այլ վախուսատ տալով ամուր ակապատի կողմէրը՝ թաքչելով ազատվեց իր ամբողջ զորքի հետ։ Իսկ սա տապատակ սփռեց զավառների, տեղերի, վայրերի վրա։ առաջ բազմաթիվ բերզեր ու բաղաքներ, հազարեց գերիներ, կողոպուտ ու ավար և տարած-շրբեց իր իշխանության յատկ զանգված յ երկիրը։ Եվ ահա այնուշետե նոյն դատարկ մատղության հետեւց ընկած՝ հաստագեց իր մոլար կարծիքի վրա, առելով իր ամբարիչատ պաշտօնյաներին։ «Խել առեք մենք աստվածներին այս մեծ հազբության փոխարեն, որ ոչ ոք չկարողացավ մեր դեմ պատերազմի դուրս գալ»։

Այն ժամանակ բոլոր մազերն ու բազգեաները միարեան իրենց ձայնը բարձրացրին և ասացին։ «Ասավածները, որ քեզ ավին տերություն և հազբություն քո թշնամիների դեմ, ամեններն կարիք չունեն քեզնից խնդրելու այս տեսանելի պատվական բաներից, միայն թե մարդկանց բոլոր մուսար ու մուսուրները վերացնեն և [բոլորին] զրադաշտական կրոնին դարձնեն»։

Այս խսաբին հավանեցին Բագավորն ու բոլոր մեծամեծները, մանավանդ նրանք, ովքեր կրոնի առաջնորդներն էին։ Խորհուրդ արին, և այդ խրատը հաղթող հանդիսացավ։

Այնտեղ՝ Պահ դռան ներսում, արգելեց Հայերի, Վրացիների և Աղվանների և այն բոլորի բազմաթիվ հեծելազորը, ովքեր հավատում էին Թրիստոսի ուսուր Ավետարանին։ Եվ դուռապաններին խիստ հրաման տվին, որ դեպի Արևելք մեզ մոտ եկողներին ներս թողնեն, իսկ արևելքից արևմուտք փակ լինի Հանապարհը։

Եվ երբ արգելց ու փակեց նրանց ամուր և անել վանդակի մեջ, — և իրավացի ասացի ամուր և անել, որովհետեւ այնունդ փախչելու և թաքնվելու տեղ չկա, բանի որ շորս կողմը թշնամիներ են բնակվում, — այն ժամանակ զորք ձեռնարկեց նրանց վերաբերմամբ և նրանցից շատերին թուլացրեց մեծ շորշարանքներով ու պիս-պիս տանջունքներով, և ստիպում էր ուրանալ ճշմարիտ աստծուն և համարական առենանելի ատրքերին։ Իսկ զորականերն առաջարտակ գեղցցիկ խորհրդով, արիասիրա զորությամբ միարան աղաղակում էին և ասում։ «Վկա են մեզ երկինքն ու երկիրը, որ երրեք շինք ծուլացնէ արքունի ժառայության մեջ և ոչ էլ վախեկոտություն ենք խառնել [մեր] արիության ու քաշության հետ։ զոր և անողորս են մեզ վրա [տեղացող] այս հարգածները»։

Եվ այնքան շատացավ նրանց զոռում-զուլումի ձայնը, մինչև որ ինքը Բագավորն իր աշխարհ տեսակ կատարվող անցքերը և տեղնուանդը

իսկույն երգումով հաստատեց ու ասաց. «Զեզ շեմ զիշանի, մինչև շկա-
տարեց իմ ամրող կամքն ու հրամանեները»:

Եվ առաջարար սպասավորները իրավունք ստացան, որ բուն
ավագներից շորա զորականի մեջտեղ թիրին և սկսեն տաեջել: Նախ և
առաջ նրանց դատաստանը տեսան խիստ ժեծելով և նույն կապանը-
ներով տարան բանար զցեցին: Իսկ մյուսներին՝ [թագավորը] առժա-
մանակ խարեւությամբ ներեց և ամրող մեղքը զցեց բանարկվածների
վրա. և այս կատարում էր աստանայական խրատի համաձայն:

Իսկ տասներկու օրից հետո հրաման տվեց առաւ և առվորական
օրերից ավելի ճոխ ընթրիք պատրաստել և հրավիրեց թրիստոնյա պիե-
վորականներից շատերին: Եվ սեղանի պատրաստության ժամին՝ յու-
րաքանչլուրին իր նատելու անդն էր շնորհում սեղանի շուրջը և խոսում
էր նրանց համ սիրով ու խոնարհությամբ՝ առաջվա կարգի համաձայն,
որպեսզի գուցն համաձայնն զոհած միս ուտել, որ երրեք օրենք շէր
ուտել թրիստոնյաններին: Երբ ու մեկն էլ համեն շատավ [ուտել], շատ
էլ շատիպեց, այլ հրամայեց մասուցմ նրանց սովորական կնքակուց
և առավելապես զիեռով էր նոխացնում սեղանի ուրախությունը:

Եվ երբ այնտեղից գուրս եկան արքունի սրանը, նրանցից ոմանց
ձերքակալեցին՝ ձեռները հնաւեները կապելով և խոնչանները կնքելով¹⁵,
և զգուշությամբ պահում էին որի՞ն երկու և որի՞ն էլ երեք օր: Եաւ
ուրիշ անարժուն շարշարանքներ էլ էին տալիս, որ մինչև անդամ դրի
առենիլ արժանի չենք համարում: Եվ նրանցից ոմանց էլ ազնվական
պատվից զրկելով՝ քաշեցին և հնաւեցին:

Եվ դարձաւ նրանցից խումբ-խումբ ուղարկում էին հեռավոր եր-
կիր՝ անքնակ վայրերի ամրոցները՝ թագավորի թշնամիների զեմ պա-
տերազմ մզելու համար. շատերը հենց այնտեղ էլ իրենց մանը գտան
սրով: Եվ բոլորին նշանակված թոշակները պահանջնում էին և քաղցով
ու ծարավով տանջում նրանց. ձեռներու համար դժեղակ տեղեր էին
նշանակում նրանց և բոլորի աշքում անարդ ու վատթար նրանց էին
ցույց տալիս:

Իսկ նրանք թրիստոնի սիրո համար մեծ ուրախությամբ էին հանձն
առենում բոլոր շարշարանքները այն մեծ հույսի ակնկալությամբ, որ
առաջուց պատրաստված է պատվիրանապահ համբերողների համար:
Արքան շարտունը ավելացնում էր անարդանը, այնքան նրանք ավե-
լի ևս զորանում էին թրիստոնի սիրո մէջ. մանավանդ որ նրանցից
շատերը սուրբ զիրքը սովորել էին մանկությունից, մխիթարում էին
իրենց և քաջալերում բնեկերներին, և որպես լույսի աշտարակ կատարում
ու ավելացնում էին [թրիստոննական] պաշտամունքը:

Այս պատճառով էլ հեթանոսներից շատերը, որոնց ախորժելի ու ցանկալի էին թվում ինրանց երգերից ասյները, բաշալերում էին երանց և մահիթարության խոսքեր ասում, թե լավ է մարդ մահու շափ շարանը կրի, քան այդպիսի կրուն ուրանաւ:

Սակայն թեպեսն երանը Թրիստոսի սիրո պատճառով խիստ ուրախ է զմարթ էին ներքուստ, բայց [նրանց] արտաքին տեսքը շատ ողորմելի էր օտարության մեջ: Այնպիսի պատվական զինվորությունը հասել էր չարաշուր և անարդ վիճակի, և հայրենի ազատությունը չարաշար կերպով գտնվում էր մարզախոշոշ բռնավորի ժառայության մեջ, որը արյունահեղությամբ հեթանոսների օրենքներից էլ զերազանցում էր և ամենենին չէր կարծում, թե այս ամենին համար կարող է երկնքում մի վրեժինդիր լինել:

Այլև ոչ որի երկրավոր ժառայությունները չէր հիշում. և որ ամեն բանից մեծ է մարմնավոր կարգով, այնտեղ կային նախարարներից ոմանը, որոնք նրա եղացյալներին մեծացրել էին իրենց մայրենի կարգը, ամենից ավելին նրանց էր տանջում:

Բացի այս ամենից՝ մի այլ չարություն էլ նյութեց: Իր հավատարիմ ժառաներից մեկին, որի անունը Դենշապուշն էր, զործով ուղարկեց Հայոց երկիրը. սա եկավ տնդ հասավ արքունի հրամանով, քերեց մեծ թագավորի ողջույնը և խաղաղաներ կեղծավորությամբ ամրուշ Հայոց երկիրը աշխարհագիր արեց՝ իրը թե հարկերը ներելու և այրումիւն ժանրությունը թեթևացնելու նպատակով: Թեպեսն երեսանց կնդժագործությունները:

Առաջին, եկեղեցու ազատությունը ժառայության տակ դրեց:

Երկրորդ, վանքերում բնակված միայնակուաց քրիստոնյաներին նույն աշխարհագիր տակ դրեց:

Երրորդ, երկրի հարկն ավելին երացրեց:

Չորրորդ, նախարարներին բանարկությամբ թշնամացրեց մի-մյանց հետ և ամեն տան մեջ խովզություն զցեց:

Ծվ այս ամեննե անում էր, որպեսողի զույն քանոդի միարանությունը, և եկեղեցու ուխուը ըրմէ, և միայնակյացներին փռախցնի, և շինական-ներին տկարացնի. և շափականց աղքատության պատճառով ակամ ու բնդունեն մոգական կրուն:

Բայց ամենից վատթարը հինգերորդն էր. որովհետեւ նա, որ երկրի հազարարքեան էր, համարվում էր քրիստոնյա աշխարհականների պե-րակացու հայրը. սրա դեմ զրգելով ամրաստանություն հարուցեց, և նրան զործից հանելով նրա փռախցն մի պարսիկ քերեց [մեր] աշ-

խարհը, և մի մողականի էլ աշխարհներ դատավոր [կարգեց], որպեսզի
նկաղեցու փառքը նսեմացնեն

Մակայն թեպետն այս բոլոր գործերը դժեզակ էին, բայց զեռ ոչ
ոք հայտնի կերպով ձեռք չեր ավել նկաղեցուն. այդ պատճառով էլ ոչ
ոք նրան շընդդիմացավ, թեև Հարկերը ծանր էին: Որովհետև որտեղից
պիտի էր Հարյուր գանձկան առնել, կրկնապատճեն էին առնում. այս-
պիս էլ [Հարկի տակ] դրին հայտնապաներին և երեցներին, ո՞չ միայն
շին, այլև ավերակ տնղերը: Մասնավունդ ո՞վ կարող է պատճեն, թե
ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բամեր ու Հասեր¹⁹ էին նշանակված
լեռների, դաշտակի և անտառների վրա: Առնում էին ոչ թե ինչպես
վայիշ է պիտական արժանապատվությանը, այլ ավագակարար Հափրշ-
տակելով, այն աստիճան, որ իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ թե
մի տեղից որ այսքան դանձ է գույս գալիս, և շինչո՞ւ է շին մեռմ
այդ աշխարհը:

Ծգ երբ ահան, որ այն ամենով շկարսաղացան զզվեցնել, այն ժա-
մանակ Հայտնապես Հրաման ապին մոգերին և մողականերին մի նա-
մակ զրել՝ իրենց ձախուժուն հավատի համաձայն: Ծգ նամակի պատ-
ճենն այս է.

«ՄԻՇՐՆԵՐՍԵՆ ՎԶԱՒՐԱԿ²⁰ հրամանատար նրան և Աներան, Հայոց
Մնծոց շատ ուղարկյա».

«Խմացած եղեք, որ ամեն մարդ, ով բնակվում է երկնքի տակ և
շունի զինիմաղդեզ²¹ կրոնը, խոր է և կույր և Հարամանիի²² զներից
խարպած:

«Որովհետև քանի զեռ շկային երկինքն ու երկիրը, մեծ ասաված
Զրգանը Հազար տարի զո՞ւ էր անում և ասում էր. «Թերեւս ինձ մի որ-
դի լինի Որմիզդ անունով, որ ստեղծի երկինքն ու երկիրը»: Ծգ հզացագ
երկու հոգի [իր] որովայնում. մեկը՝ զո՞ւ մատուցանելու և մյուսն է՝
թերեւս, ասելու համար: Երբ իմացավ, որ որովայնի մեջ երկուսն են,
ասաց. «Երբ շուրջ գուրս գա, նրան կտամ թագավորությունս»:

«Բայց նա, որ թերահավատությունից էր Հազարած, պատռեց որո-
վայնը և դուրս եկավ: Ասում է նրան Զրգանը. «Ծգ ես գուշ: Ասում է»
«Թո որդին մո՞ւ Որմիզդը: Զրգանն ասում է նրան. «Եմ որդին լուսավոր
է և անուշանոտ, գու խավարացին ես և շարասեր»: Ծգ երբ խիստ դառ-
նապես լաց եղավ. թագավորությունը նրան ավեց հազար տարով:

«Երբ ծնազ մյուս որդին եմ, անունը Որմիզդ դրեց. թագավորու-
թյունը իւեց Արհմենից և ավեց Որմիզդին, և ասաց նրան. «Մինչեւ
այժմ ե՞ս քիզ զո՞ւ արդի, այժմ զո՞ւ ինձ արաւ: Ծգ Որմիզդն ստեղծեց
երկինքն ու երկիրը, իսկ Արհմեր [իրա] դեմ շար դորժեց:

«Եզ արարածներն այսպէս են բաժանվում. Հրեշտակները Արմղղինն են, իսկ դեկրը՝ Արհմեիներ, և այն բոլոր բարիքները, որոնք երկնքից դաշիս են երկիր, Արմղղինն են, իսկ այն բոլոր վիճակները, որ գործվում են այնահօյց այստեղ, Արհմեի արածներն են: Նմանապէս երկրին վրա ինչ որ բարի է, այն Արմիզնն է առեղծել, իսկ ինչ որ բարի չէ, այն Արհմենն է առեղծել, ինչպէս որ մարդուն Արմիզնն է առեղծել, իսկ ախտերը, հիվանդություններն ու մահը Արհմենն է առեղծել: Եզ բոլոր թշվառություններն ու փորձանքները, որ լինում են, և գառն պատերազմները շարի արարածներն են. իսկ հաջողություններն ու իշխանությունը և փառքն ու պատիզները, և մարմեի առողջությունը, զիմքի գեղեցկությունը և նարտարախոսությունները ու երկարակեցությունները, — սրանք բարիից են [իրենց] զոյտություններն առնում. իսկ այն ամենը, որ այդպէս չէ, նրա մեջ շարի գործ է խառնված:

«Եզ մոլորզած են այն բոլոր մարդիկ, որ ասում են, թե «Մահն ասումած է առեղծել, և շարն ու բարին նրանից են լինում»: Մահավանդ, ինչպէս քրիստոնյաններն են ասում, թե ուստիզած նախանձուս է. ծառից մի թուզ ուտելու համար ասումած մահ առեղծեց և մարդուն արդ պատժին ենթարկեց²¹: Այդպիսի նախանձ մարդուն էլ չունի մարդու նկատմամբ, ուրիշ մեաց թե ասումած [ունենալ] մարդկանց նկատմամբ. որովհետեւ ով ասում է այս բանը, նա խուզ է և կույր, և Հարամանիի դեմքից խարզած:

«Մի ուրիշ մոլորություն էլ, ասում են՝ «Աստված, որ առեղծեց երկինքն ու երկիրը, եկավ և ծեզեց մի կնողից, որի անունն էր Մարիամ և իրաւ մարդու [անունը] Հովհաննի²²». իսկ ճշմարտությունն այն է, որ նա Բանիքուրակ անունով մեկի սրդին է եղել, անկարգ խառնակություններց [ծեզած]²³: Եզ այդպիսի մարդու հատեկից են մոլորզած շատերը:

«Եթե Հոռոմեների աշխարհը մեծ ճիմարության պատճառով ազիտարար մոլորզել է և զրկվել մեր կատարյալ հավատից, իրենց անձերին են պատճառում իրենց վնասը. էլ դուք ինչո՞ւ եք նրանց մոլորության հատեկից գնալով խելացնորդում: Այլ՝ ինչ կրոն որ ձեր տերն ունի, զուք էլ նույն ունեցեք. մանավանդ որ աստծու առաջ էլ ձեզ համար հաշիվ պետք է առանք:

«Մի՛ համատար ձեր առաջնորդներին, որոնց նածրացի²⁴ եք անվանում, որովհետև ասատիկ խարերաներ են. ինչ որ խոսքերով ուսուցանում են, գործով հանձն չեն առնում: Ասում են՝ «Միս ուտելլը մեղք

* ՀՀՀԱ. Ծ. ի 2, բ առնեց և Ը. ԷՐ Եղ 14 և այլն. անուն նաև Սնեց. ը16—17 և զ 19.

** ՀՀՀԱ. Գաղատ. դ 4.

շէս, և իրենք շնոր ուղում ուստի. «Կին առնել պիտք է», բայց իրենք երա
վրա նայել էլ շնոր ուղում. «Հարատություն ժաղովելը, ասում են, շատ
մեղք է», բայց աղքատությունը շափից ազելի են գովում: Հարգում են
թշվառությունը և պարսագում հաջողությունը. ծազրում են բախտի անու-
նը և խիստ պախարակում են փառավորությունը. սիրում են անշուր հա-
դուստը և անորդ բաներն ազելի են հարգում, բայց պատվականենք.
մանը դովարանում են և կյանքը պարսագում. մարգու մնություն անոր-
դում են և գովում են անզավակությունը: Եզր նիկ մարդ դրանց լսի և
կանաչ շնորհենա, շուտով կհասնի աշխարհի վերը»:

«Մակայն ևս շկամեցաւ ամեն բան մանրամասն զրել ձեզ, որով-
հետեւ ուրիշ շատ բաներ էլ կան, որ խոսում են դրանք: Այս բոլոր
դրածներիցս ազելի վատթարագույնն այն է, որ քարոզում են, թէ աստ-
մած մարդկանց ձեռքով խաչ բարձրացվեց, նույնը մեռավ և թաղվեց,
և ազա հարություն առաջ ու երկինք վերացավ: Չէ՞ որ դուք ինքներդ
պիտք է դատաստան անելիք այդպիսի անօարժան ուսմաւեցների համար?
Դները որ շար են, շնոր բռնվում ու տանչվում մարդկանց կողմից, ո՞ւր
մեաց աստված, բոլոր արարածների արարիչը. այսպիսի բաներ ասելը
ձեզ համար ամոթ է, իսկ մեզ համար՝ խիստ անշավառալի»:

«Արդ, երկու բան կա ձեր առաջ. կա՞մ կետ առ կետ պատասխան
տվեր այս նամակին և կա՞մ վեր կացեր Դուռն եկեր և ներկայացեր
Մեծ առյանին»:

ԱՅՆ ԵԳԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԱՆՌԽՆԵՐԸ, ՈՐՈՒՔ
ԺՈՂՈՎՔԵՅԻՆ ԱՅՐԱՐԱՏՅԱՆ ԳԱՎԱՐՈՒՄ ԽԼ ՆԱՄԱԿԻՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՏԱՐԻ

ՀՌՎԱՄԵՓ՝ Այրարատի նպիսկոպոս.

ՍԱՀԱԿ՝ Տարոնի եպիսկոպոս.

ՄԵՂԵՏ՝ Մանուղկերտի եպիսկոպոս.

ԵԶՈՒԿ՝ Բաղրեանդի եպիսկոպոս.

ՄՈՒՐՄԵԿ՝ Բզնունյաց եպիսկոպոս.

ՏԱՋԱՏ՝ Տայնց եպիսկոպոս.

ԹԱՐԻԿ՝ Բասենի եպիսկոպոս.

ԹԱՍԱՆ՝ Տարուրերանի եպիսկոպոս.

ԵՎՀԱՂ՝ Մարդառանեի եպիսկոպոս.

ԱՆԱՆԻԱՆ՝ Սլունյաց եպիսկոպոս.

ՄՈՒՇԵ՝ Արքունյաց եպիսկոպոս.

ՍԱՀԱԿ՝ Ռշտունյաց եպիսկոպոս.

ԲԱԱՍԻՆ՝ Մակաց և պիսկոպոս.

ԴԱԴՐ՝ Վահանեղի և պիսկոպոս.

ԵՂԻԾԱԼ՝ Ամառունյաց և պիսկոպոս.

ԵՂԻԾԱԼՐ՝ Անձավացյաց և պիսկոպոս.

ԵՐԵՄԻՆ՝ Ապահովացյաց և պիսկոպոս:

Այս բոլոր և պիսկոպոսները և բազմաթիվ քորեպիսկոպոսները²⁵ և պատվական երգներ դանական տեղերից եկեղեցու առրոր սփստի համամասն՝ միաբան և միահաջուս, միահամուռ ժողովելով թագավորանիստ վայր Արտաշատում՝ մէծամեծ և ախճարաբների և աշխարհի ամբողջ բազմության հավաեւոթյամբ դրեցին նաև ակի պատասխանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎԱՆԻԳՈՍ, ինչ նետ միարանձների նետ միասին մեծամեծներից մինչև փուշերը, Արիների և Անարիների Մինիներն մեծ հազարապետին շատ ու շատ ողբույն խաղաղաւոր մտնով, նեզ և Արյաց ամրող զարարանակին:

ՀԱՅԱԲԱՆԻՆԵՐԻց սովորություն ունենք՝ առավածաւուր պատվիրանի համաձայն՝ ազո՞թ անել թագավորի կյանքի համար և անզագար թընեցրել ասածուց նրա համար երկար կյանք, որպեսովի խաղաղությամբ վարի այն տիեզերական թշխանությունը, որ առավածէ հանձնել դրան. որպիսաղի դրա երկարաւուն խաղաղ կառավարության ժամանեակ մէնք էլ առողջությամբ և առավածաւուրաշությամբ անցկացնենք մէնք կյանքը:

«Ենք աշխարհն ուղարկած քո նաև ակի զնորարերմամբ [պատասխանուամ ենք]. առաջ ժամանակները մոգսեաներից մէնքը, որ մէր հավատի մէջ անհնից կատարչան էր, և դուք նրան մարդկային բնությունից վեց մի քան էիր համարում, համատաց երկնքի ու երկրի արարից կենդանի ասածուն, և կես առ կես հերքեց ու հասկացրեց մեղ մէր կրոնը: Եզ երբ չկարողացան խռարով նրա գիմն առնել, քարկուծելով մեռավ Ռիմիզ արքայից²⁶: Եզ եթե հիշտ համարես լսել մէր ասածը, այդտեղ մէր աշխարհի շատ վայրերում կա նրա պիրքը, կարդա և այնտեղից կանունաւաս:

«Ինչ զերարերում է մէր կրոնին, ամենին աներեսովը չէ այն և ոչ էլ աշխարհի որևէ մի անկյունում է քարոզվում, այլ համատարած ամբողջ աշխարհում, ծամի և ցամաքի ու կղզիների վրա, ո՞չ միայն արևմտարում, այլև արևելքում, այլև հյուսիսում ու հարավում և մերերքում ին է հոգությամբ: Այլ թե մարզու և ապատանած, որ վերակացուի միշտցով տարածվի աշխարհում, այլ իր հասաւատությանն իր մէջ ունի: Այլ թե ուրիշ վատթարեների մոտ է վեհ երեսում, այլ վերանից՝ երկնքից ունի [իր] անսուս օրենսդրությունը, ո՞չ միշնորդի մեռքով, որովհետ

մեկ է աստված և բացի նրանից ուրիշը չկա, ո՞չ ավելի մեծ և ո՞չ էլ ավելի փոքր:

«Այս թե որևէ մեկից է աստված սկիզբ առել, այլ ինքնըսահնըցան մշտաշնազոր է, ո՞չ թե մի որևէ տեղ է, այլ ինքը տեղ է իրեն համար. և ո՞չ թե գալովում է որևէ ժամանակի մեջ, այլ ժամանակները նրանից են դոյցացել. և ո՞չ միայն ավելի հին է, քան երկինքը, այլև քան կարող են ժամանել ու կարծել մարդիկ ու հրեշտակները: Տարրեղն կերպարանը չի ընդունում և աշքի տեսողության չի հնթարելվում. և ո՞չ միայն ձեռքով չի կարելի գինել, այլև ոչ որի մարդի տակ անդամ չի ընկենում, ո՞չ միայն մարմեավորներիս, այլև անմարմին հրեշտակներին. բայց եթե ինքը կամ հնում է, ճանաչվում է իր արժանավորներին վավատացյալներին՝ մարդով, բայց աշքերին չի հրանում, և այն էլ՝ ո՞չ թե երկրավորներիս մարդով [չ ճանաչվում], այլ նրանց, ովքեր հշմարտությամբ հավատացել են աստծուն:

«Եվ նրա անունն է հրկնքի ու երկրի արարիշ. իսկ երկնքից ու երկրից առաջ, որպես ինքնապն՝ ինքնանուն է Ինքն անժամանակ է, իսկ արարածներիս երր կոմմեցավ՝ լինելու սկիզբ դրեց ո՞չ թե ընչեց. այլ ոչնչից. որովհետև ինչը միայն են է, և մեացած ամեն քան նրանից ընչացագ: Այս թե իրը հնառ իմացավ և ստեղծեց, այլ դեռևս շստեղծած՝ իր կանխագիտությամբ տեսնում էր արարածներին. ինչպես և այժմ նախարած մարդու բարի կամ չար րան դրսելը՝ աստծուն հայտնի են յարգկանց պարծերը: Այսպիս էլ այն ժամանակ, երր զեռ չէր ստեղծել, ո՞չ թե իւսունիխուուն էր ճանաչում դեռ շստեղծվածներին, այլ յուրաքանչյուր մասերի տեսակները նրա առաջ կային կարպավորված և հարմարեցված. իսկ մարդկանց և հրեշտակների վկերարեմամբ՝ թե տեսակները և թե՛ այն ամեննը, ինչ որ լինելու էրն տեսակի մեջ:

«Եվ որովհետև ստեղծող զորությունն է, մեր շարությունը չե՞ն կարող արգելը լինել նրա բարերարությանը. ինչպես որ հնաց եղավ էլ, և դատավոր ունենի արարիշ աշքը: Այն ձեռքը, որ երկինքն ու երկիրը հաստատեց, նույնը և բարեղեն ատախտակների վրա փորապրեց և դպրություն տվեց մեզ, որը պարունակում է խաղաղական և փրկարիտ օրինքներ, որպեսզի ճանաչներ երևելի և աներեւութ յարարածների՝ արարիշ մի աստծուն. ո՞չ այլ և այլ, իրը թե մեկը բարի և մյուսը՝ չար, այլ մինույնը համակ բարի:

«Բայց եթե թեղ թվա, թե աստծու ստեղծածների մեջ չար բան կա, ասա՞ համարձակ, որպեսզի թերեւս հշմարիտ բարին սովորես: Ասացիր, թե զները չար են. կան և բարի զներ, որոնց թե՛ դուք և թե՛ մենք հրեշտակ ենք անվանում. եթե կամենան դեկր էլ բարի կլինեն, և եթե կա-

մենան՝ հրեշտակներն էլ չար կլինեն: Այս բանը մարդկանց մեջ էլ է լինում, և ավելի միանույն հոր որդիների մեջ. կա, որ Շնազանդ ու հպատակ է հորը, և կա՛, որ սատանայից էլ ավելի վաստ է: Նույնիսկ ինքը մարդն էլ առանձին՝ երկուսի բաժանված է երեսմ, երբեմն չար և երեսմն բարի. նա, որ բարի էր, նույնը շարացավ, պատահեց, որ կրկին դեպի բարին շրջվեց, բայց բնությունը մեկ է:

«Իսկ այն, որ ասում ես, թե մեկ թուղի համար առաված մաս ատեզծեց, մի կտոր մազաղաթը ավելի անշան բան է, բան թուղը, բայց իթե թագավորի խոսքը զրում է նրա վրա, ով այն պատում է, մանվան պատիմ է ստանում: Արդ, կարելի՞՛ է չար ասել թագավորի մասին. ամենելի՞՛, ես չեմ ասում, այլ որպես խրամ գործածելով՝ ուրիշներին սովորեցնում եմ: Ասոված այն ժամանեակ նախանձու կլիներ, իթե պատվիրած շիներ այն ժաման շուտել. իսկ եթե առաջուց զբուշացրեց, իր բնական սերն ու գութը ցույց տվեց նրա վերաբերմամբ: Իսկ մարդն արշամարշնելով՝ այն յ՛ մանվան պատիմ ընդունեց:

«Բայց այն, որ ասացիր, թե ասաված կեռչից ծնվեց, դրանից քեզ վայել չեր խորշել և փախչել. որովհետեւ ահավասիկ Արշմեր և Որմիզդը հօրից են ծնվել և ոչ թե մորից, որի մասին եթե լավ մտածես, որու էլ չես ընդունի: Եզ մի այլ զրանից էլ ավելի ծաղրելի բան, Միհր ասավածը կեռչից է ծնվում, եթե իներելի է. որը մեկն իր ծնողի հետ պառկի:

«Բայց եթե մի քիչ քեզնից հեռացնեիր իշխանական գոռոզությունդ, և զայիր ընկերաբար պայքարելու, զիստեմ, որ ինչպես ուրիշ ամեն բանով շատ իմաստուն ես, մեր տիրոջ ուրիշ կուրյաց ծնվելն էլ ավելորդարաւություն չէիր համարի, այլ աշխարհա ոչնչից ստեղծելուց ավելի մեծագույնը կհամարեիր վերջին փրկությունը, հանցավորությունը կվերադրեիր մարդու պատառթյանը, իսկ ճառայությունից պատվիլը՝ աստծու բարերարությանը:

«Որովհետեւ երր լուում ես, թե ասաված այս ամբողջ աշխարհը ոչնչից ստեղծեց, այնպես պետք է հասկանաս, որ արարածները նրա խոսքով ծնվեցին: Իսկ ասաված, որ այս մեծ մարմինն առանց շարշարանքի ծնեց, իհարկե, իրեւ հայր գութ ունի սրա վրա: Որովհետեւ քանի որ ինքն անապական է, արարածներին էլ առանց ապականության ծնեց. իսկ սա իր կամքով զորովելով ապականվեց, և ինքն իրեն այլևս չէր կարող ոտքերի վրա հաստատուն կանգնել: Որովհետեւ հոգից էր [ստեղծված], ինքն իրեն վերասկելով՝ նորից նույն բնությանը դարձավ. և քանի որ ո՞չ թե ուրիշ որևէ չար զորությունից ընդունեց պատիմն ու պատուհար, այլ իր անհոգությունից, որ շանց բարերար պատվիրանը,

լեռայ ծառավական մասը պատճեն մահով, որ կրեց իր անձին մեջ։ Եթե մահը չար առավածն առեղծեց, մեջունը մահվան ի՞նչ դոյցացություն է երևում, ոչինչ։ Բայց բարի առածու արարածներին վշացրեց։ Եթե այդ արդպիս է՝ նրան չի կարելի բարի էլ առել, այլ կիսագործ առականացու նվազը աստծու արարածները ապահովող էն և վշացող, նրան չի կարելի անհղթ առաված առել. թողե՞ք, ուրեմն, այդ հիմար բարբարակերները։

Եթե աշխարհը երկու իշխող չի ունենա, ո՞չ էլ մի արարածը՝ երկու աստված։ Եթե մի աշխարհին հանդպանն իշխել երկու թագավորներ, աշխարհը կփառնա և թագավորությունները կոչնչանան։

«Այս աշխարհը նյութեղն է, և նյութերը չոկ-չոկ են և միմյանց հակառակ։ Այս հակառակորդների արարիւը մեկ է, որ Համաձայնեցնելով սրանք՝ սիրել է առաջիս միմյանց. ինչպես որ [ատեղծողը] կրակի շերտությունը ճկմելով՝ մեղմացնում է օդի հովությամբ, և օդի կարծր բրատիթյունը՝ կրակի ուժով, այնպես էլ մաերամաղ փոշիացած հողը դանդում է ջրի խոնագությամբ, իսկ ջրի վայր թափվող բնությունը սալահատակի ևման ամրացնում է հողի խառնուրդով։

«Որովհետեւ եթե այս տարրերը միարանվեն, գուցն կարմամիտներից մեկը անապական աստված էլ կարծեր սրանց, և արարչին թողնելով՝ այս արարածներին երկրպագության մասուցաներ. այդ պատճառով էլ ով որ սրան ստեղծեց, առաջուց զգուշացավ, որպեսզի մարդիկ անանելով այս ապակեանացու տարրերի ակներկությունը, միմիայն սրա կառավագուղին ճանաշն անապական, մեկին և ո՞չ երկուամին, եույն արարչին այս շորս տեսակ նյութերին, որոնցից առաջանում են բոլոր բաները իրենց ատեղծողի հրամանուով։

Նվազագույնիւով՝ շորս ճղանեակով կատարում են իրենց կարևոր ապասագործությունը. և շորսն էլ նայում են իրենց ատեղծողի կամքին ակնեարկությունը, և առանց զիատակցելու չեզած են անհրաժեշտ գործը կատարելու՝ պատվի կարգը շնափշտակելով միմյանցից։

«Այս պարզութեան առված ամեն մարդու համար զբուրը բռնելի բացատրությունը։

Որովհետեւ կրակը գոյացությամբ և զբությամբ խռոնված է երեք մասերի մեջ էլ. այնպիս որ շերտությունն ավելի շատ գտնվում է բարերի ու երկաթների մեջ, և ավելի քիչ՝ օդի և ջրի մեջ, բայց ինքը առանձին ու մի առել չի երևում. Իսկ ջրի բնությունն այնպիս է, որ առանձին էլ կա, երեք մասերի համառն էլ կա, ավելի շատ՝ հողաբայլությունների մեջ և ավելի քիչ՝ օդի և կրակի մեջ։ Իսկ օդը թափանցած

դանվում է կրտելի և զրի մեջ և զրի միջոցով էլ՝ բռասկան կերպութ-ների մեջ:

«Եվ այսպիս այս տարրերը խառնված են ու դարձել են ինչպես մի մարմին, և շնորհած յուրաքանչյուրն իր բնությունը, և երբեք էլ կանգ շնորհած համապակությամբ, հետանոյ մնալով այն անխառն իշխանին²⁷, որ խառնվածները հարմարեցնում է իրար հետ բոլոր կենդանիների բնակության և ամրող աշխարհին հարակա անողության համար:

«Իսկ եթե այս անբանական աշխարհի համար այսպես հոգ է տանում աստված, ինչքան ավելի կոռզա բանական աշխարհի՝ մարդու համար:

«Այս բանն ասաց նաև ձեր երեխի իմաստուններից մեկը, թե Մի՞ն աստվածը մարդկային մոր մեած էր, և աստվածականվակ լիպա-վոր է և բազ համհարդ յոթերորդ աստվածների: Եթե կարելի է հավատայ այդ առասպելարանությանը, — որ դուք նույնիսկ զործերով կա-տարյալ եք ցույց տալիս ձեր հավատի մեջ, — մենք այլնա առասպել-ներին շնորհ հավատում, այլ աշակերտ ենք մեծ Մովսես մարդարեի, որի հետ աստված խոսեց մորենու մեջ Սինայում, և դեմադիմ օրենք-ներ զրեց և տվեց նրան. և հասկացրեց այս նյութեղին աշխարհին արա-րածական լինելը, և իր աննյութ հությունը, որ այս նյութերի ստեղծողն է ոչնչից. և հասկացրեց նրան, որ այս երկիրը երկրավորներով և եր-կինքը երկնավորներով նրա ձեռքի գործն են: Երկերի բնակիչները հրեշ-տակներն են, իսկ երկրի բնակիչները՝ մարդիկ. բանական են միայն մարդն ու հրեշտակը, իսկ աստված բարձր է երկերից և երկրից:

«Եվ բոլոր արարածներն անբանորնեն կատարում են նրա պատվի-րաններն ու հրամանները և երբեք շնորհած անցնում իրենց համար զրված տաճմանից. բայց մարդին ու հրեշտակը ազւու են թողելված իրենց կամ-քին, որովհետեւ բանական են. եթե նրա հրամանին հնազանդ մնան, անման են և աստծու որպիներ: Բոլոր արարածներին ավել է ծառայու-թյան համար — երկիրա՝ մարդկանց, իսկ երկինքը՝ հրեշտակներին. իսկ եթե ակնեց շղնեն և պատվիրանը շպանեն, աստծուն ընդգեմ գոր-ծեն, առնեն պատվից [կընկնեն] և կանարգին, որպեսզի [նրա] իշ-խանությունն անբամբաս երնա. իսկ հանցանը կատարողներն ամո-թալից լինեն:

«Իսկ եթե դու մոլորվել ես ազիտության մեջ, ես, որ հաստատ զիտեմ, շեմ կարող քո մոլորության հետեից զալ: Եթե հետեւ քո անուսումնությանց, երկուսս էլ անդառնալի կորստի կմատնվենք, զուցի՝ և քիշանեից ավելի վատթար, որովհետեւ ինձ վկա ունեմ աստծու ինք-

* Ղուկ. ԺԲ 47—48:

նասաց ձայնը. «Այն ժառան,— ասում է,— որը չզիտեն իր տիրոջ կամ-
քը և ծեծի արժանի մի գործ է կատարում, ծեծ ուսելն ուսում է, բայց
ավելի բիշ». իսկ ով լավ տեղյակ է թագավորի կամքին և որևէ հանցանք
է գործում նրա առաջ, բազմապատիկ տանջանքի է հնդարեզում առանց
բարեխոսի»:

«Արդ, ինդրում եմ քեզ և քո իշխանության առաջ եղած բոլորին.
ո՞չ դու ինձ հետ բազմապատիկ տանջանքի հնդարեզիր, և ո՞չ էլ ես
քեզ հետ ավելի բիշ. այլ ես ու դու և ամբողջ բազմությունդ քաջ թա-
գավորիդ հետ միասին աշխարհու աշխարհունք առաջածային գրքերին,
որ տանջանքներից գրկվներ և գժոխան արշամարհներ և անհանգիսին
կրակից ազատվներ, և արքայությունը ժառանգենք, և այս անցավոր
կյանքով անվերջ ունենանք անանց մեծությունը»:

«Բայց ինչ բանից որ դու զարհուրել ես, բարեհան եզիր և շուտով
կոշակերտեա ճշմարտությանը»:

«Հրեշտակներից մեկն անմաների զնդից՝ ապատամբակնով և հե-
ռանալով երկնքից և զայով մեր աշխարհը՝ խարեական խոսքերով ու
սուս խոստումով անիրազործելի հույս ավեց անփորձ ու անկիրը նոր
եղած մարդուն, ինչպես մի մանուկ տղայի, բարսսացնելով նրա միա-
քը, որ ուսի այն ժառի պաղից, որին հրամայել էր շմառենալ,— որ-
պեսզի աստված դառնա: Իսկ նա Ասածու պատվիրանը մոռանալով՝
իւարվեց-զնաց մոլոր խարեության հետեւց, կորցրեց իր ունեցած ան-
ման փառքը և շնասագ երազով հուսացած փառքին: Ուստի և մերժմանով
կյանքի վայրից՝ զցվեց այս ապակներին աշխարհը, որի մեջ դուք էլ
բնակված եք այժմ, և ցնորդած մոլորդում եք միննույն խրառաւատուի
հետեւց, այլևս շուտելով պատվիրած ծառից, այլ արարածներին աստ-
ված անվանելով, և անիոսս տարրերին երկրսպազելով, և անսրազայն
զենքին կերպակույր մատուցանելով և բոլորի արարչից հեռացած լինելով:

«Զար իւրառատուն շի կշտանում, այլ կամնում է, որ իրենից էլ
ավելի վատթարները կատարի: Որովհետեւ դեմքը ո՞չ թե բոնությամբ
են մարդուն դեպի կորաւատ տանում, այլ մեզը բազցրացնում են մար-
դու քմբի համար և հորդորելով որսում են անուտամներին ու խարում,
ինչպես որ շատ մարդիկ իրենց ընկերներին որոշության և ավագակու-
թյան հն հորդորում. ո՞չ թե որևէ բոնությամբ մղելով, այլ ստապատիր
խարեությամբ շատ շարիքներ են գործել աալիս, ամանց կախարդու-
թյուն, ոմանց պոռնկություն և ոմանց էլ շատ ուրիշ անթիվ ազտեղի
բաներ: Եզ արդար դառավորների միջացավ մանու շափ վրեժ են առ-
նում. ո՞չ իրք թե բարի ասածու դառավորները բարեզօրծ են լինում,

* ՀՀՀԱ. Դահ. ԺԲ 47—48.

իսկ շարինը՝ շարագործ, որովհետեւ շատ է պատահում, որ բարի մարդկանցից լարություն է բխում, և հետո այն շարագույններից էլ՝ կատարյալ բարություն:

«Եզ ճշմարիտ զատավորները, որոնք զատում են շարագործներին, ոչ թե շար ու շարշարով նեն կուզում, այլ շատ բարի և բարեգործ. և բնությունը մեկ է և ոչ թե երկու. իսկ այն մեկից երևան են զայիս երկու տեսակ զործեր. ումաեց Համար մահարեր, իսկ ուրիշների համար պարզնատու: Եզ եթե մարդկանց մեջ այսպես է կիրառվում, որ [դատավորը] թաղաժորից ստացած իրավունքի համաձայն պատժի միջնով կառավարում է իր իշխանությունը, որչա՞փ ազգին կրինի աստծու խնամքը ամբողջ աշխարհի համար, որ բոլորին էլ կյանք է կամենում և ոչ թե մահ: Եզ աշա, ուր բազմացավ հանցանքը, բոլորին էլ մահով պատժեց, իսկ ուր հետզանդություն և բանություն եղավ, անմահության պարզներ շնորհեց:

«Ճշմարիտ ասավածը, մեր բոլորին արարիցը նա է, որին զու անսանձ արձակ բերանով անաւ, աներկյուղ, համարձակ հայնոյում են: Բոզած Հիսուս Քրիստոս փրկական անունը, Փանդուրակի որդի ևս անվանում և կարծում են, թե մոլորեցուցիչ մարդ է. այն երկնազոր փրկությունն ազագաղում-անարդում են՝ անձից և այս ամբողջ աշխարհի կորսույան համար: Այդ տանջանքների անանցական վրեժը պիտի փախառուցես սպառնացված Գեհնենի անշեշ կրակի մեջ՝ բռ բոլոր զործակիցներով մեկանդ, առաջիններով, միջիններով և վեցրիններով:

«Իսկ մենք այսպես ենք ճանաշում ասութուն և այս բանին համատում ենք աներկրա:

«Աստված, որ ստեղծեց այս աշխարհը, նույնը նկազ և ծննդեց սուրբ կույս Մարիամից, ինչպես առաջուց գուշակիլ էին մարգարեները, տուանց մարմնավոր կարգի որեւէ պատճեանի: Ինչպես որ ունշից ստեղծեց այս մեծամարմին աշխարհը, այնպես էլ տուանց որեւէ մարմնական միջնորդի [իր] մարմինն առավ անարատ կույսից ճշմարտապես, և ոչ իրրե ստվեր երեալով: Ճշմարտապես ստոված էր և ճշմարտապես մարդ դարձավ. ոչ մարդ զառնալիս ստովածությունը կորցրեց, և ո՛չ էլ ստված մեւալիս՝ պատվազեց մարդկությունը, այլ [մեաց] միննույնը:

«Բայց որովհետև շէինք կարող տեսնել անտեսանելուն և մերձենալ անմերձենալուն, ուստի եկազ մեր մարդկությունն ընդունեց, որպեսզի մենք էլ նրա ստովածությունը [իր բաժինը] ընդունենք: Ամենենին անարդանը շամարեց իր ստեղծած մարմինն առնելը, այլ մեծարեց նրան իրըն իր ստովածաւեղծ զործը: Ո՛չ թե թիւ-թիւ շնորհեց որան անմահության պատիզն ինչպես անմարմին հրեշտակներին, այլ միանդա-

մից հազար ամբողջ ընտիրունը մարմնով շնչով և հոգով, և միացրեց աստվածության հետ, միւթյունը և ոչ թե երկուություն. և այսուհետեւ մեկ ներ հանաշում աստվածությունը, որ կար այս աշխարհից առաջ, նույնը և առաջ:

«Այս Հիսուս Քրիստոսը, որ իր մարմնով փրկեց ամբողջ աշխարհը, իր կամքով դիպի ման եկավ. և ինչպես ինքն աստվածությունը զիանի՝ մարմնացավ անարաա կույսից և ծննից ու իւանձարությունից փաթաթվեց և մասուրի մեջ դրվեց, և արևելքից մողերին շարժեց-բերեց իրեն երկրպագելու. որպես երեխա անվեց կաթով, անեց ու մեծացավ երեսուն տարի, ամէորդի Հովհաննեսից²³ մկրտվեց Հորդանան զիտում²⁴: Մեծամեծ հրաշքեր ու արանշելիքներ գործեց հրեաների մեջ. մատնից քահանաների կողմեց, դատապարտվեց Պոետացի Գիղատոսի²⁵ կողմից: Խաչվեց, մեռավ, թաղվեց, երրորդ օրը Հարություն առավ. երեսց տառներկու աշակերտներին և ուրիշ շատերին՝ ավելի քան հինգ հարյուրի: Եվ նրանց հետ շրջելով քառասուն օր՝ երկինք վերացավ Զիթենյաց սարից²⁶: Իր աշակերտների ուրիշ տռաջ, եւավ ու նստեց հայրենի աթոռու և սասացավ երկրորդ անգամ զալ աշակոր զորությամբ՝ մեռելներին հարություն տալու, ամբողջ աշխարհն նորոգելու, արդարների և մեղավորների միջն արդար դատապատճեն անելու, արժանավորներին ոգորդնատրելու և այն շարագործներին պատմելու. Համար, ովքեր այս բոլոր բարերարություններին չեն հավատում:

«Այս հավատից մեզ ոչ որ չի կարող խախտել, ո՛չ հրեշտակները և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրբ և ո՛չ Հուրը, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ որնէ այլ դպին հարոված:

Մեր ամբողջ գույցն ու սատցվածքը քո ձեռքումն էն, և մեր մարմինները քո առաջն էն. քո կամքի համաձայն արա՛ւ, ինչ ուզում եւս եթե այս հավատի մեջ թողնես, ո՛չ երկրի վրա ուրիշ աեր կընդուններ քո փոխարեն և ո՛չ էլ երկերում ուրիշ աստված կընդուններ Հիսուս Քրիստոսի փոխարեն, որից բացի՝ ուրիշ աստված չկա:

Խակ եթե այս մեծ վկայությունից հետո ուրիշ բան հարցնես, ահա-վասիկ պատրաստ ենք՝ մեր ամբողջ մարմինը քո ձեռքը տված. արա՛շուտով՝ ինչ որ կամենում ես. Թու կողմից տանշանը, իսկ մեր կողմից հանձնառություն. քո սուրբ և մեր պարանոցները: Մենք ոշնչով ավելի լավ չենք մեր նախնիներից, որոնք այս հավատի համար դրին իրենց դույքն ու սատցվածքը և մարմինները:

Որովհետեւ եթե անձա՞ն էլ լինենք և պետք լիներ մեկ մեռնել Քրիստոսի սիրո համար, արժան էր. որպէհետեւ նա էլ անձա՞ն էր, բայց այնչափ սիրեց մեղ, որ մինչև անգամ մա՞ս հանձն առավ, որպեսզի

մենք էլ նրա մահով փրկվենք Հավիտենական մահից: Եվ եթե նա իր անմահությունը շխնայեց, մենք, որ [մեր] կամքով մահկանացու նղանքը, [մեր] կամքով էլ կմեռնենք նրա սիրո Համար, որպեսզի նա էլ հոժորությամբ ընդունի մեզ իր անմահության մեջ. կմեռնենք իրեւ մահկանացուներ, որպեսզի [նա] մեր մահն ընդունի որպես անմահերի մահ:

«Իսկ դու այս ամենից հետո մեզ այլն մի՛ հարցնի. որովհետեւ մեր Հավատի ուխտը ո՞չ թե մարդու հետ է, որ երիխայի նման խարդինք, այլ աստծու հետ է անլուժելի կերպով, որ անհնար է քանզի ու հեռանալ, ո՞չ այժմ և ո՞չ հետո, ո՞չ Հավիտյանա, և ո՞չ էլ Հավիտենից հաջոյանա»:

Ամբողջ բազմությունը, մեծերից մինչև փոքրերը, միարանգեցին այս մեծ վկայությանը. անսուս երդում դրին՝ կյանքով և մահով հաստատ մնալ նրա վրա:

Երբ այս նամակն արքունիք Հասավ և կարդացին մեծ եռնաստանում³² բանակի ամբողջ բազմության առաջ, շատերը, որ լուս էին, գովում էին [տված] պատասխանները: Թեպետև անբությունից երկյուղ էին կրում, սակայն գաղտնաբար մեկմեկու մոտ նույն գովասահական վկայությունն էին տալիս. ճարտարարանությունից ավելի զարմանում էին աներկյուղ Համարձակության վրա: Եվ շատ ահարեկածներ սկսեցին ամրապես զորանալ և նույն շնչյունն էր լուսում բոլորի շրթունքներից:

Իսկ շարահիր մողպետը մեծ Հավարապետի հետ միասին շարախոսություն շնչեց և թաղավորին իրեւ անշիշանելի հուր բորբոքեց: Եվ նա սկսեց առամեները կրծտացնել ինչպես մի օրդասական վիրավոր և բոլորի առաջ ձայն արձակելով մեծ ատյանում՝ առաց. «Ես զիտեմ ազդ բազմաթիվ մարդկանց չարությունը, որոնց թերահավատությամբ են վերաբերվում մեր կրոնին և անդարձ մոլորված են կախարդության հետեւից: Եվ ես մտքումս դրել եմ, որ ոչ որի մեծամեծ Հարվածներից շադատեմ, մինչև որ ակամա հեռանան այնպիսի սխալ կրոնից. Եթե ամենամոտիկ մարդկանցիցս մենք էլ լինի, նույն պատիմեները նրան էլ կտամբ:

Այն ժամանակ դառնացած ծները³³ խոսրը վրա բերեց և ասաց թագավորին. «Ինչո՞ւ Համար է այդ քո մեծ արտմությունը, որովհետեւ եթե կայսրը քո հրամանից գուրս չի գալիս, և հոները քեզ են ծառայում, էլ ո՞ր մարդն է երկրի վրա, որ կարող է ընդդիմանալ քո հրամանին: Տիրաբար հրաման տուր ներսը³⁴, և ինչ էլ որ ասես՝ իսկույն կկատարվի»:

Եվ թաղավորն անմիջապես ներս կանչելով դպրապետին՝ հրամա-
3 նղնչ:

յից հրովարտակ զբել, բայց այլնս ո՞չ թե սովորության համաձայն, այլ գայլքազին խոսքեր ինչպես ատելի և անողիուան անձների, ամենենին շհշելով տիրասեր մարդկանց մեծամեծ ծառայությունները, այլ միայն անուն-անուն կանչելու հրաման տալով այն մարդկանց, որոնց ինչը ճահաշում էր և որոնց անուններին են՝

Սլունյաց տոհմից ՎԱՍԱՐ անունով.

Արծրունյաց տոհմից ՆԵՐԾԱԳՈՒՌ անունով.

Ռշտունյաց տոհմից ԱՐՏԱԿ անունով.

Խորխոսունյաց տոհմից ԳԱԴԻՇՈ անունով.

Մամիկոնյան տոհմից՝ ՎԱՐԴԱՆ անունով.

Մոկաց տոհմից ԱՐՏԱՐ անունով.

Ապահովնյաց տոհմից ՄԱՆԵՅ անունով.

Այտունյաց տոհմից ՎԱՀԱՆ անունով.

Վահենյաց տոհմից ԳՅՈՒՏ անունով.

Անձնացյաց տոհմից ՇՄԱՎՈՒՆ անունով:

Այս նախարարներին անուն-անուն կանչեցին արքունի դուռը՝ [Հայ նախարարների] մի մասը հենց իրեն մոռ էին՝ բանակում, մյուսներին էլ հյուսիսային կողմերը՝ Հոնաց պահակում. նախարարներից ոմանց էլ թողել էր Հայոց աշխարհում:

Արդ, թեպետն բոլորը միննույն ահղում չպատրահցին միմյանց, բայց առաջուց իմանալով չարարաց բռնամորի մաազրությունները, հոռավորներին էլ իրեն միննույն վայրում եղած մերձավորների միմյանց մոտիկ էին համարում:

Եվ սուրբ եպիսկոպոս Հովհանքի ձեռքով նույն ուխտի մեջ հաստատվելով յուրաքանչյուրն իր տեղից եւան-գնացցին արքունի դուռը: Եվ շատ էին շատապում [իրենց] եղբայրների, որդիների և գայենկանունց²⁵ սիրելի մահրիմների համար, որոնք խիստ մեծ նեղության մեջ էին: Այս պատճառով էլ նրանք իրենց անձը մահվան մատնեցին՝ ամենենին շվախնեալով ինչպես թույլ վատասիրածեր, այլ մեծ բաջությամբ սիրա էին տալիս իրենց, որ զուցի կարողանան նրանց միքել մեծամեծ հարգաժներից:

Երբ հասան արքունի դուռը՝ զատկի ավագ շարաթ օրը ներկայացան թագավորին: Եվ թեպետ իրենց եղբայրներին տեսնում էին մեծամեծ վշտերի ու տառապանքների մատնված, որոնք քեմքերին ոչ մի տրամություն ու տիրություն չին ցույց տալիս ժողովի առաջ: Եվ որքան նրանք ուրախ-զվարթ էին երևում բոլորին, այնքան ավելի էին զարմանում չարաներից:

Առաջվան ժամանակներում կարգն այն էր, որ երբ Հայաստանից որևէ պատվավոր զորավարի առաջնորդությամբ հեծելազոր էր զնում Դուռը, [թագավորը] մարդ էր ուղարկում ընդառաջ և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջությունն ու իւղագությունը. և երկու-երեք անդամ նույն էր անում. զորահանդիսն էլ [թագավորն] ինքն էր անում և պատերազմ սկսելուց առաջ նրանց իրեն մոտ զար՝ տեղ հասնելու անգամ մեծ շնորհակալության արժանի էր համարում և իր աթոռակիցների ու բոլոր մեծամեծների առաջ դրվագանք էր առաջիս ամեներին, հիշում էր նրանց նախնիների ժառայությունները և պատմում էր նրանցից յուրաքանչյուրի բացությունը:

Իսկ այն օրը սրանցից ևու մեկին էլ շնչեց, այլ ինչպես մի շար զեւ չէր գաղտարում ձմեռվա բուքը ։ Շուզելուց և շարժելուց ինչպես որ հենց նմանվում էլ էր վրդովված ալեկոծ ծովին, որը ո՞չ թե երսանց է յի թիւ [Շուզվում], այլ նույնիսկ անդունդից էր բարձրանում փրփրած ու իրար վրա զիղված, վիշտապահայն որոտալով, գազանի նման մռնչալով ընդհանրապես սարասփեցնում էր իր տիեզերական իշխանությունը, կարծեն թե փուլ գալով պիտի տարածվեիր ամեն կողմ լիուների, անդունդների և ձորերի վրա՝ լայնարձակ ու գեղեցիկ գաշտերը միանգամայն փշացնելու համար:

Մոնշալով ձայն արձակեց և տասց. «Երգիել եմ մեծ աստված արձակով, որ իր ճառագայթներով լուսավորում է ամբողջ տիեզերքը և իր շերժությամբ կինդանացնում է բոլոր արարածներին, որ եթե վաղն առավոտյան, սրանշելու ծագելուն պիս, բոլորդ ինձ հետ միասին ծուեր շղներ նրա առաջ՝ նրան աստված դավանելով, մեզ ամենեին զիջողություն չեմ անի, ամեն տեսակ նեղություն ու շարշարանք կթափեմ մեզ վյա, մինչև որ ակամա կատարեք իմ կամքն ու հրամանը»:

Իսկ հավատացյալները՝ Քրիստոսի մեջ հաստաված՝ ո՞չ մմեռային առևեամսներից էին հովանում և ո՞չ խորչակի տոթից տաքանում, ո՞չ անազին ձայնից էին սարսափում և ո՞չ էլ տանշանքների սպանալիքից վախենում, այլ վերև նայելով՝ տեսնում էին Քրիստոսի զրություններներնց զնության եկած և զգարթ գեմքերով ու համեստ խոսքերով առաջ անցնելով՝ թագավորին պատասխան առին.

«Ենթառում ենք քեզնից, քաջ թագավոր, ականջ զից մեր մի քանի խոսքին և քաջբարթյամբ լսի՛ր, ինչ որ ասելու ենք»:

«Ենց հիշեցնում ինք արքայից արքա Շապուշի ժամանակները, որ քո պատ Հազեկերտից հայրն էր, և Աստված նրան Հայոց երկիրը հպատակեցրեց հենց այս կրօնով, որով և մենք ենք կառավարվում այժմ. և մեր հայրերն ու մեր հայրերի պապերը նրա ժառայության մեջ

մնացին և սիրով կատարում էին երա բոլոր հրամանները, և շատ անդամ էլ նրանից մեծամեծ պարզեներ էին ստանում: Այդ այն ժամանակ-ներից մինչև քո հայրենի աթոռը նստելով՝ մենք էլ նույն կերպով ժառա-յեցինք և, թերևս, քեզ ազելի լավ, քան [թոյ] նախորդներին:

Այս ասելով ցույց էին տալիս, որ պինվորության կարգի մեջ իրենց քաջություններն ավելի էին, քան առաջիններինը: Բայց տուրքինք, սակեր և աշխարհի ուրիշ ինչ տեսակ հարկեր որ կային, ավելի շատ էին մտնում արքունի [գանձարանը], քան երա հոր ժամանակ:

«Եռոյնիսկ սուրբ եկեղեցին, որ մեր նախնիների կարգի համա-ձայն սկզբից ենթ ազատ էր ի Թրիստոս, որու հարկի տակ գրիր, և մենք քո տերությանու սիրու համար ամեննին շրնդղիմացանք քեզ: Արդ, ինչո՞ւ համար է այս ցատումը հարուցված մեզ վրա. որու մեզ ասա՞՛ մեր հան-ցանքն ու մեղքը. մի՞թե մեր կրոնն է պատճառը, որ մենք անվաստակ ենք զուրս եկել քո առաջ:»

Իսկ շաբ դեր, ամեն նենազությամբ լցված, երեսը մի կողմ դարձ-րեց և ասաց. «Անոա ևմ համարում արքունի դանձարանն ընդունելի ենք աշխարհի հարկը, և ձեր արիությունն ու քաջությունն էլ՝ անօգուտ, որովհետեւ ազիտությամբ մոլորվել եք մեր ճշմարիտ կրոնից, աստված-ներին անարգում եք, կրոնին ուզանում, զրերը պղծում և մեռնելներին հողի մեջ թաղելով՝ երկիրը ապականում, և մեր կրոնի պատվերները շիամարելով՝ ուժ եք տալիս Հարամաներին. և, որ ամենից մեծն է, ամեն ժամանակ կանանց շնք մերձնենում. և զները մեծապես ուրախա-նում են, երբ շնք խրատվում և շնք պահում մողերի բոլոր կարգերը: Տեսնում եմ ձեզ ինչպես անապատի մեջ լցված ու մոլորված խաչներ, և ես շատ վախինում եմ՝ լլինի՝ թի աստվածները ձեր պատճառով բար-կանան ու վրեմբ մնալունից առնեն: Իսկ դուք եթե կամենում եք ապրել և ձեր անձերը փրկել, և մեծարաներներով հետ ուղարկվել, ինչ որ ասացի՝ վազր շռա կատարեցնես:

Այն ժամանակ երանելի նախարարներն առհասարակ բարձրացրին իրենց ձայնը և ասացին բոլորի սոսադ. «Մի՛, թագավոր, այլու մի՛ ասի մեզ այդ բանը. որովհետեւ եկեղեցին մարդու շինածը շէ և ո՞չ էլ արեգակի ավածը, որի մասին որու թյուրիմացությամբ կարծում ես, թի աստված է, ո՞չ միայն աստված շէ նա, այլև կինդանի էլ շէ: Բայց եկե-ղեցիները ո՞չ թագավորի պարզն են, ո՞չ նախարարվեստների զործ, ո՞չ իմաստունների զլուտ, ո՞չ ոինվորների քաջության ավար և ո՞չ էլ զերի ստապատիր խարեւթյուն. այն ինչ էլ որ ասելու լինիս երկրա-մորներիս, վեհ բաներից թի վատթարներից, ոչ մի տեղ երանցից ամեննին եկեղեցի չի ստեղծվի: Այլ մեծ աստծու շնորհն է այն, որ

տվել է ո՞չ թէ մարդկանցից որևէ մեկին, այլ բոլոր բանական աղջկ-րին, որոնց վիճակված է այս արեգակի ներքո ընակվել: Նրա հիմքը զրված է համատառում վնամի վրա⁷. ո՞չ ներքնինները կարող են [այն] շարժել և ո՞չ էլ վերեխները դրվեցնել: Իսկ ինչ որ երկինքն ու երկիրը չեն կարող խախտել, թող մարդկանցից ո՞չ որ չերտիւտա հազթել երան: Ռերևմն, ինչ ձեռք ուզում են վարվել՝ վարվի՛ր. բոլորս պատրաստ ենք ամեն հարվածների ու տանջանքների մաքենաների համար, որ սպառնացիր, ո՞չ միայն շարշարվելու, այլև մեռնելու Եվ եթե զարգաց եռայն բանը հարցնեն, ամեն մեկից սրանից էլ ավելի [կտրուկ] պատասխան կլսեն:

Այն ժամանեակ թագավորը՝ լեզուց ավելի զառնացած փորի մեջ կուտակված կամագոր մաղձի ծովը փուլ էր ածում, և նրա թից ու բերանից առնասարակ ջերմախառն գոլորշի էր դուրս գալիս, ինչպիս սասարիկ հնոցից թանձր ծուխը: Եվ սիրտը չհամբերելու պատճեռով՝ կոտրում էր իր մարմնի զարությունը, ծակառում մօսազրությունների բազմամթեր ամանը և ցրվամ-աւարածում էր [իր] բոլոր նենդագոր մտածմունքները: Եվ ինչ որ ամեններն չեր կամենում հայանել իր սիրելիներին, ականու արտահայտում էր Թրիստոսի ծառաների առաջ և ամեն ինչ կարգով առում:

Երեք-շորս անգամ կրկնում էր իր անսուր երգումն արճգակի անունով և ասում էր այսպիս. «Չեր կարող խախտել իմ համատառում սրոշումները, և թույլ չեմ տես, որ դուք շուտով հանենք ձեր ուղածին. այ ձեզ բոլորիդ և ուժիք այստեղ զորքի մեջ են, շարաշար կապանը-ներով Սագաստան⁸ վտարել կտամ անճանապարհ տեղերով, այսպիս որ ձեզանից շատերը զեալու ժամանակ խորշակից կատակնեն, իսկ մեացածները կրցվեն ամուր բնրդիքը և անելանելի բանաները: Չեր աշխարհն էլ անթիվ զորք կուղարկեմ վողերի հետ միասմին և ձեր կանանց ու որդիներին եռուժաստան⁹ քշել կտամ, և ձեր եկեղեցիները և ինչ որ վկայարան եք կուռում, կրանդամ, կաղերեմ և կփշացնեմ, և եթե էլի՛ մեկը ընդդեմ դուրս նկած լինի, զազանեների ուսների տուկ զբկում անողորմ ժահում կմէռնի: Այս ամեն ասածներս կանեմ և կկատարեմ [ձեր] աշխարհում մեացածների վերաբերմամբ»:

Եվ անմիջապես Հրամայից պատվական նախարարներին մեծ անարգանքներով հեռացնել իր աշքի առաջից. և զգուշությամբ Հրաման տվեց զահնապետին, որ նրանց առանց կապելու յուրաքանչյուրին իր

* Հմատ. Դակ. 2 48.

իշխանում պահի, իսկ ինքը՝ իրենից դուրս եկած՝ անմիտթար տրամութեամբ նորից վերատրձագ և հազիվ ընկաց իր օթևանները:

Իսկ թրիտոռին ճշմարտությամբ համատացողները ամեննեին չէին երկմտում ու թերահամառում իրենց սուրբ վարդապետների առաջին խրատի վերաբերմամբ, այլ զնուան հարթներ էին մտածում, թե ինչպես իրենց և իրենց սիրելիներին պատեն այն մեծ նեղությունից: Եաւ էին շանք գործ դնում և հարստության մեծամեծ խոսառումներ ու հույս էին տալիս այն մեծամեծներին, որոնք [արքունի] Դուռը նրանց օգնում էին, և հենց եույն ժամանակ էլ նրանց ահազին գանձեր տվին:

Եվ երբ բոլոր կողմերից փակվեց նրանց անհլանելի բանուի մուռաքը, այն ժամանակ Արքանամի օրինակը մեջ բերելով ազագակում և առում էին իրենց սրանքում: «Մենք բոլորս մեր եղբայրներին ու որդիներին և բոլոր սիրելիներին նվիրել ենք և Բատակի պետ կազած դրել սուրբ սիրանի վրա: Բնդունի՛ր, Տե՛ր, մեր այս կամավոր նվիրը և մի՛ բույլ տա, որ այս ակօրին իշխանը քո եկեղեցին ծագրութանակի հերարկիւ:

Թագավորի ներքին խորհրդակիցներից մեկը դադանի կապված էր Թրիտոռի անքաղ սիրով, որովհետեւ նույնիսկ մկրտված էր կենդանի ավագանի մեջ, և մեծապես հոգ էր տանում վշտացածների կյանքը փրկելու: Եվ երբ հաստատապես ստուգեց, որ թագավորն իր սպառնացած շարիքները բոլորն ուղարկ է կատարել Հայոց աշխարհի զլիսին, թեզեան նրանցից ոչ բոլորին, բայց մի քանիսին խրատ տվեց և սովորեցրեց, թե ինչ հարբ դործ դնեն, որ առժամանակ իրենց փըրկին այն ենք գրությունից:

Եվ մինչդեռ զորք էին պատրաստում, որ նրանց անդարձ օտարություն քչեն, ինչպես քշն էին վրաց աշխարհի բազմաթիվ նախարարների, հենց այդ ժամանակ զումկան հասագ Թուշանների կողմերից, թե թշնամիներից մի զունդ անդապից ու արքանի շատ զավանեն ավերեց: Այս բանը երկնային մի մեծ օգնություն եղաց նրանց համար: Անօրինն շտապով տագնապում էր հեծելազորն առաջ ուղարկել, և ինքն էլ անհապաղ նրա հետեւ գնաց: և խոր խոցվելով իր մտադրությունների մեջ՝ խափանեց իր առաջին հաստատուն երդումը:

Իսկ աստվածապաշտունքն այս տեսնելով մեծ հույսով ազո՞ք էին անում և տում էին միաբան: «Դո՛ւ, ամենքի Տե՛ր, որ զիտես մարդկանց սրաի գաղտնիքը, և հայտնի է քնող ամեն մի աներեկույթ մտադրությունն, և կարու շնու տեսանելի բաներին ոչ մի վկայության, այնպես որ մեր զգործածներն էլ տեսնում է քո աշքը, այժմ քո առաջ ենք զեղում մեր խնդրվածքը: Ընդունի՛ր, Տե՛ր, մեր ծածուկ ազո՞քները և մեզ

կատարյալ դարձրու քո որատվիրանների համաձայն, որպեսզի ամաչի շարը, որ խրոխտացած մարտնչում է մեր դեմ անօրենի իշխանությամբ: Տարուրերի՝ Տե՛ր, և ենդազորի կամակոր մտադրությունները, և խափանի՝ նրա ամրարիցա կամքը և մեզ խաղաղ մտադրությամբ հետ դարձրու դեպի մեր սուրբ և կենդացին, որպեսզի թե հանկարծակի հափշտակելով՝ շարաշար ավերվի թշնամիների ձեռքով:

Եվ ամենքն այս անքակտելի ուժություն աստծու հետ, որ հաստատ մեան իրենց նախկին մտադրության վրա, իրենց մինենույն խրառառությունն պատգամավոր ուղարկեցին նրա, իրը թե կատարվելու է նրա անօրեն կամքը:

Երբ այս լսեց թագավորը՝ շափաղակ ցնծաց և ուրախացավ, կարծելով թե աստվածներն իրեն օգնության են հասել, շրջելով և ուշացնելով աստծու ծառաների հաստատում մտադրությունները, և առա երկրոպագություն և մատուցանում արեգակին, պատվելով նրան զոհերով և մողության բոլոր օրենքներով:

Բայց այս բանը շերտղացավ հասկանալ ցնորվածը, թե արգարության արեգակի անսավեր լույսը մաշում և ուշացնում էր նրա խափարային մտադրությունները և եղծում-ապականում էր նրա ամրող խեղաթյուր կամքը: Եվ նշմարիս Հայտնությունից զրկված՝ ամենեին շնասկացավ այն պատրանքը ու խարեւությունը, որով սխալեցրին նրան: Նրանց առաջ երկրագոր պարզներ էր թափում և նորից բոլորին վերադարձնում էր իրենց պատիվն ու զանը, առաջ բաշելով և երեկի դարձնելով նրանց իր ամրող տիեզերական իշխանության մեջ: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրին անշափ առատությամբ ադարեկներ ու ավանեներ էր շնորհում արբուեիրից, սիրելիներ և բարեկամներ էր անվանում նրանց և կամակոր մտքի հպարտ հանգնությամբ կարծում էր, թե նշմարտությունը կփոխանուկվի առության հետ:

Եվ այս անելուց հետո՝ շատ այրումի ուղարկեց նրանց հետ, և մոգերից էլ ոչ պակաս, քան յոթ հարյուրից ավելի ուսուցիչներ Հղեց նրանց հետ և մի մեծ իշխանի էլ նրանց վրա մողագություն կարգեց: Խօնարհվում էր և ազալում պատմվերելով, թե մինչև ես այս պատերազմից խաղաղությամբ հետ գոռեամ, դուք ամեն բան արեք ու կատարեցեք իմ կամքի համաձայն: Եվ այսպես շուրջով ու պատված երկար ճանապարհն էր դեռու նրանց զեպի Հայոց երկիրը: Խակ ինքն ուրախալի ավետիս ուղարկեց շատ ատրուշաների, զրեց և հայտնեց մողերին ու մողպետներին և զանազան երկրամասերի բոլոր մեծամեծներին, թե ինչպիս աստվածների օպնականությամբ իր առարինի զորքը առաջ տարավ:

Իսկ այն զարշելիներն այսուհետեւ դուրս գալով յուրաքանչյուրն իր

իսավար դարձանից՝ միաժամանակ էին շուտով կուտուրի լթաղավորի լթաղավորի համամելը. ձայն ամբողջ հեռավոր երկրները, որ զեր կենան, զեան արկմայան աշխարհը: Եզ գեռ չեին համել Հայոց մեծ աշխարհը, որ փայտի միջոցով վիճակ էին զցում, թե ո՞ր ժողովուրդը լմոցերի լթաղայանի է բաժին ընկնելու աշակերտելու համար: Որովհետեւ առհասարակ հրաման էին տուել արքունիքից մտնել ինչպես Հայոց, այնպես էլ Վրաց և Աղվանից և Լիքեաց, Աղձնյաց և Կորդվաց և Սամցիքից և Դասնաշխարհները, և զարձյալ ուր որ զանազան տիգեր Պարսից իշխանության մեջ ծածուկ պաշտում էին քրիստոնեությունը:

Եզ ահակեկալ հարձակվելով՝ շատապում էին կողովածել սուրբ եկեղեցիների զանձները. և այնուհետև ինչպես զենք հանդիպում էին իրար: Եզ հավաքվեց մեծ զորաբանակ, և շարասեր սատանան իրքն զորավար երկաց իրանց մեջ, և անդապար հորդորելով՝ բոլորին սաստիկ շուապեցնում էր: Դորքն ակնելու լամէկատ նշանակելով վեցերորդ ամիսը՝ տագնեապի մեջ էին և շատապեցնում էին արքունի Հրամանով:

Նազարդանից մինչև նազարդարդ, առում է, մեծ թագավորի իշխանության տակ զանձող բալոր վայրերում պետք է վերանան եկեղեցու արարությունները, պետք է փակվին և կնքվին սուրբ սամարների դուերը, և վիրական անմիեները պետք է զրով ու համարով հարրունիս դուերը, և ազգունիքության ձայները և դադարեն անսում մարդագովզին, լուն սազմուներուն ձայները և դադարեն անսում մարդարների ընթրթվածները: Քահանաները շվատահանան իրենց անհարում ուսուցանել ժողովրդին, և Քրիստոսին հավատացող այն տղամարդիկ ու կանայք, որոնք բնակված են մենակոցներում, փոխին իրենց Հազուստը՝ աշխարհական կարգի համաձայն:

Նույնազին և նախարարների կանոյք պետք է ընդունեն մողերի առամունքն ու վարդապետությունը: Ազատների և շինականների տղաներն ու աղջկեները պետք է կրթվին նույն մողերի Հրանակելուների Հաներն ու աղջկեները պետք է կարճվի և արգելվի սուրբ ամուսնության օրենքը, որ ունեն նախնիքներից բրիստունեության սովորության համաձայն: Մեկ կետ փոխարքն թուշ շատ կանացը առնեն, օրպեսզի Հայոց աղջկն անիրազմանա: Աղջկեների ամուսնանան [իրենց] հայրերի հետ, և քույրերը՝ եղբայրների հետ, մայրերը շխորշնեն [իրենց] սրբիներից, այն բռները մասնեն [իրենց] պապերի անկողինը:

Զահելու կենդանիները շմորթվին առանց [աստվածեներին] նվիրվելու, թե՛ ոչխար լինի, թե՛ ալժ, թե՛ արջառ, թե՛ թռամ և թե՛ խոռ: Խոռք առանց փանդամի³⁹ շնուեցվի: Ֆիրտն ու բակորը կրակի մեջ շպշվին. ձեռքերն առանց զումիզի⁴⁰ լվացվին, քրշունեներն, աշվեաներին

ու նազառառակեները շսպանվեն: Օձերն ու մողեսները, գորտերն ու
մբջուռները և էլի ինչ-որ խառնափեթոր ճճիներ կան, ոչնչացվեն, և
թվով ու համարով մեջ բերվեն արքունի շափի համեմատ: Եվ էլի ինչ-
որ այսպիսի ժառայություններ կան՝ դունելու կամ մորթելու վերաբեր-
յալ, ըստ տարեկան տոների և կապճաթիվ մոխրաշափ⁴¹ կարգով
լոկտք է կատարվեն:

Այլու ամենը, ինչ որ ասացինք, միասնամանակ թող բոլորը կա-
տարեն մինչև տարվա վերջը. իսկ մեացած բոլոր բաները հետապայում
կպատրաստեն:

Մոդերն ու մոգականերն այս բոլոր հրամաներն ու պատվերները
ստանալով՝ զիշեր ու ցերեկ շտապում էին հասնել Հայոց աշխարհը, և
անշափ ուրախությունից բնավ չէին ձանձրանում հանգարճի, երկա-
րությունից:

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՈՏԻ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Թեսպիան շենք կարող պատմել այն բոլոր շարիքները, որ բանակի մեջ անցան Հայոց գորամասի դիլով, ուսկայն շենք էլ կամճենում լոել և ծածկել [մեր] վիշտն ու նեղությունը, այլ փոքրիշատն կառնենք, որ պեսզի ձայնակից լինենք նրանց, ովքեր դառնապիս ողբում էին մեզ⁴², որպեսզի դու էլ, երբ լսես, շատ արատառոք թափես մեր ազգի թշվառության մըրա:

Արտգհնան աշա Պարսից մեծ բանակում զանազան ազդությունների մարդիկ, որոնք համատացել էին Թրիստոսի սուրբ Ավետարանին, երբ տեսան Հայերի շար Հաւեճառությունը, ուստիկ խոչվեցին իրենց ժարերում և կործանվեցին-գետին ընկան իրենց երեսների վրա: Նրանց շատերը ծանր սուզի թախծի մեջ՝ վշարացած հողով ու դառն արտասուրով եկան ու հանդիմաննեցին նախարարներին և խիստ պահառակեցին քանանաների խմբին:

Բոլորին խայտառակում էին և տառմ. «Ի՞նչ պիտի անեք այդ սուրբ կտակարանները կամ թե ո՞ւր պիտի տանեք տերուսական սեղանը անոսիները. մի՞թե պիտի մոռանաք մեր հողերոր օրնեությունները և կամ պիտի լսեք ու զազարեցնեք մարգարեական ձայնը: Աշքերդ փակեցից՝ շկարգայու համար և ականջներդ խցեցից՝ լսելու համար. մի՞թե պիտի շհշիշներ այն, ինչ որ անմոռաց կա ձեր մարտում: Ի՞նչ պիտի անեք Տիրոց պատվիրածը՝ «Ով ինձ ուրանա մարդկանց առաջ, ես էլ նրան կուրանամ իմ երինավոր հոր ու սուրբ հրեշտակների առաջ»⁴³:

«Առաքելական քարոզության վարդապետներ էիք, այժմ այն մոլար խարեւության աշակե՛րու պիտի լինից: Ծշմարտության ուսուցիչներ էիք, այժմ մոգերի սուս խարեւությունը պիտի սովորեցներ: Արարշական պարության քարոզիչներ էիք, այժմ տարրերին ասավա՞ծ եք դաշտառում: Ստությունը հանդիմանողներ էիք, այժմ ստից էլ ավելի՝ սուս պիտի լինենք: Հրով և հողով էիք մկրտագած, այժմ պետք է մոխրի և փոշու մեջ թաթախվեց: Ենեղանի մարմեռով և անման արյունով էիք սնված,

* Մատթ. Ժ 23, Ղակ. ԺԲ 9:

այժմ զոհերի ճարպի և կեղառու արյունի՝ մեջ պիտի ազտուվէք: Սուրբ Հոգու տաճար էինք, այժմ դեկրի զոհարուն պիտի լինեք: Քրիստոսազգաց էիք ճանշությունից, այժմ այդ փառքերից զբկված՝ դեկրի նման արեգակի ուռա՞ց պիտի ուրանք:

Արքայության ժառանգ էիք, այժմ ինքներդ ձեզ դեհենի ժառանգ զարձրիք: Նրա՞նց է սպառեացած անշեշ հուրը, դուք ինչո՞ւ եք նրանց հետ այրվում-խորվիւմ: Նրա՞նց համար է զիրանում անմահ որդը, իսկ այժմ դո՞ւք եք ձեր մարմինները դիրացնում երան կերակրելու համար: Նրա՞նց համար է թանձրացված պահվում արտաքին խավարը, դուք՝ լուսազգեատներգ՝ ինչո՞ւ նրանց հետ դեպի նույն խավարն ուղևորվեցիք: Նրանք վաղուց արդեն կուրացած էին, դո՞ւք ինչու կուրացար կուրերի հետեւից: Նրա՞նց համար էք փորված խորխորատը, ինչո՞ւ նախ դուք ընկար երա մեջ: Ե՞րբ պիտի սովորեք նրանց աստվածների բազմաթիվ անունները, այն աստվածների, որոնցից ո՞չ մեկն էլ մերտեղում չկա: Սանր բեռներից թեթևացած էիք, ինքներդ ծանր բեռ վերցրիք ձեզ վրա: Սառայությունից պատված էիք, չարաշար կերպով մտաքառակի ժառայության տակ:

«Ի՞նչ կլինեք, պիտեալիք և հայտնի լինեք ձեզ, որ երկինքը սուզմանվ ձեզ վրա, և երկիրը վշառացավ ձեր ուների տակ: Վերելիք հրեշտակեներն են բարկացած ձեզ վրա, իսկ երկրից մարտիրոսներն են զայրացած ձեզ վրա: Խղճո՞ւմ եմ, խղճո՞ւմ եմ ձեր սիրելիներին և ավելի շատ խղճում եմ հենց ձեզ: Որովհետեւ եթե մա՞րդ ազատեր ձեզ ժառայությունից, և դուք ինքներդ ձեզ ուրիշի ժառայության ներքո գլեկիք, սասափիկ կրարկացների ձեր առաջին տիրոսը: Իսկ այժմ ի՞նչ պիտի անեք այն աստվածասասա հրամանը, թե՝ «Ես եմ աստված, և բացի ինձանից չկա ոչ մի ուրիշը, և ո՞չ էլ ինձանից հետո ուրիշ որևէ աստված է լինելու. նախանձու աստված եմ հա, հայրերի մեղքը հատուցանում եմ որդիներին մինչև յոթը դար»: Եթե ուրեմն արդար որդիները հայրերի մեղքերի համար մահ են առանում, հապա իր իրենք որդիները մեղք դորժեն, չե՞ որ թէ՛ իրենց և թէ՛ հայրերի փոխարեն մի անգամ պետք է պատասխան տան:

«Դո՞ւք էիք մեր ապաստանի ամուր պարիսպը. Երբ այստեղից գտանդ էր սպառեում, ձեզ մոտ էինք ապահովություն գտնում: այժմ այդ մեծ ամրությունը հիմնահատակ առաջալիքից: Դո՞ւք էիք մեր պարծանքը ճշմարտության թշնամիների առաջ, այժմ դո՞ւք եք մեր նախատիները նոյն թշնամիների մօտ: Մինչև այժմ ձեր ճշմարիտ հավատի համար մեզ էլ փոքրիշատե խնայում էին. իսկ այժմ ձեր պատճառով

* Տիբ թ 5, թ. որենք Ե 2.

մեզ էլ են անողորմ կերպով դատում։ Ա՛շ միայն ձեր անձերի համար եք պատասխան տալու աստծու ամեն առենի տռաջ, այն բոլոր բազմաթիվ մարդկանց համար, որոնց նույնպես շարժարելու են ձեր պատճառով։

Այս և որանից էլ ավելին խռովցին մեծամեծ իշխանների հետ և ցավերի վրա ցավեր ավելացրին։ Հայտնել և պարզել նրանց իրենց մատադրությունը՝ չէին կարող, ունի և պատասխան շտագն էլ անհնար էր սրանը պատառվում էր, և հորդ արտասուր էին թափում։ Նրանց հետ միասին՝ լսողներն ու տեսնողներն էլ դառնացած բոլորը անմիտիթար սուզի մեջ էին ընկեռում։

Այն ժամանեակ այնտեղ զորքի մեջ հղած քահանաները, սրանքի բարկությունից այլևս չկարողանալով համբերել, անշատվեցին հեռացան նախարարներից և ամրող բազմությունից և մեկին շտագով սուրց հանդակ ուղարկեցին ձիով Հայոց աշխարհ։ Սա զույժը բերանն առած է օձիքը պատառելով հասավ հպիսկոպոսների ժողովին, ասստիկ արտավելով կանգնել-պատմում էր շարշարաների բոլոր անցուղաբձր, բայց նրանց չեր հայտնում ժամուկ մատադրությունը։

Այն ժամանեակ նպիսկոպոսները ցրցեցին ամեն մեկն իր իշխանությունը, և բորնպիսկոպոսներ ուղարկեցին զյուղերն ու ազարակները և լեռնային գավառների բազմաթիվ ամրոցները։ Դրցեցին հավաքեցին մեծ բազմությամբ այր և կիև, շինական և աղաս, քահանա և միայնակաց, խրատեցին, ամբողնդեցին և բոլորին թրիտոսի զինվոր դարձրին։

Եվ խորհրդի տռաշին վմիռն այս հաստատվեց. «Հարազատ եղբոր ձեռքը թաղ բարձրանա այն մերձավորի դիմ, որ դուրս է եկել աստծու պատվիրանի ուխտից. Հայրը շինայի որդուն, և որդին շահնամի հոր պատվիրց կինը կոչվի իր ամուսնու դիմ, և ծառան դիմադրի իր տիրոջը. Ասւվածային օրենքը թագավորի ամեն բանում, և նույն օրենքից հանցանություն ստանան իրենց գատապարտությունն ու պատիժը։»

Երբ այս այսպիս հաստատվեց ու կարգավորվեց, բոլորն էլ զինված դուրս եկան սաղավարաները դիմներին, սրերը մնցրենքին և վահանները ձեռներին, ո՞չ միայն բայց ողամարդիկ, այլև արիտսիրու կանացը։

Իսկ Հայոց զորագունդը բոլոր օգնականներով ու բազմաթիվ մոգերով շորրորդ ամամին եկան հասան Հայոց աշխարհ։ Մի մեծ զյուղագիրով շորրորդ ամամին եկան հասան Հայոց աշխարհ։ Այդունդ բանակ դրին, հավաքվեցին, բաղար, որի անունն էր Անգղու։ Այդունդ բանակ դրին, հավաքվեցին, տեղապորվեցին և ամեն կողմերից անթիվ բազմություն ժողովեց այն անդ։

Նվազապես պատահեց, որ քանի հիմք օրից հետո մի կիրակի օր մողական ինքը մողերի հետ միասին նկազ մեծ ուժով, որպեսզի քանի է կեղծեցու գուները. ուզում էր փորձել, թե զործն ինչ ընթացք կատահաւ, իսկ առորդ Դանի երեցը առաջին խորհրդակիցներին և բազմաթիվ ուժուակիցների հետ միարան այնունյ պատրաստ գտնվեց: Մողական լավ տեղյակ չէր բոլոր նախարարների մտադրություններին և ո՞չ էլ մողական ուժին ու զորությանը, ամենեին շապասից բոլոր նպասկոպուներին և նույնիսկ մի թիշ էլ շամարերեց ու շներեց անօրնն իշխանին, այլ մեծ ազմուկ ու տագնասոց առաջացրեց զորքերի և մողերի մեջ: Որովհետեւ դադանակները ձեռքերն առած՝ մողերի և մողական գլուխները շարգեցին, բոլորին փախցրին իրենց կացարանները, իսկ իրենք պաշտամունքը վերսկսելով նկեղեցում՝ կիրակնօրյա կարգն էին կատարում, շարունակելով այն ամրող նույն կիրակի օրը:

Այս խոռվաճույզ տագնապից հայոց աշխարհի բոլոր կռողմերից տղամարդկանց ու կանանց մեծ բազմությունը հասավ նույն անզը: Պետք էր տեսնել, թե ինչպիսի՝ աղետալի իրարանցում ընկազմ ուրիշները բարձր ճշարով կարծեն թե երկինքն էին թափում իրենց աշքերից. կեսն էլ խիզախնելով ու դեպի զենքը վազելով՝ նախընտրում էին մեռնել, բայ թե ապրել: Իսկ առորդ հեռացնեցու ուխտից ոմանք, Ավետարանը ձեռներն առած, աղոթքներով աստված էին կանչում: Արիշներն էլ փափազում էին, որ երկիրը պատռվի, որպեսզի իրենց համար զերեզ մաս դառնա: Եվ աշապես մեծ սարսափ էին զցում մողական վրա: Սա ստեղծ-ստեղծ աղալում էր իր ոգնականներին, որ նեար գտնեն իրեն մահից փրկելու և ողջ առողջ նորից արբունիք հասցնելու:

Իսկ այն գործի մասին, որի համար եկել էր, ստիպում էր նրանց և տում. մթողեթ զրեմ և ցույց տամ մեծ թաղաժորին, որ ձեռք վերցնի աշապիսի առաջարկություններից. որովհետեւ եթե աստվածներն իրենք էլ մեզ օգնության գան, նեարավոր չէ, որ Հայաստանում հաստատություն գտնի մողական կրոնը, ինչպես որ փորձեցի եկեղեցու ուխտի միաբանությունը: Որովհետեւ եթե այս աշխարհի զորքն էլ մողեր լինենք, երանք ամեններն չեն ինչպիսի և սրանց էլ կատակացնենքն, ո՞չ միայն զրաից եկածներին, այլև իրենց նորայիններին, որդիններին և բոլոր մերձավորներին, ինչպես նաև հենց իրենց: Մարդիկ, որոնք ո՞չ շղթաներից են վախենում, ո՞չ առաջանքներից երկյուղ կրում և ո՞չ հարստությունը բանի տեղ գնում են, վերջապես, որ բոլոր շարիքներից ամենից վատթիմադրել:

Աս լսել էի մեր նախնիներից, թե արքայից արքա Շապուշի օրերում, երբ արդ ուսմունքն ակսեց անել ու բազմանալ և լցնել Պարսից ամբողջ երկիրը և նույնիսկ մինչև արևելք հասել, մեր կրոնի վարդապետները հորդաբերին թագավորին [այնպես անել], որ մոպոթյան կրոնը բոլորովին լվերանա աշխարհից. ևա էլ սաստիկ հրաման տվեց, որ քրիստոնեությունը բոլորովին զաղարի: Բայց որքան ևա կամեցավ արգելվեն եր հարուցել, նրանք ավելի ու ավելի անեցին ու բազմացան և հասան մինչև Քուշանների աշխարհը, և այնտեղից էլ [քրիստոնեությունը] տարածվեց զեսի հարավ մինչև Հեղեաստան:

Եվ այնպիս աներկյուղ ու համարձակ էին նրանք Պարսից աշխարհում, որ մինչև անզամ երկրի բոլոր քաղաքներում այնպիսի եկեղեցիներ շինեցին, որոնք իրենց պարտառությամբ գերազանցում էին թագավորաբնակ պարագում էին եկեղեցիների նման, և բոլոր տեղերում անպատճեր, միայնանոցներ էին շինում: Եվ թեև ոչ մի տեղից հայտնի օգնություն չէր երևում, բայց նրանք շարունակ անում ու անընդհատ բազմանում էին և մարմնավոր մեծությամբ ճոխանում: Հարբատության պատճառների մասին մենք ոչինչ չգիտեինք. բայց աշխանք միայն Հշգրիտ իմանում էինք, որ ամբողջ արեգերը նրանց ուսմունքի հետմանց էր զեռում:

Քննպես թագավորն սկսեց խստություններ դործ զնել նրանց վերաբերմամբ և նրանցից շատերին բռնեց ու շարշարից, և շատ շատերին էլ մահով սպանեց, բայց ևա դառնացավ ու ինքն իրեն ձաւդրացավ, իսկ նրանց բազմությունը չկարողացավ նվազեցնել: Նույնպիս և թեպես փակեց ու կերպ եկեղեցիների դռներն ամբողջ Պարսից աշխարհում, բայց նրանք ամեն տուն եկեղեցի զարձրին և ամեն տեղ իրենց պաշտամունքն էին կատարում, և ամեն մեկն իր անձը վկայարան էր համարում, և մարդկեղին շինվածքն ավելի լավ էին հաշվում, քան Հռղեղներ: Սպանողների սրբը բթացան, իսկ նրանց պարանոցները չ'ոգնեցին, նրանց ստացվածքն ավարի առեղողները հոգնեցին, իսկ ավարը օրեցօր անեց ու բազմացավ: Թագավորը զայրացած էր, և բարկացած գաւհնեները խիստ դառնացած, իսկ նրանք արթուն ու զվարթ՝ ուրախությամբ էին ընդունում ամեն հարված ու տանջանք և սիրով տանում էին իրենց գույքի ամեն մի հափշտակություն:

Երբ թագավորը տեսավ, որ զրո՞ւ տալով զեսի մահ դիմեցին, ինչպիս սուրբ զոհացուները դիսի երկնավոր աղք, արգելեց և վերջ տվեց նրանց հարվածներին ու տանջանքներին: և հրաման տվեց մոգերին ու մոգպետներին, որ ոչ որ ամենին նեղություն շտա նրանց,

այլ ամեն մեկն աներկուությամբ հաստատ մնա իր հավատին—մոգն ու զանդեկը և հրեան և քրիստոնյան, և էլի ինչ բազմաթիվ դավանություններ ու կան Պարսից աշխարհի զանազան կողմերում: Եվ այսուհետեւ երկիրը հաստատում խաղաղություն ձեռք բերեց, և բոլոր խռովություններն ու հոգմունքները դադարեցին: Արոգհետեւ մեր աշխարհի խռովության հետ՝ Արևոտոքն ևս մեծապես շարժվեց և ամբողջ Տաճակատան էլ նրանց հետ հոգդեց:

«Այս ահա լսելով զիտենիք- բայց այս, որ ևս իմ աշքով տեսա, ինձ թվում է, թէ էլ ազիտի մեծ պիտի լինի, քան առաջվանը: Արդ, դո՛ւ, որ այս աշխարհի մարզպանն ես, պարտավոր ես Հոգ տանել, զրել և ցույց տալ արքունիքին սրանց միաբան ուժը, թէ ինչպէս աներկությար բանի տեղ շդրին արքունական հրամանը: Եվ եթե մենք ՀՀուստինը ու փախուստի շդրմենիք, մեզանից ոչ մեկին էլ կենդանի չէին թողնի: Եթէ անզեն մարդիկ այսպիսի ուժ ցույց տվին, հապա եթե հանկարծ զինվորներին էլ իրենց հետ միացնեն, ո՞վ կարող է դրանց հանդուզն հարձակման առաջ կանգնել:

«Ես ահա անուղղակ էի, որ այդ Ակեղեցու ուխտը անքակտելի է միմյանցից. որովհետ ուրիշ բան է, երբ մարդ լսում է, և ուրիշ բան է, երբ հաստատ կերպով իր աշքով է տեսնում: Դո՛ւ, որ մասկությունից այդ կրոնի մեջ էիր սնված, և հավաստիորնեն զիտեիր այդ մարդկանց համառությունը, որ առանց շատ արյուն թափելու դրանք մեզ թույլ չեն տա ձեռք տալու եկեղեցիներին, ինչո՞ւ այդ ամենը ճշտությամբ շասացիր թագավորին իրեն: Թանի որ բոլոր նախարարներից մեծը դո՛ւ էիր, և այս ամբողջ երկիրը քեզ էր հանձնված որպես մարզպանի, ինչո՞ւ զու ինքո Հոգ շտարար մեծապես: Արոգհետեւ ուրիշ ժամանակ իմաստուն էիր, և ևս այդ զիտեիր, բայց այս բանն իմաստությամբ շարիր: Եթէ այդպես չէ, ապա հայտնի է, որ զու էլ նրանց համամիտ ես, և [նրանք] քո խորհրդով բերին այս անցքերը իմ ու զորքի զիսին:

«Արդ, եթե այդ աշդակն է, և զու շես կամենում մողություն ընդունել, ամեններն մի՛ քաշմի և մի՛ վախենան արքայից: Ես կզրեմ ու ցույց կտամ մովագետան մովագետին⁴⁴ և դարանադարձապետին⁴⁵ և մեծ հազարապետին⁴⁶, որ թագավորին համաձայնեցնեն, որպեսզի թույլ տա [վարզելու] առաջին հրամանի համեմատ և մարդկանց կամքին թողնվի, որպեսզի փոքր առ փոքր ընտելանան մովական կրոնին, որպեսզի ովքեր ընդունեն այն, սիրով կատարած լինեն արքունի հրամանը: Արոգհետեւ այս աշխարհը մի ժայրեկիր է: զուցի՝ երբ [նրանց]

որեւէ վեաս հասցնեն, նրանք էլ վեր կենան ցրվին ռատարություն: Իւնչ երբ այս երկիրը մարդկանցից զատարկվի, այն ժամանեակ քեզ էլ զլառվին մեծ վատանդ հաւանի արքունիքից:

Մարզպանը պատասխան տվեց մոգակափն և ասաց. «Այդ բայրը խրաներդ, որ ասացիր, ճշմարիտ են. բայց ինչ որ մենք սկզբում շատկացներ, որու տեսար, և այժմ ասսամիկ զղշացնիր: Իսկ այժմ ինչ շատկացներ, որու տեսար, և այժմ ասսամիկ զղշացնիր: Իսկ այժմ ինչ բո ասում եմ, արա՞ և քեզ լուզ կթվա: Մի օրէ համբերություն ունեցիր որ այս խորհուրդը ծածկի՞ր շատերից: բայց հայտնի՞ր այն մարդկանց, որոնց ես կատեմ, մինչև որ ես ուժ հավաքեմ, օգնական զորք կանց, գուցե կարողանամ եկեղեցու այդ ուխտը երկփեղկել: Եվ եթե կանց, գուցե կարող եմ կատարել:

Եվ անմիջապես զորք հանեց Սյունյաց աշխարհից, իր զորամասն սովորացրեց մոգերին ու մոգակափն օգնության համելու համար: Եվ սովորացրեց մոգերին ու մոգակափն օգնության համելու համար: Եվ սովորացրեց մոգերին ու մոգակափն օգնության համելու համար: Եվ սովորացրեց մոգերին ու մոգակափն օգնության համելու համար: Երբ նրանց մեր ձեռքի տակ ունենանք, էլ ու ոք անցկացնելու համար: Երբ նրանց մեր ձեռքի տակ ունենանք, էլ ու ոք անցկացնելու համար: Երբ նրանց մեր ձեռքի տակ ունենանք, էլ ու ոք անցկացնելու համար: Երբ նրանց մեր ձեռքի տակ ունենանք, էլ ու ոք անցկացնելու համար: Երբ նրանց մեր ձեռքի տակ ունենանք, էլ ու ոք անցկացնելու համար:

Մոգակափն պատասխան տվեց և ասաց մարզպանին. «Այդ խորհուրդը գարձաւ հակառակ է իմ խոսքերին, որովհետեւ եթե մենք բըռնությամբ կովկենք այս երկրի հետ, ապա երկիրը կը անդովի, մենք էլ պատռունասից չենք փրկվի, մեր անձերին վիսա [կլինի] և պետությանն էլ մեծ կորուսաւ:

Բայց մարզպանն ամենեին շկամեցավ նրան լսել, որովհետեւ ուղրաց էր ընդունել պարակական կրոնը: Այսուհետեւ միսից սմանց խարել առանց էր ընդունել պարակական կրոնը: Բոլոր ուսմիկներին էլ աշեղ պուրավ, ոմանց հօրդորական խոսքերով: Բոլոր ուսմիկներին էլ աշեղ խոսքերով: Սպառնալով՝ վախճեցնում էր: Մշտապես շատացրեց սեղախոսքերը և երկարացնում էր ուրախություն ժամերը, զիշերների երկարատեսությունը ժաշելով արբեցության երգերով ու լիսի պարերով: Ոմանց համար սիրելի էր պարձեռում երաժշտական կարգերն ու հեթանոսական երգերը, մեծամեծ զովեսաներ էր տալիս թաղաղորի կրոնին: Արքունիքից բերել էր նաև շատ զրամ և սրանքան զրամներ կրոնին: Արքունիքից բերել էր նաև շատ զրամ և սրանքան զրամներ կրոնին: Արքունիքից բերել էր նաև շատ զրամ և սրանքան զրամներ կրոնին: Արքունիքից բերել էր նաև շատ զրամ և սրանքան զրամներ կրոնին: Արքունիքից բերել էր նաև շատ զրամ և սրանքան զրամներ կրոնին:

Իսկ երբ այս ամենը տեսան սուրբ եպիսկոպոսները, էլ ավելի ուժեղ կերպով ամրագնդվեցին իրենց միարանության մեջ և հեարագիտ իմաստությամբ բանակը երկու մասի բաժանեցին: Մանավանդ

ხელ հաստատ կերպով իմացան ու հասկացան, որ Այսունյաց անօրնե իշխանն ստացել էր այն օրհասական վերքն իր հոգու մէջ, խորչելով Հեռացան և փախան նրանեց:

Մի դիշեր ուստի ամբողջ բազմությունը խորհուրդ կազմեց և դորքերի սպարապետին¹⁷ էլ կանչեցին խորհուրդի. Հարցրին, քեննեցին և անգեկացան, որ նրա դիտավորությունն անշարժ է և մի փոքր անգամ չե թերացել Թրիստոսի սիրուց: Ծգ միաբան աղոթք անելով նրա համար, նրան կրկին ընդունեցին առաջինների շարքը: Նրա միջոցով շատերին էլ գրավեցին նույն միարանության մէջ, ովքեր առաջին միարանությունից անշատված չէին. եկաեւ-հավաքվեցին և մեծ զորագունդ կազմեցին: Ծգ է՛լ ավելի զարգեցին-Հեռացան մոգերից ու մոգպեսից և անօրնե Վասակից:

Խոկ նա այնքան հիմարացրեց ու շվարացրեց մոգպեսի միարը, որ նույնիսկ չթողեց, որ նա զործի հետևանքները հասկանա: Սկսեց մողեր բաժանել նախարարների աները և մեծ-մեծ ոռնիկներ նշանակել, կենդանիներ զոհել և բռնությամբ ստիպել կերպած մարդկանց, որ զոհած միս ուստին և արեգակին երկրպագությունն առան: Երբ այսպիսի պիութ խառնակությունն սկսեց շատանալ ամրող երկրութ, այն ժամանակ մինչեւ իսկ փշտիպանների¹⁸ կանացը հանդգնեցին կիրակի օրը եկեղեցու ճրագները հանգցնել և հավատավոր կանացը¹⁹ շորերը պատառութել:

Այս աղմուկներ ու վայնառունը երր տեսան միարան սուրբ եպիսկոպոսները, ավետարանը ձեռներն առնելով գնացին և առանց հարցնելու մտան ապարապետի կայանը, որտեղ ժողովված էր Հայոց զորքը:

Իրենց ձայները բարձրացրին և ասացին. «Զեզ բոլորիդ աղաւում ենք այս սուրբ Ավետարանով. եթե մարզպանն ու մոգութեար ձեր խորհրդով են զործում այն անօրն շարագործությունները, նախ մեր պարակոցները կտրեցին և հետո ձեռք տվեք եկեղեցուն: Խոկ եթե նրանք առանց ձեր կամքի են կատարում այն շարագործությունները, թող այսօր ենթ զրա վրեմք պահանջմի նրանցից:»

Խոկ ովքեր գտնվում էին ներսում, սպարապետի կացարանում, ոտքի եւան, միարան իրենց ձախերը բարձրացրին առ աստված և ասացին. «Դո՞ւ, Տե՛ր, որ բոլորի սրտերը զիտես, քեզ ամենենին պետք չէ մարդկանց վկայությունը. եթե մենք սրտանց խոտորված լինենք քեզանից, այն գու ինքը լավ զիտես. Հենց այսօր էլ պատժի՛ր մեղ մեր մեղքերի համաձայն. իսկ եթի հաստատ ենք մենացել այս Ավետարանի սուրբ ուխտին, դո՞ւ, Տե՛ր, մեր օգնականն եղի՛ր աշոօր և ճշմարտության թշնամիներին առ' ու մեր ձեռքը, որպեսզի նրանց հետ վարդենք մեր կամքի համաձայն:»

ծրբ այս բանեւ ասացին, բոլորը պլուխները զետնին էին խփում, և ոչույն ատացան Ամենատարանից ու Խպիսկոպոսներից:

Իսկ նախարարացներից մեկը, որ այստեղ պատահեց, նրանց խորհրդի մեջ էր, ուս շմիգարանվեց նրանց հետ այն մեծ վկայության գործում և խոկույն տեղեռուանդը նրանց կողմից քարեկուժվեց, և մեծ սարսափ ընկափ բոլորի վրա:

Այն ժամանեակ բոլորն այնպես բորբոքվեցին զայլույթով, որ մինչև անդամ բոլոր անձնութերին երիկամները դոզում էին. նրանք ոչնչի տեղ զրին արքունի պարզեները և ռանտառակ տվին անուղի Հրամանները: Եռաւուզ վազեցին զեղոյի իրենց զենքերը, ամբողջ գիշերը սպառազինվեցին պատրաստվեցին և արենց ծագելուն պես զորքը երեք մասի բաժանելով՝ վրա տվին բանակին: Առաջին գունդն արևելյան կողմից, երկրորդ գունդն արևմտյան կողմից և երրորդ գունդը հյուսիսային կողմից շուրջանակի իրենց մեջ առանձ-փակեցին մեծաթիվ բանակը³⁰. շատերին կոտորեցին, էլլ ավելի շատերին երենելի մարդկանցից կապեցին և ամուս բերդերում բանտարկեցին իրենց իշխանության տակ: Են բանակի կողուպւառը, թագանեն ու ազարը մի տեղ ժողոված պահում էին իրը թագավորի Հրամանով:

Իսկ երր մարդկանին էլ ձերբակալեցին, նա երդումով միարանվեց նրանց հետ, որ հաստատ կմնա ուստին, զդում էր, որ առաջ բաժանվել էր նրանցից: Առաջինարենով ընկեռում էր սուրբ Խպիսկոպոսների ռանեները և աղալանց-պատգառանք էր անում, որ շմերժեն ու շնչացեն նրան իրենցից: Երկու-երեք անդամ անսուս երդում տվից սուրբ Ավելիառանին վրա բազմության առաջ, երդումը զրեց, կերեց և կապեց Ավելիառանին: և աղալանք էր, որ աստված՝ վրեժինդիր լինի [իրենից] և ո՞չ թե նրանք մարդկարար սատկեցնեն իրեն:

Իսկ նրանք թեսլուն հաստատ պիտին նրա նենգավար կեզծավորաթյունը, և թե խարհությամբ նորից զանալու է էլի առաջիւ մոլորաթյանը, ամենին հոգ շատարան նրա վրա ձեռք բարձրացնելու նախորդ հակցաների: Համար, ոչը նրա զատապարանությունը թողին սուրբ Ավելիառանին:

Իսկ նրանք, ավելը ևկել էին հիեղեցու սուրբ զանեները կողմապանու համար, իրենց անձերն ու ավորը ակամա զրին սուրբ Խպիսկոպոսների և ամբողջ զորքի առաջ. և թագավորի Հրամանը քնչվեց-ոչնչացավ: Եզ ասածու զորությամբ հաջողաթյուն գտնելով՝ տղամարդիկ և կանայք և ամբողջ ռամբկ բազմությունը աղաղակում և ասում էին զոհանալով: «Պատրաստ ենք Հալածեցելու և մեռնելուն և ամեն առանձին ու շարչարանք կրելու այն սուրբ հիեղեցիների համար, որ ավանդեցին

մեզ մեր նախահայրերը՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի գալստյան զորությամբ, որով նորից ծնվեցինք մի հավատի հուսով, մկրտվելով Հիսուս Քրիստոսի անունով։ Նույն նմանությամբ կամ ենում ենք շարժարանքներով և արյունով նորոգել մեր անձերը։ Որովհետև մեզ հայր ենք նաև աշխատ սուրբ Ավետարանը, և մայր՝ առաքելական Կաթողիկե եկեղեցին։ Թո՛ղ ոչ ոք իրեն շար անջրպես մեջ բեկենալով՝ մեզ սրանից լրաժամնի։

Այսուհետեւ տերը ժառայից ավելի շէր երանում, և ո՞չ էլ փափուկ մեծացած ազատը՝ տառապյալ զեղութից, և ո՞չ էլ մեզը մշտուից ավելի պակաս քաջության մեջ։ Միննույն հօժար սիրուն ունեին բոլորն էլ՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու տղա, և Քրիստոսի անունով բոլոր միաբանվածները։ Որովհետեւ առնասարակ լրուրն էլ միննույն զենքով զինվորվեցին և Քրիստոսի հավատի պատվիրանի միննույն զրահը հազան, ճշմարտության միննույն գոտիով ամրացրին իրենց մեջքերը թէ՝ տղամարդիկ և թէ՝ կանայք։

Այսուհետեւ վեր բեկած էր մեռմ ոսկին, և ոչ ոք հատկապես իր համար արծաթ շէր վերցնում, և առանց ագահության արհամարհնմած, անարգված էին զարդարանքի ու մեծարանքի համար հատկացված պատվական հագուստները։ Ինչպես և ամեն մի դույք ոչինչ էր համարվում իր տերերի աշխատ։ Իրենց անձերի վրա նայում էին ինչպես մեռած դիակների վրա, և ամեն մեկն իր գերեզմանն ինքն էր փորում։ Իրենց կյանքը մահ էին համարում, իսկ մահը՝ հավասարի կյանք։

Բայց շուտ-շուտ այս խոսքն էր լսվում. «Միայն թե քաշությամբ մեռնենք, միայն թե անուն և հոգի ժառանգենք, որ մեր մեջ կենդանի լինի Քրիստոսը, որի համար հեշտ է մյուս անդամ նորոգել մեզ հողից, ինչպես և նախեկին բոլոր մեռածներին, և յուրաքանչյուրին հատուցանել իր գործերի համեմատու։

Այս և սրանից էլ ազելին խոսնելով և իրենց ու միմյանց միաբարելով՝ զինվորները մի անգամ էլ պատրաստեցին իրենց զննքերը, և աղոթավորները շարունակում էին իրենց աղոթքները, և պահեցողները հզնում էին իրենց պահքը մեջ։ Պաշտոնյաների ձայները զիշք-ցիշք անպակաս էին սուրբ սագմոները կարգալու մեջ. պատվածային կտակարանների բնիթերցումը երբեք շէր դադարում ոչ մի ժամ, այդպես էլ՝ մեկնիշների երկնավոր զարդարակետությամբ միաբարելով։

Այն ժամանակ նորից հարձակվեցին այն բերդերի և ավանների վրա, որ երկրի զանազան ամուր տեղերում զրավել էին պարսիկները. կործանեցին-բանզեցին նրանց բնակությունները։ Նախ՝ մեծ Արտաշամը իր ավանեներով. և առան անմատչիի ամրոցները՝ Գառնի քաղաքը, Անին, Արտագերսը և իրենց ավանները. Արկայնորդն ու Արինին և իրենց

ավանները, Բարձրաբողք, Խորանիստը, Սախանիստը, ապահով Աղականը և սրտեց Հետ իրենց ավանները. Արփանյալը, Վան ավանը, Կրահետ նաև իր ավանները. Գոյալն ու Կապույտը, Որոտն ու Վաշակաշատը:

Այս բոլորն ամեն մեկն իր զյուղերով ու ագարակներով, դորժերով ու զորագլուխներով նույն տարին առան ու կործանեցին և աղամարդկանց ու կանանց զերի տարան իրենց զույթերով ու ստացվածքներով. Թանկացին դանձերով ու կան-կարասիով. Տապալում-քանզում էին Նրանց շենքերը և Ծրիկզում էին կրակի պաշտամունքի տեղերը: Մարդում էին կուպաշտությունների պղծությունը և գրավում էին ատրոշանեների սարք ու կարգը, բնուում-զնում էին սուրբ եկեղեցում և սուրբանաների միջոցով նվիրում էին ի ծառայություն տերունական սեղանի: Եզ սեսանի պաշտամունքների փոխարնեն, որ տապալեցին Հեթանոսների բոլոր վայրերում, կանզնեցնում էին Թրիստոսի վրկական խաչը. ամենասուրբ սեղան էին յինում և սրբությամբ կատարում էին զանարար խորհուրդը, պաշտոնյաներ ու քահանաներ էին նշանակում այն տեղերում: Ամբողջ երկիրն առնասարակ ուրախանում էր հաստատում հուսում:

Եզ մինչդեռ այս մեծ առաքինությամբ կատարյալ էին դարձենում իրենց նահատակության գործը, կարծեն մի անսակ աստվածային շնորհ էր երկում բոլորի վրա. որովհետեւ առանց հայոց դորքերից ճրաման ունենալու՝ աշխարհի արևելյան կողմից ոմանք հարձակվեցին Աստրատակական⁵ աշխարհի վրա և զանազան տեղերում մեծ զնաներ տվին՝ բազմաթիվ ասրուցաներ առնելով, ավելի լուզ ու կործանելով:

Իսկ ովքեր դեպի մեծ ամրոցներն էին դիմում, երեսները խաչակենքով հարձակվում էին զորքի վրա. այդպիսով երկու մեծ բերդերի պարիսպներ՝ դեռ ոչ ոք շմառեցած՝ կործանվեցին-շնկան. այնպիս որ երկրի բոլոր բնակիչները այդ մեծ հրաշքից զարհուրած՝ իրենց իրենց ձեռքով այրում էին կրակատները. ուրանալով մողության կրօնը՝ հավատում էին սուրբ Ամենատարանին:

Ուրիշ մեծ-մեծ հաջողություններ էլ էին կատարվում զորականների միջոցով. որովհետեւ ուր ամեննեին հույս շնար, թե որնէ մեկը տառածու անունը կոտո, այնտեղ մեծ արհավիրքներ էին թափվում նրանց վրա, և ամեն մարդ նոր ու զարմանալի տեսիլներ էր պատմում իր ընկերոջը: Նույնպիս և աստղերը երկերում առատիկ ըուսավոր ու պարծակ էին երկում, մի բան, որ նրանց տաշին բնությանը հատուկ էիր: Եզ այդ երկրի բոլոր տղաները խիզախում էին պատերազմող տղամարդկանց նման:

Եվ աշատ օրեր անցնելուց հետո եկամ-հասավ Աղջանից Հա-
զարապետը նույն աշխարհի սուրբ եպիսկոպոսի հետ միասին, մեծ
տաղնապով շատափեցնում էր զորքին՝ ասելով. «Հոների աշխարհի կող-
մերը գոնված Պարսից զորքը ետ դարձավ այս կողմը, եկամ-մտավ
մեր ճրկիրը. և շատ ուրիշ այրումի էլ արքունիքից եկամ: Եվ բացի այս
ամենից՝ Հետեւերը բնիք են նաև երեք Հարյուր մոտ վարդապետներ,
պառակատեցին աշխարհը և ումանց իրենց կողմը զրավեցին և կամենում
էին եկեղեցու վրա ձեռք բարձրացնել. թագավորի Հրամանով ստիպում
էին բոլորին և ասում էին. «Եթե Հոմարակամ Հանձն առներ յմոգա-
կանը կրանը, պարզներ ու պատիվներ կտանար նրանից, և արքու-
նիքը կների ձեր հարկերը. իսկ եթե յանը կամքով Հանձն շառներ արդ,
մեղ Հրամայված է զյուղներում և քաղաքներում ատրուշանենք շինել, և
Վուական կրակը⁵² դնել նրանց մեջ և ձեր ամրողը երկրի վրա մողեր
ու մողականեր կարգել օրենսդիր: Եվ եթե որևէ մեկը անհնագանդ
գտնվի և դիմադրի, ինըը մահվան պատիժ կկրի, իսկ նրա կինն ու որ-
դիները երկրից արտաքսվելով՝ արքունի յկալվածներում աշխատելու յկղանելու:

Իսկ Հայոց զորքը երր լսեց այս դառն գույմը, ամենենին շթուլացավ
բաշությունից և լրգեց, այլ դարձյալ ամրողը երկրից Համագունդ ժողով
արին այն բոլորեր պատգամավորների վերաբերմամբ, որոնք եկել
էին նրանց մոտ: Եվ միաբանությամբ բաշալերելով՝ արձակեցին նրանց,
որպեսզի միառժամանակ սուս խարեւությամբ ետ պահեն նրանց իրենց
շար կամքը կատարելուց, թույլ շտան իրենց եկեղեցու սուրբ ուխտին
դիմութեու: իսկ իրենք աստծու օգնությամբ խորհուրդ անելով մի ելք
էին վնարում գործի համար:

Այն ժամանակ մեծ նախարարներից մեկին Գնունյաց առաջից՝
Ասում անուելով, շտապով ուղարկեցին Արևմտյան երկիրը, որ Արևելքի
շարամիտ թագավորի այս բոլոր մտադրությունները հայտնի, միաժա-
մանակ պատմի նաև իրենց քաջությունները, որ կատարեցին զործով,
տակ տակ աշեղ հրամանը, և մողերին մեծապես սատկեցնելը,
և նրանից օգնություն ու օժանդակություն խնդրի, և եթե նա կամենա,
նրա ժառայության տակ մանեն:

Եվ այս է այն զրության պատճենը, որ զրեցին թեոդոս կայսրին.

«Հոգսեփ եպիսկոպոս իմ բազմաթիվ եպիսկոպոսակիցներով և
Հայոց ամրողը զորքով, Վասակ մարդպան և Ներշապուշ Ռմբոսյան,
սպարապետի հետ միասին և բոլոր մեծամեծ նախարարներով՝ մեծա-
նուն թեոդոս կայսրիդ շատ ողբոյն համեն մեր կողմից քեզ ու քա բոլոր
զորքերին, որ ձեր խաղաղասեր մարդասիրությամբ տիրում եք ծովին

ու ցամարին, և երկրավորներից չկա մեկը, որ դեմ զնա ձեր խռովն-գոտենք շունչող տերությանը:

«Ենչանս որ մենք էլ ունենք ձեր առարինի նախնիների մասին անսուսա հիշատականներ, նրանք նվազուան նվազեցով՝ անցան և տիրեցին Ասիացիների երկրներին ևս Սերայի սահմաններից մինչև Դաշերովնին³³ կողմերը, և ոչ ոք շգտնելց, որ բժրոստանար և նրանց ձեռքի տակից գուրս գար:

«Եզ այնչափ մեծ իշխանության մեջ մեծ ու սիրելի դաստակերտ էին անվանում Հայոց աշխարհը: Այս պատճառով էլ մեր նախնին՝ Տրդատիոսը, հիշելով ձեր առաջին սերը, որ մանկության ժամանակ իր հորեւ սպանող մարդախողիսող հորեղբայրների ձեռքից փախցրած՝ փրկվել ու սնվել էր հույսների երկրում և ձեր օգնությամբ թագավորելով տիրեց իր հայրենի աշխարհին, սույնոցն և Թրիստոսի հավատն ընդունելով Հռոմի սուրբ հայիսկոպոսապետից, լուսավորեց Հյուսիսի խավար կողմերը, որ և ահա արեւլը խավարասեր որդիներն ուղում են խլել, կորզել մեր ձեռքից:

«Եզ մենք հույս զնելով ձեր արիության ու քաշության վրա, բաներ կային, որ քննդիմացանք նրանց հրամաններին, բայց էլ պակելի շատ բան կա, որին պատրաստվել ենք այսուհետեւ յընդդիմանալուի: Դերադասեցիներ մասն աստվածապաշտությամբ, բան կյանքն ուրացությամբ. եթի դուք էլ պաշտպանեք մեզ, ահա կրկին կյանքի հանդիպեցիներ և ոչ թե մահվան: Բայց եթե մի բիշ էլ զանդաղեք, զուցե այս կրակի բոցը ուրիշ շատ աշխարհների էլ հանիս:

Եզ երր ներկայացան մեծ թագավորին և կարդացին Հայոց աշխարհի աղաշական գրությունն ու նախնիների հիշատակարանները, շատ դրքեր մեջ բերին՝ կարդացին և նրանց մեջ էլ զտան նույն հաստատում ուխտը:

Եզ մինչդեռ երանելի թևողուր Հարցուփորձ էր անում ամրող Սիւեկոյսինն³⁴ և կամմենում էր գործի համար մի նեար գտնել, խաղաղությամբ և մեծ հոժարությամբ հոգ էր տանում, որ Արևելյան հեկողեցիները շնափշտակվեն անօրեն հեթանոսների կողմից, այդ նույն ժամանակ շուտով հասագ նրա կյանքի վախճանը և օգնության գործը շարաշար խախանվեց:

Եզ նրա փոխարեն թագավորեց Մարկիանոս կայսրը. սա իր իրատառու վատթար ծառաների շնորհիվ, այն է՝ Անատոլ սպարապետի և Նղարքիսոս ասորու, — երկուուն էլ անարդ ու վատթար, մինենուն ժամանակ և անատված մարդիկ, — նրանց կողմեւ անցնելով թագավորը՝ շնամեցավ ուշադրություն դարձնել հայերի միաբան ուխտին, որ իրենց ամ-

բողջ ուժով ընդդիմացի էին Հեթանոսների շարությանց։ Բայ այս անարի մարդը ազելի լավ էր համարում իր դաշինքը պահել Հեթանոսների հետո³⁵ մարմնական խաղաղության համար, քան թե քրիստոնեության ուխտին պատերազմակից լինելու Այդ պատճառով էլ շատապեց, դիսպաններ ուղարկեց Պարսից թագավորի մտա նույն Սրբարիոսին և հասաւառուն դաշն կերեց նրա հետ ոգություն ցույց շտար Հայոց զորքին ոչ զորքով և ոչ էլ զններով ու ամեն տեսակ օժանդակությամբ։

Եվ երբ այս աշխատին կատարվեց-պրծազ, և երանց հույսը կարգեց մարդկային ոգնությունից, դարձյալ առոր եպիսկոպոսներն ակսեցին քաջալերել իրենց և Հայոց զորքին Թիսպետն տեսնում էին իրենց սահկազությունն ու երկու թագավորների միաբանությունը, բայց և այնպէս ամեններին շէին զնառվում ու դոզում, այլ նախկին ուխտադրության համաձայն խիզախում էին և ասում. «Պատրաստ ենք սպանելու և մեռնելու. աստծու համար հեշտ է քիչ մարդկանցով շատարի զորք կատարել և անարգների միջացով մեծամեծ բաներ անելու»։

Թիսպետն թագավոր շունեին իրենց տռաջնորդ և ոչ էլ դրսից որևէ ոգեական օստարներից, բայց բոլոր նախարարներն անձնական առարիստյամբ և առոր վարդապետների միսիթարությամբ իրենց բոլոր զորքերի հետ միասին ամեն մեկն իր տնից շատապով եկան, մի տեղ հավաքվեցին, նաև ուրիշ շատ հեծելազոր, որոնք թագավորական տերը էին։

Եվ ամբողջ զորքը երեք զնդի բաժանեցին։

Առաջին գունդը տպին ներշապուշ Ռմբույանին և ուղարկեցին նրան երկիրը պահպանելու Արքապատական աշխարհի ստումաններին մռափի։

Երկրորդ գունդը տպին Հայոց Վարդան զորավարի ձեռքը, որ անցնի Արաց սահմանից ճորտ մարդպանի վրա, որ նկել էր Աղվանից եկաղեցիներն ավերելու։

Իսկ երրորդ գունդը հանձնեցին Սյունիաց Վասակ իշխանին, որն իր ներքին մասագրություններով հեռացած չէր Հեթանոսների ուխտից։

Մայ ընարեց և իր հետ վերցրեց այնպիսի մարդիկ, որոնց համարի թուլությունը զիտեր։

Թագրատունյաց իշխանին իր զորքով։

Խորխոռնյաց իշխանին իր զորքով։

Վահեունյաց իշխանին իր զորքով։

Վալունյաց իշխանին իր զորքով։

Դարեղենից իշխանին իր զորքով։

Աւծա իշխանին իր զորքով:

Եվ սորիշ բազմաթիվ զորք էլ արքունի տեսից իր կողմը գյաղեց, նույնպես և ուրիշ տունից մի քանի սեպուհեներին: Եվ խորամանկ իւսուրելիս և ուրիշ դարան էր մանում իր նրկի բերդերում, կնծավորությամբ պատճառ բերելով, թէ նեղընթաց պիտի անցնի-հարձակվի: Պարսից զորքի վրա՝ Ազգանից երկրից նրանց հայածելու համար:

Իսկ նա [իր] ամրածածուկ թարսոցից շտապով դժապաններ ուղարկեց Պարսից զորքերի մատ, թէ «Ան քանդեցի Հայոց ուխտի միաբանությունը և երեք կողմերի վրա զորքը քանդելով բաժանեցիւ Առաջին գունդը Հեռացրի Հերի և Զարեւանդի²⁵ կողմերը. երկրորդ գունդը իմ ձեռքի տակ է, որուց թույլ չեմ տա որևէ վեստ հասցնել արդունական զորքին: Եվ էլի որքան պատերազմող մարդ որ կար այս աշխարհում, ցիրուցն արի այս երկրի զանազան կողմերը: Իսկ Երրորդ գունդը Վարդանի հետ Ազգանիք ուղարկեցին՝ փորբաթիվ և ոչ թև բաղմաթիվ: Համարձակ դուրս արի նրա առաջ և ամենենին մի՛ վախենա նրա դեմ պատերազմի ելնելուց. գիտեմ, որ պարտություն պիտի կրնի քամեմ զորքով:

Այս բանը զրեց և հասկացրեց Ժարզպանին, որի անունը Սերուբան էր: Իսկ նա, երբ լսեց Վասակից այս բոլոր խախուսանքները և առուղիւնով համոզվեց, որ Հայոց սովարապետը սակազմաթիվ զեղով է դաշիս նրա վրա, այսին շմեաց Ծորա կողմերում, այլ հավաքեց իր ամրոցը բազմաթիվ զորքը և շտապով անցավ Կուր անունով մեծ զետը և հանդիպեց Նրան վրաց սահմաններին մասին եալիսադ²⁶ բաղարի հանդիպեց նրան վրաց սահմաններին թագավորների ձմեռոցն էր: Անցավ սփովեց իր դեմ, որ Ազգանիներին թագավորների ձմեռոցն էր: Անցավ սփովեց իր ամրոցը զորքով, բանակ զրեց և դաշտի ամբողջ մեծությունը բռնեց. զինված ու լիովին սպառազն դուրս եկան կովկելու Հայոց զորքի դեմ:

Իսկ բաց Վարդանը և նրա հետ գտնված ամբողջ զորքը, երբ տեսան հեթանուների գեղի մեծ պատրաստությունը, նայեցին նաև իրենց սակագությանը. թեև թվով նրանցից շատ ավելի քիչ էին, բայց ամենին վախեցան նրանց մեծ բազմությունից, այլ բալորը միասին իրենց ձեռքերը զեղի երկինք բարձրացրին, աղաղակում էին և առում.

«Դատի՞ր, Տէ՛ր, նրանց, ովքեր դատում են մեզ. կովի ելիր նրանց զեմ, ովքեր ահա մարտնչում են մեր զեմ. քո զենքով ու ասպարով օդին՝ մեզ»: Բափահարիր և դողացրու այս անօրենների գունդագունդ բազմությունը. ցրի՛ր և ոչնչացրու քո թշնամիների շար միաբանությունը այս քո փրկական մեծ նշանի առջև և մեր՝ սակազմաթիվներիւ

ձեռքով քաջություն ու հաղթություն պարզենի՞ր այս անհամար բազմության դեմ: Աշխատակի անօգուտ վաստակների մեջտեղ փառասիրությամբ պարծենալու համար ենց աղաջում կամ թե ընչասեր ագահությամբ անցավոր հարստություն կողապտելու, այլ որպեսզի հանալին ու իմանալին այն բոլորը, ովքեր չեն հազարդում սուրբ Ավետարանի քարոզությանը, թե որո՞ւ ես կյանքի ու մահվան տերը, և քո՞ ձեռքին է հաղթությունն ու պարտությունը: Իսկ մենք ուստրաստ ենք մնոնելու քամիր համար. և եթե պետք լինի նրանց ապանել էլ, Հշմարտության համար վրեմինդիքի կը իմանեմք:

Այս ասելով՝ խումբ կազմեցին ու հարձակվեցին, և աջ թեր ճեղքեցի ձախ կողմը գցեցին, բոլորին սրի ճարակ արին ամրող դաշտի մրա և փախցրին մինչև անտառի ամուր անդերը՝ լոփնաս գետին խոր ձորների մոտ: Այսական թագաւոտականն թագավորի թաղավորակներից ոմանք նու դարձան, Հայոց նախարարներից մեկին ձիուց վայր գցեցին, Դիմաքայն գնդից Մուշին սպանեցին և Դագրիկին վիրավորեցին:

Այսակ աշքը վեր բարձրացրեց Արշավիր Արշարունին, մոխաց առյուծին պես և հարձակվեց վարադի նման, խփեց սատկեցրեց կինաց թագավորին եղբայր քաշ Վուրկին և նրա բազմաթիվ համհարզներին էլ նրա հետ սպանեց: Եզր այսպես առանապակ յուրաքանչյուրն իր ախոյանին գնահին էր զլորում: Եզր սաստիկ հանդուզն հարձակման պատճառով զեար թագիվածների թիվն ազելի շատ էր, քան թե ցամաքի վրա սրի անցրածներինը: Եզր ընկած դիմակների բազմությունից գնահի հատակ շրերը արյուն դարձան, և նրանցից ոչ ոք չկարողացավ փրկվել և թար կենալ դաշտների խիս անտառներում: Բայց թշնամիների զրականներից մեկը իր դեմքերով միասին բարձրանալով ձիու մեջքին՝ անցավ մեծ գետը, մարդապուրծ եղամ պատերազմից՝ գույժ տարավ մնացած բուն բանակին, որոնք փախան զնացին մեծ շահատանը⁽⁶⁾:

Այն ժամանակ Հայոց ոսրբերը պատերազմի մեծ զործն ավարակելով՝ սկսեցին դիմակների կողոպուտը, հավաքեցին բանակի մեծ ավարը և կողոպտեցին ընկած դիմակները. մողովնեցին շատ արծաթ ու ոսկի, արի մարդկանց և լավ երիվարների դեմքերն ու զարդերը:

Դարձալ ու պակաս քաջությամբ հարձակվեցին այն բերգերի և քաջարների վրա, որ զրավել էին պարսիկներն Ազգաների աշխարհում, հզորացն մարտնչելով հրդեռում էին նրանց ամուր բերգերը. և մոգերի այն խմբերը, որոնց պատրաստել-բերել էին երկրում զայթակղությունն զցելու համար, ուր էլ զանում էին ամուր-ամուր անզերում, սրի ճարակ դարձնելով՝ թողնում էին երկնքի թոշուներին և երկրի գաղան-

Ներին կերակուրը Այն տեղերը մաքրեցին բոլոր պիղծ զահերից, և հեկ-
դացիները փրկեցին-ապատեցին անտանելի նեղությունից:

Ազգանից նախարարներից ու բոլոր շինականներից շատերն էր,
սրութ աստծու անվան Համար ցիրուցան էին եղել Կապկո՞ն լիոների⁶¹
ամառ տեղերում, երբ անսան այդ գործի հաջողությունը, որ աստված
կատարում էր Հայոց զորագեղի միջոցով, նույնպես եկան-ժողովնեցին
և խառնվեցին Հայոց զորքի հետ և նրանց հետ միարան ու Հավասար
մասնակցեցին քարության գործին: Այնուհետև զնացին-արշավեցին
Հոների պահանգի⁶² վրա, որ բռնությամբ գրավել էին պարսիկները-
առան, քանդեցին պահակը և կոտորեցին ներառում բնակված զորքը և
Դուռը Հանձնեցին Վահանին, որ Ազգանիների թագավորների ցեղից էր:
Եվ այս բոլոր քաշագործություններն անելիք՝ նրանցից ամենենին ոչ որ
շիրավորվեց, բացի մեկ երանելուց, որ նահատակվեց մեծ պատե-
րազմի մեջ:

Եվ տեղենուանդը այն մարդուն, որին Հանձնել էին Դուռը, Հենց
նրան էլ դեպան ուղարկեցին Հոների երկիրը և Հոների երկրին գործա-
կից ուրիշ շատ բարրարոս ազգերի մոտ՝ նրանց հետ բանակցելու և
զաշն կերելու, որ Հաստատ մնան այդ միարանության վրա: Իսկ նրանք
երբ այս բոլորը լսեցին, շատապով եկան-Հաստան այնտեղ և իրենց աշ-
քով տեսան Հաղթության գործը: Եվ շհապաղեցին երգումով զաշն
կերել իրենց օրենքով ու կարգով. քննունեցին նուն քրիստոնյաների եր-
գումը՝ Հաստատ պահելու միարանությունը նրանց հետ:

Երբ այս բանն ավարտեցին և իրենց Համար մեծ ապահովությունն
ձեռք բերին, և դեռևս նույն վայրում տեղավորված էին Հանգիստ կեր-
պով, Հայոց աշխարհից մի զուտկան Հասավ, մակատը վիրավորված ու
օձիքը պատառուաված [և պատմեց] ապստամբ Վաստիկ մասին. «Հե-
ռացել է բրիստոնեության ուխտից և ազերել Հայոց աշխարհի շատ
տեղերը, մանավանդ արքունի ձմեռոցները, որոնք զորքի կայանենքին
էին, Պառնին և Ծրամոննը և Պրասիանակերտը՝ մեծ զաստակերտը,
Վարդանաշատառը և Օշական ամրոցը, Փառախոտը, Սարգիանը, Զողա-
կերտ ավանը և Արմավիրի բերդը, Կուտաշ ավանը, Արուճը, Աշեակը և
ամրող Արագածոտնը, Արտաշատի նահանգը և նույնիսկ Արտաշատն
ամրոշովին, ինչպես և նրա շուրջը գտնված բոլոր պլուղերն ու ավան-
ները՝ առել, ավերել և կրակ է ավել և ձեր բոլորի բնտանիքները
փախցրել-Հեռացրել է իրենց բնակությունից: Զեր է ավել նաև սուրբ
եկեղեցիներին. տարի է նաև եկեղեցու սեղանի սուրբ անոթները. գերել
է բահանեների քնտանիքներին, իսկ նրանց կապել ու բանտ է դրել.
և ինքը ասպատակ ափուելով ու տարածելով ամեն կողմ՝ ամրող եր-

կիրն ավերում է: Եթ այն գունդը, որ Առապատականի կողմերում էր, չկարողացավ օդության ձեռք մեկնել Միջնաշխարհին²²: Իսկ այնտեղ մեացած զորքը՝ փախուստ տալով այդ անօրենից՝ բաշվել է երկրի մի ծայրը և դեռևս պահում է Թրիառոսի սիրո միջարանության ուխտը ձեզ Հետ: Իսկ նրանք ովքեր նրա հետ էին, ոմանք փախան ամէն մեկն իր տեղը, բայց ավելի բազմաթիվ են նրանք, ովքեր մոլորպեցին և հետեւ ցին նրա ամբարշտությանը:

[Հայոց զորքը] իսիստ շտապով շվեց այնտեղից՝ մեծ ավարով և անշափ հարստությամբ նորից Հայոց աշխարհը զերադառնալու համար, և անարառում ուրախությամբ բարձր ձայնով երգում էին և առում: «Գուշությունն մատուցեր Տիրոջը, որովհետեւ նա բարի է, որովհետեւ նրա ողորմությունը հավիանեական է. ո՞վ շարդեց մեծամեծ աղքերին և սպանեց զզոր թշնաներին, որովհետեւ նա բարի է, որովհետեւ նրա ողորմությունը հավիանեական է»²³: Եթ այս սազմուը մինչև զերբար երգելով կատարյալ աղոթքով փառք էին առին սուրբ Ծրբորգությանը: Այստեղ զորավարը խնամքով հոգում-կարգավորում էր զորքի դրամիցունը առաջապահերով, զերշապահերով ու կողմնապահերով և երեսուն օրվա մեջ ողջ ու առողջ հասցրեց հայրենի երկրի սահմանները:

Հուր հասավ ուրացյալ վասակին և նրա հետ եղած իշխաններին վարդանի զորախմբի արիության ու բաշության մասին Աղքանից աշխարհում, ինչպիս նաև Հուների միաբանվելու մասին: Դեռ միմանց չէին հանդիպել, նա մի զիշերից օգուտ բաղելով՝ փախավ-ընկավ իր երկրի ամրոցները և այնպիսի տագնապի մեջ հեռացավ, որ Այրարատ գավառից զերցրած զերին ու ավարը, իրն էլ ակամա զրան ավելացրած, թողեց ու փախավ:

Եթ որովհետեւ ձմեռ ժամանակը վրա էր հասէլ, և պաշարները թշնամիների զունգն ավարել էր, [Վարդանը] չկարողացավ ամբողջ զորքը մի տեղում պահել ու մատակարարել, այլ սփռեց-տարածեց երկրի զանազան գավառները՝ ձմեռը Հանգստանալու համար: Պատվեր տվեց, որ կազմ ու պատրաստ լինեն զարենան պահին: Եթ ավագ նախարարների խմբից քչերին իրեն զործակից թողնելով՝ ուժեղացավ և պահեց թագավորանիստ տեղերը:

Եթ զունդ-զունդ զորք էր ուղարկում Սյունյաց երկիրը, առնեմ ու ավերում էր շատ զավառներ. և այնպիս նեղը լժեց [Վասակին] և նրա հետ եղած ամրող զորքին, որ սովոր վատանզից անխոտիր սատկած էշերի և ձիերի միս էին ուտում: Եթ շատ հարգածներ էր հասցնում ուրաց-

* Սաղմ. մէջ 1 հմատ. Սաղմ. մէջ 1. 17—18.

լալին, այնպիս որ սուրբ հաղիսկոպոսներին ժողովն ու քահանայության ամբողջ ուխտը զառն արտասուր էին թափում շարաշար տանչվածների վրա, որովհետև բորիկ ու ոտքով էին բջում տղամարդկանց ու փափկառուն կանացն և շատ տղամարդին բարերին խփելով սպանեցին-զբեցին ճանապարհերի վրա:

Ծրբ աստծու երկյուղածներն այս ամեն հաջողություններն ունեցան, բոլոր հաղիսկոպոսներն ու երեցները հրաման արձակեցին ժողովրդին՝ ամբողջ Քաղոց ամիսը²⁴ պահպակ ու աղոթքով խնդրվածք անել աստծուն, և պատերազմների հաղթության տոնը խառնել Թրիստոսի Հայտնության սուրբ տոնին, որպեսզի այս մեծ հիշատակը անխափան մեա աստվածային անացն տոնի հետ:

Եզ աստծու այս բոլոր աշխարհությունները, որոնք մեծապես երեացին Հայոց աշխարհի վրա, սուրբ հաղիսկոպոսները գրեցին և ուժարկեցին Հովուների երկիրը, մեծ քաղաքը՝ եկեղեցու սուրբ ուխտին, որունողին երաներ էլ աղօթք անեն և աստծուց խնդրեն՝ որ ինչպես սկսել ենք, այնպես էլ ավարտենք:

Եզ նախկին բռնված պարսիկներից մեկին [կառանքներից] ազատեցին ու բերին նախարարների առաջ. նրա հետ խոսում էին և ըստց էին տալիս այն բոլոր վնասները, որ հղան. թէ՛ երկրների ավերգիր, թէ՛ արքունի զորքերի շարդարները և թէ՛ այն բաները. որ դեռ սէտք է լինեին առաջիկացում. Եզ երբ այս բուլորը լրիվ հասկացրին նրան, երկու կողմերին է՛ թէ՛ առաքինեները և թէ՛ հետ կացածները՝ միարածվեցին ու ամբաստանեցին, թէ ինչպէ՞ս զուր և անտեղի ստիպեց երանց Հայրենի կրոնից հրաժարվել, և ապստամբ վասակի խարենությունը, որը թագավորին խարեց՝ որպես թի Հայերը հանձն են առեւում մողությունը, միեզգեն ոչ որ նրան խոսք չէր տվել, այլ նա ինքը իրենից քծնելով խարել էր:

Ծրբ այս ամենը լիովին հասկացրին, նրան պատգամավոր ուղարկեցին [թագավորի մոտ]՝ կուծն արդարացնելու և հնարքներ գտնելու, որ թերեւ կարողանան իրենց եղբայրներին նեղությունից ազատել:

Բայց նրա մոտ ահօրեն Վասակի գումարեներն ավելի առաջ էին հանձ, որ պատմեն արքունի զորքի զիյուզ անցած բուլոր աղմաները, և ամբողջ մեղքը զցել էր եկեղեցու սուրբ ուխտի վրա. Որովհետեւ անօրենի կամքն էեց այն էր, որ նորիսկոպոսներին միարանությունն անօտանի նախարարներից. Բայց այն բանը դեռ չէր իմացել, որ բնության մեջ պատահում է, որ Հոգին ու մարմինն առժամանակ բաժանվում են միմյանցից. Բայց ով որ աստծու սիրով է ուխտ կապել. արդ բանը չի կարող լինել:

Արդ, այն մարդը զնալով ձմեռոցի տեղը⁶⁵, այս ամենը պատմեց թագավորին, շարժեց-դողացրեց նրան, և նա իր բոլոր ուժը կորցրեց-թուլացավ. մանավանդ որ արևելքի պատերազմից կորագուխ էր վերադանձն և ոչ թե բարձրագուխ: Երբ իրեն մոտ հասած վերջին պատգամավորից առուղեց ու հաստատեց ամեն ինչ, իր գործերի անհաջողության ամրող մեղքը խորհրդակիցների վրա զցեց: Ծգ այն ժամանակ մարդց նրա բացավառ բորբոքումը, որովհետեւ փակվեց շար խօսատուների բերանը, որոնց անգաղար հորդորում էին նրան դժողակ պարձեր կատարել: Խոնարհվեց իր բարձր հպարտությունից և վայրենացած սիրուր մարդկային բուժյան փոխարկեց: Նայեց ու տեսավ, որ ինքը լի է տկարությամբ. հասկացավ, որ չի կարող կատարել այն ամենը, ինչ որ կամնենում է. այդ պատճառով էլ ետ կացավ այն հանդուն հարձակումից և վերց տվեց մոլեգնուս պոռում-դուռմին:

Ծգ նա, որ ահազին ձայնով սրոտում էր և էլ ամենի ահեղ հրամաներով դրդացնում էր հեռավորներին ու մերձավորներին, սկսեց քաղցր և ազդերամեռն խոսքերով խոսել բոլորի հետ և ասել. «Ես ի՞նչ մի վետ եմ ազել կամ ի՞նչ հանցանը ևմ զործել որևէ ազգի կամ ժողովրդի կամ առանձին անձի դեմ: Զէ» որ Արյաց աշխարհում ահարադմաթիզ կրոններ կան, և յուրաքանչյուրի պաշտամունքը հայտնի է: Ո՞վ երբեմիցն նեղեց-ստիպեց [նրանց]⁶⁶ մոգության կրոնին գարձնելու համար. մանավանդ քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ. ինչպես որ հաստատ ու հավատարիմ են մնացել իրենց հավատին, այնպէս էլ մեր աշխատ բոլոր կրոններից բարձր նրանք են երկացնել: Ծգ ոչ որ չի կարող որևէ բիծ դնել նրանց ընտիր կրոնին, այլ զուգահավասար եմ համարում մեր մազդեկանց հավատին, ինչպես որ նրանք հարցված էլ էին մեր նախնիների որով, որը և ևս ինքը էլ հիշում եմ իմ հոր ժամանակից, որը նատած էր այս մեծ զանի վրա: «Երբ նու ակսեց հետազոտել և քննել բոլոր կրոնները և հաստատ կերպով վերահասու եղավ, ամենից վեհը զատագ բույրի մեջ քրիստոնեական կրոնը, այս պատճառով էլ մեծարանքներով շրջում էին արքունի պալատում և նրանից առաջաձեռն պարզեներ ստանալով ուրախանում էին և աղատ-համարձակ շրջում ամրող երկրում: Նույնիսկ քրիստոնյաների գլխավորներին, որոնց հայիսկոպոս են կոչում, ընծաների և պարզեների էր արժանացնում: Ծգ ինչպես հավատարիմ ուստիկանների՝ նրանց էր հանձնում հեռավոր մարդերը և երրեք չէր սխալվում արքունի մեծամեծ դորձերը [նրանց հանձնելով]:

«Իսկ դուք այս բաներից ոչ մեկը երրեք շնչեցիք, այլ ամեն օր

ականջներա ձանձրացրիք՝ ամեն տեսակ շարություն խոսելով նրանց մասին։ Տեսնք, որ ինձ գործել տվիք այն, ինչ որ չէի ուզում, և մեծամեծ պետական եղան երկու անհաջող թշնամիների միջև եղած սահմաններում։ Եզ մինչդեռ մենք դեռ հեռավոր նաևապարհներ ենք և այս պատերազմի ոչ մի գործը զլուխ չենք հանել, որուր այսամեջ իմ տան մեջ պատերազմ հարուցիք իմ զնմ, որի վերջն ավելի վատթար է լինելու, քան արտաքին թշնամիների դեմ մղած պատերազմինք։

Այս ամենը և սրանից է՛ ավելին կը խոսում բոլոր մեծամեծների հետ և մեղքն ու հանցաները զցում էր մոզակեաի ու մոզերի վյաւ։ Եզ բոլոր վրայիներն ու պատվազոր նախարարները, որոնք նատած էին ատյանում և ականջ էին դեռւմ նրա հեղհեղուկ խոսքերին, ամաշելով զլուխները կորացնում էին և զետեին էին նայում, և չէին կարողանում զլուխները վեր բարձրացնել։

Բայց նրանցից մի բանիսը թագավորին համոյանալու համար այսպիս ասացին։ «Այս՝ քա՞զ արքա, այդ այդպիսն է, ինչպես ասացիք, և այժմ կարող ես ամեն ինչ ճշմարտապես նվաճել. չկա այնպիսի մեկը, որ կարողանա քո կամքից զուրս զալ. որովհետեւ աստվածները քեզ այնպիսին [իշխանություն] են տվել. որ ինչ կամենում ես, կարող ես անելու Մի՛ սրանեղիք ու տագուապիք ինքդ քո մեջ և մի՛ կոտրիք մեր բոլորիս սիրուց. զուցե զործերին վերջ տալու համար մի հեշտ հնարք զտելիի։ Սիրոտ լարն պահիք և համբերությամբ թույլ տուր այդ մարդկանց նորից բրիստոնեական կրոնը պաշտելու, և զրանց միջոցով ապատամբներին հավանություն կրերեաւ։

Այս խոսքը համելի եղամ թագավորին. և անմիշապես իր առքենանշաց իր զորքե մեջ գտնված ամեն ազգի պատկանող բրիստոնեաներին, որոնց բռնությամբ արգելել էր, որ ոչ ոք շհամարձակվի իր ներկայությամբ աստծուն պաշտել։ Որովհետեւ ովքեր բնդղիմացան, շարշարեց և արգելեց նրանց հայտեի պաշտամունք կատարել, ոմանց էլ ակամա երկրպագել տվեց արեգակին և բոլոր զորականներին տրամության ու սպի մեջ դցեց։

Իսկ այն օրը նորից հրամայեց, որ համարձակորեն առաջվա պես հաստատ մեան քրիստոնեական կրոնի մեջ։ Իսկ ովքեր հանցավոր էին, չէին կամենում անմիշապես, առանց մեծ աղաշխարության, զալ ու խառնվել քրիստոնեության շարքին, թագավորը հրամայում էր այդպիսիներին բռնությամբ վերցնել և տանել իրենց հկեղեցին։ Եզ երեցներին էլ իրավունք տվեց, որ ինչպես զիտեն, իրենց կարգի համեմատ վարդին։ Ուստոնիքը կտրել էր, կրկին սահմանեց ամեն մեկին, և ում բարձե ու աստիճանը խլել էր, հրամայեց վերապարձնել և նրանց չէր

արքելում ամեն որ արքունիք մտելը և ամեն բան, ինչ և ինչպես առաջ կարգված էր, կրկին աշխաղա կարգավորեց: Խոնարդվում և սիրով խոսում էր նրանց հետ նախկին առվորության համաձայն:

Եվ երբ այս ամենն արեց ու կարգադրեց, նրանց ներկայությամբ թողության հրավարաւակները ուղարկեց իր իշխանության ու տեղության բոլոր կողմները քրիստոնյաների վերաբերմամբ:

«Եթե մեկը կապանքի մեջ է, թող արքունի հրամանով արձակվի: և եթե մեկի դուռը հափշտակված է, թող վերադարձի: Այդպիս էլ Հռղերը—թէ հայրական, թէ պարգև ստացած և թէ փողով զնված— եթե որևէ մեկը խլել է, հրամայեցինք, որ վերադարձնեն:

Եվ երբ նրանց անդեկացնում էր այս ամենը, նրանցից խնդրում էր հավատարիմ վկայություն ուղարկել Հայոց երկիրը, և երդումով ուխտում էր նրանց առաջ՝ իր բոլոր մեծամեծների հաստատությամբ, թէ ուկանենին մատովս շեմ անցկացնի վրեժինդիր լինել: Խնազն առաջները ճշմարտությամբ պահում էին ձեր կրոնը, այսուհետեւ ազելի՝ ուղացեցիք. միայն թէ ժառայություններ գուրա մի՛ գարք:

Այս ամենը պառավ և ցույց էր տալիս թէ՝ Հայոց երկրին և թէ՝ ուրիշ շատ աշխարհների, որոնք քրիստոնեական կրոններ էին հետևում: Իսկ ինքը ծածուկ խորամանկությամբ շտապով դեսպաններ ուղարկեց Մարկանոս կայսեր մոտ: Եվ երբ ստուգեց-իմացավ, որ Հռոմեացից հրաժարվել են քրիստոնյաներին օգևական զորքով և որևէ այլ բանով սահմանակելուց, նորից դարձավ իր նախկին մոլոր կարծիքին: Գործերի հաջողությունը վերադրում էր իր պաշտոնյաներին և մատովն անց էր կացնում, թէ առաջի մատածի համեմատ կիատարեն ամեն ինչ:

Իսկ հայերը թեպետե ստացան թագավորի խարերայական սիրաւիր զրությունը, որը երևանց կը անքի ավելուս էր ընրում, իսկ ներսից լի էր մահի դառնությամբ, զարմացած էին երան թերակատար մատածմունքների վրա և ասում էին միմյանց. «Որքան լիրը և նա իր խորամանկությամբ, որ երկու-երեք անգամ փորձ անելով՝ կը շտամրվեց և շի ամաշում: Եվ անդյակ լինելով մեր անքակտելի միարանությանը՝ դեռևս լրանում ու լկութանում է: Հետևներիցս ընկած՝ կամենում է զհաւեցնել մեղ:

«Բայց համաստենք նրա հեղհեղուկ հրամանին. երա ո՞ր բարձգործությունը տեսանք Պարսից աշխարհում զանգած բոլոր նկեղեցիների վերաբերմամբ: Որովհետեւ ով որ ինքն իրեն համար շար է, ուրիշի համար շի կարող բարի լինել. և ով որ ինքը խավարի մեջ է շրջում, նա ուրիշին շի կարող ճշմարտության լույսով առաջնորդել: Խնազն որ անքավությունից արդարություն շի լինի, այնպիս էլ ստությունից ճշմար-

առաջում չե լինի, և մահապես և խռովասեր մտքից՝ խաղաղության
ակնկալություն:

«Բայց մեր, որ փրկված ենք աստծու զորությամբ և հասասագած
Քրիստոսի ազած Հույսի Հավատով, որ եկած և մեր ընություններ ունե-
ցող մարմին պառզ սուրբ կույսից և անրաժանելիի աստվածությամբ
Ժիացած՝ իր մարմնով կրեց մեր մեղքերի շարշարանքը, և նույն մարմ-
նով խաչվեց ու թաղվեց և Հարություն առնելով շատերին երևաց, և
աշակերտների ներկայությամբ բարձրացավ իր հօր մոտ, և նստեց
զորության աջ կողմը, Հենց սրան ենք մենք ճշմարիտ աստված դագա-
նում և նրան ենք սպասում, որ Հոր փառքով ու զորությամբ դալու է
Հարություն առաջ բռնոր նեղցցյալներին, և նորոգելու արարածների
Շուրջուեց, Հավիատենական գատառատան աննշու արդարների և մերա-
վորների միջեւ:

«Չենք խարզի երեխաներին նման և չենք մոլորդի անտեղյակ մարդ-
կանց նման և չենք խարզի բնազնու աղքաներ, այլ պատրաստ ենք
ամեն տեսակ փորձությունների: Ավ աղուշում ենք աստծուն և անզագար
խնդրում երա անշափ ողորմությունից, որ ինչով սկսել ենք, Երանով
էլ ավարտենք՝ բացությամբ և ո՞չ թե վախկառությամբ: Որովհետև հիմա
Արեւելքն ու Արեմուտքն իմացան ձեր աստվածամարտ լինելը և մեզ
զուր անզն սպասելը, շնայած մեր բոլոր ծառայություններին: Մեզ
զիւա են երկինքը երկնավագրներով և երկիրը երկրագորներով, որ մինչև
իսկ մեր մտքերում էլ ամեննեին չենք մեղանչել. և փոխանակ մեզ պար-
զնենք առաջ և բարիք աննշու՝ կամենում եր մեր ճշմարիտ կյանքը
խլէլ մեղնից. այդ անհնար բան է և այնու չի լինելու:

«Իսկ այժմ Հավատա՞նք նրա անարժան բնակելին, որ շարաշար
ատիպում էր ուրացություն լշանձն առնելլ. այսօք առանց որիէ բարիք
անելու նա կարո՞ղ է ավետիքի բարողիչ լինել: Ավ նա, որ Հայուշում
էր Թրիստոսին և Հավատացողներին ստիպում էր ուրանու նրան, այսօք
զենք կարող երա ակրամ խռոտավանությանն անմիջապես վաստանել:
Նա, որ երգվում էր իր սուս ու սնուան Հավատով՝ եկիդեցու պաշտոն-
յաներին ամեն տեսակ շարշարանքների անթարկելու, այժմ եկել է
գողեզող շնորհակալություն է Հայուշում և դրանով կամնենում է իր ամ-
բողը շարությունը մեզ մյա թափել: Ո՞չ դրան ենք Հավատում և ո՞չ էլ
այդ սուս հրամանն ենք ընդունում:

Իսկ նա երբ Հասկացավ, թի չի կարող քանզի միարանվածների
Հաստատակամությունը, այն ժամանակ իր մոտից արձակեց զառնու-
թյամբ լցված ծերին⁶⁵, որի մեջ սպասան բռնին էր զբէլ իր զորու-

թշամբ, և նա շատ արյունհեղությունն էր գործել. նրա ցանկալի կերպուրը մանկությունից սրբնրի անարատ մարմինն էր, և նրա ազաւության ըմպելիքը՝ անմեղների արյունը: Նրա չարության վրա ավելացրեց նաև իր մահարեր հրամանը — բոլոր երկրներից կազմված զեղեր էր դեռևս նրա հետ, ինչպես և փղերի բազմաթիվ երամակներ էր ուղարկում նրա հետ:

Երբ [սա] հասավ Հայաստանի սահմանների մոտ, մտավ Փայտակարան⁶⁷ քաղաքը և ամբողջ դորբը սփռեց-տարածեց քաղաքի շորով՝ իր զգուշություն, իր չարանար մտադրությունների համար պատրաստություն տեսնելու նպատակով: [Այս] հին չարաթույն վիշապը ամուր որցի մեջ մտած և մեծ կեղծավորությամբ իրեն անվախ ձեացնելով՝ հեռավորեներին սաստում էր ահարկո ձայնով, իսկ մերձավորեների վրա ոձի նման ֆշացնում էր սողալով: Սա ամբողջ Պարսից պետության իշխաններ հրամանատարն էր, որի անունն էր Միհրներսեհ, և ամեններն ոչ մեկը չկար, որ համարձակվեր նրա խոսքից դուրս գալ: Եղ ո՛չ միայն մեծամեծներն ու փոքրերը, այլև թագավորն ինքը լսում էր նրա խոսքին, որը և հենց ձեռնարկել էր այն ձախողակ դորժերը:

ՍՅՈՒՆՅԱՏ ԽԾԽԱՆԻ ԵՎ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ
ԵՐԿՐՊԱՌԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մինչև այստեղ շատ էլ չէի վախենում պատմել մեր ազգի այն հարգածները, որ ճշմարտության արտաքին թշնամիները շարաջար կերպով հարուցին մեզ զրա. որոնցից բշերը մեզ գարդեցին, և շատերը շարդ կրեցին մեզանից, որովհետեւ դեռևս միաբան և բնկերակիցներ էինք: Թեպետես ոմանք ծածուկ նենգավոր երկմառության մեջ էին, սակայն արտաքինների աշխատ միաբանությունն առավոր էր երևում, ինչպես որ երկու երեր տեղ չկարողացան էլ դիմ կանգնել [մեզ]:

Արդ՝ այստեղից արդին, երբ ներս է սպազում երկպատակությունը, միաբանությունը բանդվելու հետ հեռանում է նաև երկնավոր առաքինությունը, և անձնափոխությունն ավելանալով՝ խիստ շատանում է լացնու ողբը: Որովհետեւ կարգեցին-ընկան այն անդամները, որոնք առաջներում այս սուրբ մարմենին էին պատկանում, ուստի մարդու լացը գալիս է իր առջև այդ դիակը տեսնելիս. էլ ազելի դառնությամբ է լցվում [սիրտը] այն մարդու պատճառով, որ հոգով ու մարմնով առհասարակ դիակ է դառնում: Եվ հին մի անձի վերաբերմամբ այսպիս է, որքան ազելի կիննի մի ամբողջ ազգի վերաբերմամբ:

Բայց այստեղ մեր ողբը ո՞չ միայն մի ազգի համար է, այլ [շատ] աղքարի ու երկրների. որ և շարունակելով կպատմեմ կարգով, թեպետես ոչ ուրախ սրտով: Ահա ակամա զրում եմ այն շատերի մասին, որոնց զրկվեցին իրենց ճշմարիս կյանքից և ուրիշ շատերի էլ կորստյան պատճառ եղան, ոմանց միայն այս երևացող բաների, իսկ մյուսների՝ թե՛ երևացող և թե՛ աներևությթ: Եվ ամենից վատե այն է, որ նրանց բաց արած կորսայան զրուց միայն Աստված կարող է փակել, իսկ մարդու [կարողության] սահմանից անցել է և այլն հնար շկա:

Այս անօրին Միհրեներսէնը, քանի որ առաջուց ստույգ զիտեր Վասակի ամբարշտությունը, այն ժամանակ էլ մարդ ուզարկեց և նրան իր մոտ կանչեց: Նա էլ, քանի որ առաջուց անջատվել ու բաժանվել էր հայերի միաբանությունից, եկավ-ներկայացավ երան. և ապացուցում էր իր հավատարմությունը և հայերի անիրավ ապատամբությունը: Դեռ

այնպիսի բաներ էլ ավելացրեց ու պատմեց, որ Հայերը բնակ չէին արել, և կամենում էր ըստաներար հաճոյանալ անօրենին:

Իսկ նա թեպեսն ներքուստ սաստիկ պահարակում էր նրան, բայց արտարուստ պատիվ տվեց և երկրավոր մեծամեծ պարզներ առաջարկեց նրան: Եվ խոստացավ նրան ավելի մեծ իշխանություն, քան թե ուներ, և նրա ուշքը գարձրեց այնպիսի սնուտի բաների վրա, որ իր իշխանությունից վեր էր, իրը թե նրան վայել է թագավորական վիճակի հասնել. միայն թե այս գործի հնարք զոնի, թե ինչպես պետք է բանդել Հայոց ուխտի միարանությունը, և թագավորի կամքը կատարվի այն երկրում:

Եվ երբ ամեն բանի հանձնառու եղավ՝ նրա կամքի համաձայն վարվել, դառնացած ծերն էլ հասկացավ, որ նա թմրելու ու ցնորվել և անշատվել է միարանվածների հաստատությունից. իր տրամած սրբառում շատ միահիմքարվեց և մարով անցկացրեց, որ կկարողանա բոլորին էլ այս ձեռք որսալ գետի անդյուն կօրուսար: Եվ իր Հեարագիտության էր վերագրում խելացի գործունեությունը, և տեղյակ չէր այն բանին, որ նա իր կամքով է իր անձը շոկել ու անշատել սուրբ եկեղեցուց, Հեռացել ու օտարացել Թրիստոսի սիրուց:

Որովհետեւ նա մոռացության էր ավել ասածու որդու գալուստը և շհիշեց սուրբ Ավետարանի քարոզությունը, ո՞չ սպառնալիքներից վախեցավ և ո՞չ էլ ավետիսով միահիմքարվեց: Ուրացավ այն ավագանը, որ Հղացավ նրանուն և շհիշեց ընկալուշ սուրբ Հոգին⁶, որ ծնեց նրան: Անարդեց այն պատվական մարմինը, որով սրբվեց, և սունահարեց այն կենդանի արյունը, որով մեղքերի քաղություն ատացավ: Զնիշեց որդեգրության գիրը և իր ձեռքով խորտակեց մատանու հաստատուն կնիքը⁷, զուրս եկավ երանելիների թվից և շատերին ապստամբեցրեց իր հաս:

Կամակորությամբ ձեռնարկեց և դիվագաշատության որդեգիր մտավ, շարի անոթ գարձավ, և ստանան երան լցրեց ամեն տեսակ խորամակությամբ: Իր ձեռքն առավ ինչպես վահան և հարգավ նրան ինչպես զրահ, և գարձավ նրա կամքի կատարյալ զինվորը: Հեարներով կոփել մզեց իմաստուների դեմ և մեծ խորագիտությամբ՝ զիտուների դեմ, հայտնի կերպով՝ անմեղների դեմ և ծածկաբար՝ խորագիտների դեմ. ձեռնարկեց և շատերին զուրս հանեց Թրիստոսի զնոցից և խառնեց գների զնոցերին: Շատ ուրիշ տեղեր էլ զողարար սողոսկեց և օձի նման ներս մտավ ամբացածների մեջ. և ցանկապատի մեջ մեղքածք ուսացցացնելով՝ հաջտեապեա հափշտակեց-առավ ու զուրս հանեց բազմա-

թիվ ազատների և է՛լ ազելի բազմաթիվ շինականների, ինչպես և ուրիշ ուժանց, որոնք միայն անունով էին բահանաւ:

Նրա գործակիցների անունները սրանք են.

Աշտառելաց ԱԲՏԱԿ անունով իշխանը.

Կորիստուելաց ԳԱԳԻԾՈ անունով իշխանը.

Վահունելաց ԶՅՈՒՏ անունով իշխանը.

Բազրուտուելաց ՏԵՐԱԾ անունով իշխանը.

Ապահովաց ՄԱԱՆԾ անունով իշխանը.

Դարեդինից ԱԲՏԵՆ անունով իշխանը.

Ակեայի ԸՆՃԱՒՂ անունով իշխանը.

Արթի ՆԵՐԱԾ անունով իշխանը.

Պալուելաց մյուս մասի ՎԱՐԱԶԾԱԳՈՒՀ անունով իշխանը.

Ամառուելաց մի սեպուհ ՄԱԱՆԾ անունով:

Եզ ուրիշ շատ ազատ մարդիկ արքունի տնից, որոնց ոստանիկ են անվանում:

Եզ իր ամրող հրկիրը լիովին ապստամբեցրեց և ուրանալ ազեց ոչ միայն բազմաթիվ աշխարհականների, այլև շատերին եկեղեցու ուրբ ուխտից, մասնավանդ սուտ հրեցների միջացով, որոնց ձեռքով գործում էր այն շարիքները. այն է՝ մի երեց Զանգակ անունով, մի երեց Գետրու անունով, մի սարկազմագ Սահակ անունով, մի սարկազմագ Մուշի անունով. սրանց ուղարկում էր անմեղ մարդկանց մոտ, խարում էր ու մոլորեցնում. երդում էին սուրբ Ավետարանով և ասում. թե «Թագավորի կողմից ամենքին պետք է չնորոշի քրիստոնեությունը»: Եզ աշազես խորամանեկ խարեւոթյամբ շատերին անշատում էին սուրբ միարանությունից, տառում ու խառնում էին ուրացողների խմբերին:

Նա ժողովեց բոլոր գայլթակդվածներին և մի մեծ զորագունդ կազմեց. նրանցից շատերի անունները մեկ ու մեկ զրեց և ցույց տվեց մեծ հազարապետին, ինչպես և իր արիստունեն ու քաջությունը, մեծապես սպարծենալով, թե ինչպես աշակերտեցրեց մուտք խարեւոթյանը. և այնպես ցույց տվեց. թե Հայոց զորքը բաժան-բաժան է եղել և պատահված է:

Եզ երբ այս բոլոր շարիքները հարողվեցին երան, բաւեց նաև վրաց աշխարհի միարանությունը Հայերից, Աղվանիցն էլ լիովեց առաջ շարժվել. նույն ձեռք ես պահեց նաև Աղձնելաց երկիրը: Թուղթ զրեց նաև Հունաց երկիրը Վասակ անունով մի մարդու այն Մամիկոնյաններից, որոնք Հուների ծառայության մեջ են զանգում, ցույց տալով յամեն ինչը հեղաշրջված և սուտ ու սխալ Այս թշվառության ժամանակ այն մարդը Մատորին Հայրի սպարապետ էր և Հոսոմների զոր-

բերին համատարիմ մի անձ Պարսից սահմանի վրա, և իր գործերով Աստծու օրենքություն հակառակ զործող մարդ էր: Այս Վասակն իրեն զարդարից գտավ այն վասակնեն այն մէծամեծ շարիքների մէջ, որի համար երկուոց միաբանվեցին:

Նա զրում և շարունակ ապացուցում էր, իրը թե ամբողջ Հայաստանը միաբանվել է իր հնատ: Այս միևնույն զիրք ներքին Վասակը⁷¹ մէծ զգուշությամբ ուղարկում էր կայսեր թափավորանիստ քաղաքը, մինչև որ սուրբ եպիսկոպոսների միտքն էլ սառեցրեց նրանցից և հոգների ամբողջ զորքի մէջ էլ կասկած զցնց ուխտի վերաբերմամբ:

Մասնավանդ որ այն սուստ քահանեների ձեռքով խարում ու մոլործցնում էր ինչպես նշմարիտ մարդկանցով. Ավելատրան էր ուղարկում իսայի հնատ միասին և իր ամբողջ աստանայական ստությունը ժամկում էր երանցով: Իրեն և բոլոր ուրացողներին աստվածապաշտների կարգն էր դասում. իրեն ավելի հաստատում էր ցույց տալիս, քան ամբողջ Հայոց զորքը. երգմում էր ու հաստատում և ցույց էր տալիս արքունիցից ստացած թողության բոլոր հրամանները:

Հույների երկրի կամքն էլ հնաց այս էր — հաճությամբ լսել այս ամենը. բայց նրա [Վասակի] շնորհիվ էլ ավելի փոխազիւզ՝ նույն յարի մէջ զլորվեցին:

Այսպիս էր վարգում նաև աշխարհի բոլոր ամուր կողմերում, Տմորիքում և Կորդվաց աշխարհում, Արցախում և Աղվանքում, Վրաստանում և Խաղաքաց աշխարհում⁷². մարդիկ էր ուղարկում, պնդացնում էր, որ ոչ ոք նրանց հյուրընկալության արժանի շհամարի:

Եվ նրա մէծ շարության համաձայն էլ առավելապես ժամանակը հաշողեցրեց նրա զործերը, որովհետև Հայոց զորքին զրսից ոչ մի օքնող չեղավ, բացի այն հոներից, որոնց հետ խսոր էին կապել: Սակայն նրանց դեմ էլ հազարեց Արյաց բազմաթիվ հնձնազորք, արգելեց և փակեց երանց ելքի ճանապարհը. որովհետև նա ամեննեին հանգիստ շէր տալիս Պարսից թագավորին, այլ ուղարկում-կանչում էր բազմաթիվ զորքեր ճորա պահակը, հազարում էր այնունդ Վրաց աշխարհի ամբողջ զորքը, ինչպես և Հինաւաց և Ճզրաց զորքերը. Վատր, Վավը և Դղզարը, Կրսանը և Հենմատակը, Փասխը, Փոսին ու Փյուրվանը և Թամասպարակների⁷³ ամբողջ զորքը, լեռնացինն ու դաշտայինն և լեռների բոլոր բերդերինը: Ումանց գուրգով, մէծ պարզեներով և արթուի գանձարանից առատ-առատ պարզեներ բաշխելով, ումանց էլ թագավորի հրամանով սպառնալով՝ տագնապի մէջ էր զցում:

Երբ այս ամենն արեց ու ազարտեց թագավորի հրամանի համաձայն, ամեն ոյ զրում ու ցույց էր տալիս Պարսից մէծ հազարապետին,

որ ծածկվել-թաք էր կացել Փայտակարան քաղաքում։ Այնունեան նա [Միհներսէնց] էլ համարձակվեց իրեն ցույց տալ շատ աղքերի-ոմանց ան էր տալիս և ոմանց էլ սիրով պարզեներ էր բաշխում։ Իր մոտ կանչեց Վասակին և նրա հետ եղած բոլոր իշխաններին, շատ պարզեներ շնորհեց նրանց արքունի գանձարանից, նույնպես և այն զորքերին, որ նրան համամիտ էին։ [Վասակը] նրա առջև տարավ նաև ուրացող երեցներին։ ապացուցում էր, հաստատում և հայտարարում, թե սրանց միջոցով պիտի որսամ նրանց ու բաժանեմ միաբանութիւն։ Իսկ հայտարապետը երբ այդ լսեց, շատ շնորհակալ եղավ երկուսից էլ և հուսաղրեց նրանց։ «Եթի հաղթությունը մեր կողմը լինի, մյուս քահանաների ունեցած-շունեցածը դրանց և՛մ շնորհելու և դրանց մեծ ժառայության մասին հայտնելու և՛մ թագավորին»։

Եվ այսպես [Վասակը] խռովեց ու շփոթեց Հայոց աշխարհը, մինչեւ իսկ բազմաթիվ հարազատ եղբայրների բաժանեց միմյանցից։ Հորեւ ու որդուն միաբան շիրով և խաղաղության մեջ խռովություն զցեց։

Նույնիսկ հենց իր երկրում նա երկու եղբայրների ուներ առաջինության սուրբ ուխտի մեջ։ նրանց մասին զրեց և հայտնեց արքունիքին և իրավաւոր ստացավ նրանց ստացվածքի վրա, նրանց հեռացրեց-քշեց երկրից, որպեսզի այնա այնտեղ չգերադառանա։ Հալածեց ու փախցրեց աշխարհի բոլոր միայնակյացներին, որոնք նախատում էին նրա անդարձ ամբարշտությունը։ Ամեն շարիք արեց-պրծավ ճշմարտության դեմ։ և ինչ էլ որ չէին իմաստում անօրեն հեթանոսները, հասկացեում էր նրանց, նաև քրիստոնեության ուխտի վերաբերյալ, թե ի՞նչ հնարքներով կարող է այն վերացնել Հայոց աշխարհից։

Երբ այս բոլոր շարագործությունները Միհներսէնը տեսավ նրա մեջ, իր անձից ավելի հույսը նրա վրա զրեց։ Հարցեում և ստուգում էր, թե բնաւանը բանի՝ մարդ կա Հայոց աշխարհում Վարդանի զիզի մեջ։ Երբ նրանից լսեց, թե վաթուուն հազարից ավելի են, նաև տեղեկություններ պահանջեց յուրաքանչյուրի բաշության մասին, կամ թէ՝ նրանցից քանի՛ հոգի են առանց զիզի լոկ աղեղնավորներ։ Նույնողին և վաշտանալոր հետևակների մասին։

Եվ երբ լսեց բազմության թիվն ու համարը, է՛լ ավելի շատապեց իմանալ, թե քանի՛ ան են քաջ զինվորների պարագլուխները, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրի դեմ երեքը պատրաստի, բացի բոլոր մնացած քանիներից։ Միհնէն անգամ նրանցից ամեն մեկի զրոշների՛ մասին էլ էր տեղեկություն հարցեում, և թե զորքը քանի՛ զնդի են բաժանելու և նրանցից ովքեր պետք է հրամանատար լինեն, և ո՞ր զորագլուխը ո՞ր կողմից պետք է պատերազմի մեջ մտնի, և ի՞նչ են յուրաքանչյուր

Համհարգելու, անունները, և քանի՞ փողաբ պիտք է ձայն արձակեն զնդի մեջ: Արդյոք լցցապատճեններով ու խրամով շրջապատված յ բանի պիտի զննն, թէ՝ արձակ դաշտում տեղավորվեն: Առեւտ ուս ճանակա՞ւ պիտի գործնն, թէ՝ համագունդ մի տեղի վրա պիտի գրու տան, նրանցից ո՞րը պիտք է տառանեման մեջ մնա և կամ նրանցից ո՞րը չանք թափի՞ իր անձը մահվան հեթարկելով:

Եվ երբ այս ամենին մասին տեղեկացավ նրանց, կանչեց բոլոր դորագլուխներին, երա ներկայությամբ բոլորին հրաման տվեց, որ բոլորը կատարեն նրա հրահանգները: Եվ ամբողջ զորքը զորագույնների հետ միասին հանձնեց ավագներից մեկին, որին անունը Մուշկան Նյու- առաջուրա էր:

Իսկ ինքը այնտեղից ելավ-գեաց Արնելյան երկիրը. և ներկայա- նալով մեծ թագավորին՝ պատմեց նրան գործի բոլոր հանգամանքները, իր հեարագետ իմաստությունը և վասակի խարերա ճար ու հեարները, թէ ինչպես նա իր նախկին ամբարշտությունը կամեցավ ժաժկել նրա- նով, որ քանդեց-Երկարառուկնց Հայոց զորքը:

Երբ թագավորն այս ամենը լսեց մեծ հազարապետի բերանից, դառնացավ ինքն իր մեջ և անուս երգմամբ ասաց. «Եթի այն անօրե- նը ողջ ազատմի մեծ պատերազմից, մեծ անարդանքով նրան պիտք է խմացնեմ մահվան դառն բաժակը»:

ՀԱՅԵՐԻ ԿՐՈԽՆ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒ
ՊԱՐՍԻՑ ԹԱԳԱՎԱՐՈՒԽ ԴԻՄԱԴՐԵԼ

Ասածու սերն ավելի մեծ է, քան ամեն երկրավոր մեծությունն. և այնպիս անեղեկուղ է դարձնում մարդկանց, ինչպիս Հրեշտակների անմարմին զորբերը, ինչպիս որ աշխարհի հնաց սկզբից կարելի է տեսնել շատերին շատ անգամ և շատ տեղերում: Այն մարդիկ, որոնք ասածու սիրով ինչպիս զենքով սպառագինքած չեն, ամեննեն շինայեցին և անարի մատուախրաների նման շվախսեցան ո՞չ մահից, ո՞չ զույրի հափշաւակությունից, ո՞չ սիրելիների խազնողութից և ո՞չ էլ ընտանիքների զերությանից, հայրենի երկրից դուրս զայտոց և օտար երկրում ստրկության մէջ ընկեննուց: Նրանք բանի տեղ չդրին այս բոլոր շարշարանքները, միայն թե միարան մնան ասածու հետ, որպեսզի միմիայն նրանից չմերժվեն, և նրան իրենց մտքում զերազանցին բոլոր տեսանելի մնանթյուններից: Եվ ուրացոթյունը մեռնելոթյուն էին համարում, իսկ ասածու համար մհանելը՝ ահանց կենդանություն: Երկրիս վրա ծառայից՝ իրենց կյանքի ազատություն, և իրենց անձերն օտարության մատնելը՝ ասածու հետ զանգի:

Ինչպիս որ այս ժամանեկ մեր աշքերով տեսանք, որովհետեւ Հայոց աշխարհն էլ նույն նահատակությամբ նահատակվեց:

Որովհետեւ մեր մեծ վարդանը տեսազ իր աշխարհի երկարառակությունը, ամեննենին շվախսեցավ թերահավատությամբ: Թեպետև ստուգեց-իմացագ դեռևս իրեն միարանվածներից շատերի երկմտությունն էլ, այնուամենայնիվ ինքն իրեն սիրու ավեց և իր զորբերին էլ քաշալերից, բանի որ հենց ինը գեռ զրաված էր պահում թագավորանիստ տեղերն այն նախարարների հետ միասին, որոնք շանշառվեցին սուրբ ուխտից: Հրաման ավեց ամբողջ զորքին հավարվել Արտաշատ քաղաքում, այն ես կացածների փոխարին, որոնք զնացին Սյունյաց իշխանի հետեւնց, կարգեց նրանց եղբայրներին կամ որդիներին կամ եղբարորդիներին և ամեն մենքն ավեց նրանց զորքերը, որովհետեւ ամբողջ երկիրը դեռ նրա իշխանության տակ էր:

Եվ նրանք բոլորը շատապով եկան-հասան պատերազմի վայրը, լու-

բարանցութեն իր զորքով ու ամրոջ պատրաստությամբ, երակը և ող-
քը ի ընէ հաստատ էին մնացել իրենց տեղում:

Ներշապուն Արծրունին,
և Խորեն Խորխոսունին,
և ինը սպառապետը,
և Արտակ Գալունին,
և Վահան Ամատունին,
և Վահեռնյաց Դյուար,
և Թարուղ Դիմացոյանը,
և Արշավիր Արշարունին,
և Շմայսին Անձավացին,
և Տաճառ Կերունին,
և Առավ Քնունին,
և Խուրով Գարեզյանը,
և Կարեն Սահամունին,
և Հմայսկ Դիմացոյանը,
և Էլի մի ուրիշ Դիմացոյան՝ Գաղրիկը,
և Ներսէն Քաջրեռունին,
և Փարսման Մանզակունին,
և Արսեն Ընայացին,
և Այրուկ Ազկունին,
և Վրեն Տայրացին,
և Ապրում Արծրունին,
և արքունի Շանխոռապետը,
և Խուրա Մրդանձայանցը,

և Չողյանները, և Ակեացինները, և Տրպատունինները, և Ռշտունի-
ների զորքը, և արքունի բոլոր զործակալներն ամեն մնին իր զորքերի
մեջ միասին:

Մրանք բոլորը համախմբված հասան պատերազմի զործի համար
Արտադու գաշտը⁷³, և երանց ընդհանուր թիվը եղագ վաթսուեկալց հա-
զար մարդ ձիազոր և հնահակ:

Երանց հետ եկած սուրբ Հովսեփի, սուրբ Ղևոնդ երեցը և բար-
ձաթիկ առ բանահաներ և էլ ազելի բազմաթիվ յնողնոր յաշտուն-
յաններ: Առովնեսուն երանք էլ ամենենին չվախեցած պատերազմի դադ
երանց հետ, քանի որ ո՞չ թե մարմինական էին համարում այն կորիզը,
առ հոգեսոր առարինության կորիզ: Մոնեկանում էին իրենք էլ բազ զին-
վորներին մահակից լինել:

Ապարագետը նախարարների միաբանությամբ սկսեց խռով զորքի հետ և ասաց.

«Եաւս պատճեազմներ եմ մղել ես, և դուք էլ ինձ հետ. տեղ կար, որ քաջարար հաղթեցինք թշնամիներին, ահզ էլ կար, որ նրանք հաղթեցին մեզ. բայց ավելի շատ այն է, որ հաղթող ենք դուրս եկել և ոչ թե հաղթված: Բայց այդ բոլորը մարմնավոր պարծաներ էր, որովհետև անցավոր թագավորի հրամանով էինք մարտեցում: Ով փախշում էր, պատճեանում էր երևում աշխարհում և նրանից անողորմ մահ էր ստանում. իսկ ով քաջությամբ առաջ էր ընկերում, քաշի անուն էր ժառանգում և մեծամեծ պարզեներ էր ստանում անցավորությունը: Ըստ մեղքից ամեն մնան էլ ահավասիկ շատ վերքեր ու սպիթեր ունեներ մեր մարմնեների վրա, և ուրիշ շատ քաջություններ էլ են եղել, որոնց համար և մեծամեծ պարզեներ են ստացվել: Անարդ և անօգուտ եմ համարում այդ քաջությունները և ոչինչ բաներ՝ այդ բաղմաթիվ պարզեները, որովհետև բոլորն էլ ոչնչանալու հետ:

«Իսկ արդ եթե մանկանացու հրամանատուի համար այնպիսի քաջ պործեր էինք կատարում, ինչքան ավելի եա լոկոր է կատարենք մեր անմահ թագավորի համար, որ տերն է կենզանիների և մեռնելունի և բոլոր մարմելաց դատելու է իրենց գործերի համեմատ: Չէ՞ որ եթե խիստ շատ ապրելով ժերանանք, միննույն է՝ այս մարմնից պետք է բաժանվենք, որպեսզի մանենք կենդանի Աստծու մոտ, որից այլն չպիտք է բաժանվենք:

«Արդ, աղաւում եմ ձեզ, ո՞վ իմ քաջ նիզակակիցներ, մանավանդ որ ձեզանից շատերը քաջությամբ ինձնից ավելի լավ եք և հայրենական գործի պատվով՝ ավելի քարեր. բայց երբ ձեր հոմար կամքով ինձ կարգեցիք ձեզ առաջնորդ և զորազլուխ, թող իմ խոսքերը ախործալուր կաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Չերկնչներ ու ի բաղման համար բաջությունները բազմությունից և ո՞չ էլ մանկանացու մարշակմանը համար դիմուններս դարձնենք. որպեսզի եթե Տերը հաղթությունը մեր ձեռքը տա, ոչնչացնենք նրանց զորությունը, որպեսզի բարերանա նշմարտության կողմը, իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր քարերանա նշմարտության կողմը, իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավատելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկուություն շխառենք:

«Մանավանդ ես չեմ մռացել և հիշում եմ, թե ինչպես ես և ձեզանից ուժանք այն ժամանակ անօրեն իշխանին խարեցինք-մոլորեցրինք, ինչպես մի անպիտան մասուկ տղայի, երբ երեսանց նրա ամբարիշտ կամքը իրը կատարեցինք, բայց Տերն ինքը վկա է մեզ, թե

ծածուկ մտադրություններով ինչպես անբաժան ենք մնացել նրանից: Այս դուք ինքներդ էլ զիտեք, որ հարներ էինք փնտրում ազատելու մեր սիրելիներին, որոնք մեծ նեղության մեջ էին, որպեսոյն նրանց հետ միասին մարտի մեջ մտնելով՝ կողմեր անօրնեն իշխանի դեմ Հայրենի աստվածառուր օրենքների համար: Նվազ երբ նրանց շկարողացանք որևէ կերպ ոգնել, թող անհնար լինի, որ մարմնավոր սիրո համար աստծուն մարդկանց հետ փոխանակենք:

«Իսկ արդ՝ երկու և երեք կոփեների մեջ ինքը Տերը մեծ զորությամբ օդինց մեղ, այնպիս որ քաջության անուն ժառանգեցինք և արքունի զորքը շարացար շարդեցինք, մոգերին էլ անողորմ կերպով կոտորեցինք և կուապաշտության պղծությունը մի քանի առջերից սրբեցինք, թագավորի անօրներ հրամաներ չնշեցինք-ոչնչացրինք, ժողովությունների, լճանացած ալիքները դաշտացան, բարձրադիզ փրփուրն ապառվեց, զաղանացած զայրույթը զադարեց: Նա, որ ամպերի վրայից էր որոտում, ընկճամած՝ իր սովորական ընությունից էլ ցած իշազ՝ մեզ հետ խոսելով: Նա, որ խոսքով ու հրամանով էր ուղում կատարել իր շարությունը սուրբ եկեղեցու վերաբերմամբ, այժմ աղեղով ու նիդակով ու սրով է կովում: Նա, որ կարծում էր, թե մենք քրիստոնեությունն իրեն զգաւու ունենար հագած, այժմ չի կարողանում մեզ փոխել, ինչպիս մարմնի գույնը շի կարելի փոխելլ, գուց այլնս շկարողանա էլ մինչև վերջը: Որովհետեւ արա Շիմքերը հաստատ կերպով դրված են անշարժ վեմի վրա, ո՞չ թե երկրի վրա, այլ վերեւում երկնքում, ուր ո՞չ անձրևներ են գալիս, ո՞չ քամիներ են փշում և ո՞չ էլ հեղեղներ հարուցանում: Նվազներ էլ, թեպետև մարմնով երկրի վրա ենք, բայց հավատով երկնքում ենք հաստատված, որտեղ ոչ ոք չի կարող հասել Թրիստոսի անձնուազործ շինգածքին:

«Հաստատ մնացեք մեր անդրդիմի զորագիտի վրա, որ երրեք չի մոռանա ձեր քաջադործությունները: Մ'կ քաշեք, մեզ համար մեծ շնորհ է այս, որ աստված կատարեց մեր ընության միջոցով, որի մեջ և մեծապիս երեսում է աստծու զորությունը: Որովհետեւ եթե ուրիշներին կոտորենով աստվածային օրենքի համար՝ մեզ պարժանք ժառանգեցինք և մեր ազգատունմի քաջ անունը եկեղեցուն թողինք, և վարձի ակնեկալությունը Տիրոցից է, որ պահպատ է մեզնից ամեն մեկի համար իր սրտի հոգարության և կատարած գործերի համեմատ, ինչըա՞ն ավելի նա, եթե մենք մեռնենք մեր տեր Հիսուս Թրիստոսի մեծ վկայության համար, որ նույնիսկ երկնազոր հրեշտակներն են ցանկանում եթե նեար լիներ: Նվազովհետեւ այս պարզեները ո՞չ թե բոլորին է պատշաճ, այլ ում համար պատրաստում է բարեար Տերը, մեզ էլ այս պատշ-

Հեց ու թէ մէր արգար զործերի համար, այս անհայտանձ պարզեաւուի կողմից, ինչպէս որ առում էլ է սուրբ կոտակարանում. ո՛վը ավելի եղած մեղքը, այսաւել էլ ավելացան աստծու շնորհները¹¹:

«Եվ խճառ հարմար է զայիս մեղ այս պատպամը. ինչպէս որ մէջ շափով ամբարիչը երեացինք մարդկանց, կրկնապատճիկ շափով արդարացած կերեւանք մարդկանց ու հրեշտակներին և ամենքի հորը: Որովհեան չէ՝ որ այն որը, երբ մարդիկ լսեցին մէր ամբարիչը զործը, շատ արտասուր թափվեց սուրբ եկեղեցում, և էլ ավելի շատ՝ մէր սիրելիների մէր. Մինչև անդամ մէր ընկերները զայրացած՝ արով էին սպառնում մեղ և կամենում էին զառն մանով սպառժել մեղ, և մէր ծառաները խրանում-փախում էին մեղանից: Հեռավոր մարդիկ էլ, որոնք լսել էին մէր քրիստոնեության անունը, տեղյակ ցինելով մէր մտադրություններին, ողք առելով՝ անդադար սուր էին անում մեղ վրա և անդիտությամբ շատ անարգական բաներ էին խօսում մէր մասին: Եվ ինչ որ ամենից մէծն է՝ կասեմ. ո՞չ միայն մարդիկ երկրի վրա, այլև հրեշտակները երկնքում իրենց երեաները շուր ամին մեղանից, որպեսզի տիսուր զիմքերով շնորհեն մեղ:

«Եթ աշա եկեղ-հասնէ ժամանակը. որ ամեն մի կեդտ կոչված բան հեռացնենք մեղանից: Այս ժամանակ իրրեն մի վշտալից սպազո՞ր հոգով ու մարմնով արտմած էինք, այսօր երկուով էլ զվարթացած ու զգաստացած՝ առհասարակ խելամիտ ենք դարձել. որովհետեւ բարերար տիրոջն էլ տեսնում ենք մեղ հետ իրրեն տուազնորդ. մէր զարավարը մարդ չէ, այլ ըոլոր մարտիրոսների ողբազուկիր: Վախը թերահավատոթյան նշան է. թերահավատությունը մէնք վազուց ենք մէրժել մեղանից. նրա հետ թող վախն էլ փախչի մէր մտքերից ու խորհուրդներից:

Առարինի զորավարն այս ամենը խոսեց ամբողջ բազմության առաջ, զարձալ և նրանցից սրան-նրան ծածուկ քաշալերում էր ու սիրտ տալիս և բույր պակասաւթյունները ու ներսությունները լրացնում: Զորականներից ո՞ր ոչին չուներ, հոգում էր իր սկիականությունից և ընկերներից. ով զենք չուներ, զենք էր հայթայթում նրան, ում զգեստ էր պետք, զգեստ էր հազցնում, և ում ձի էր պետք, ձի էր տալիս: Եվ առաջ պարհնով ուրախացնում էր բույրին, և ինքն իրեն զվարթ էր ցույց տալիս ամենքին: Եվ պատերազմական կարդի համաձայն՝ քաջ տղամարդկանց հիշատակության արժանի զործերը շարունակ կրկնում էր նրանց առաջ, որովհետեւ հենց ինքն էլ մանկությունից տեղյակ էր սուրբ կտակարաններին: Եվ ձնորն առելով Մակարայեցոց քաջ նկարագիրը

* Հանձ. և 20:

կարգում էր, որ բոլորը լսեն, և Հորդառատ խոսքերով նրանց հասկացնում էր գործերի հանդամանքները, թե ինչպիս մարտնչելով կովկասին առաջածառութ որևէքների համար Անտիոքացիների թագավորի գիշեալ թիվներուն նրանք նույն պատերազմի մեջ իրենց մահը դառնե, բայց նրանց քաջ անունն անմոռաց մեաց մինչև այսօր ո՛չ միայն երկրի վրա, այլև երկերուն. Հիշեցնում էր դորականներին նաև այն, թե ինչպիս Մատաթիւմի աղջատումը բակովեց-անջատվեց երաւ միարանությունից, հեազանդվեցին թագավորի հրամանին, մեհյաններ շինեցին, պիտի զոհեր մատուցեցին, ասուծոց շեղվեցին և մահվան պատիժ ստացան սուրբ միարանվածների ձեռքով։ Իսկ Մատաթիւն և նրա հետ եղածները ամեններ լվացատվեցին և շթուլացան, այլ էլ ավելի զորացան և երկար ժամանակ ձեռնամուխ եղան պատերազմի զործին։ Այս պատմում էր և տեղնուածազր զաշտում տեղավորում զորքը և բոլոր կողմէրից հետզհանե կարգավորում այլուաձին։

Մի բանի օրից հետո Պարսից զորագլուխը առաջ խաղաց ամբողջ հեթանոս բազմության հետ, եկազ-հասավ Հայոց երկիրը՝ Հեր և Զարեվանդ զավառը։ Այնուհետ զավառում կանգ առնելով, բանակ դրեց, փռս փորեց, պատենեց շինեց, ցցապատերով փակեց և ամեն պատրաստությամբ ամրացրեց ինչպիս բաղացի։ Նրա զորքերից մեծաթիվ գունդ բանակը, ասպատակելով արշավեց և կամենում էր բազմաթիվ զավառներ կողոպատել։

Երբ այս բանը լսեց Հայոց զորքը, բոլոր զորականների միջից ընտրեցին Ամաստությաց ցեղից մի սեպուհի Առանձար անունով, որ իմաստությամբ ու քաջությամբ լցված մի մարդ էր։ Սա երկու հայարով դուրս եկավ նրա դիմ, չարդեց-սատկեցրեց նրա զեղուց շատերին, իսկ մեացածներին փախցրեց-հասցրեց նրանց բանակը։ Իսկ ինքը ողջ և առողջ վերադարձավ, և այն օրը մեծ ուրախության տոն եղավ Հայոց զորքի համար։

Ուրացյալ Վասակը մի անգամ էլ սկսեց իր առաջին կեղծավորության համեմատ հեաբներ զործ զեկու-վերելում հիշված սուս երեցների հետ շրջում էր, նրանց միջոցով արքայի կողմից պատգամներ էր հայունում և երդմամբ հավատացնում էր, որ կարող են նորից ըրիստոնեռությունը պաշտել։

Եզ այս բանը շատ օրեր կատարելով՝ շնորդացավ միարանությունը բանդել, մանավանդ եկեղեցու սուրբ ուխտը, որ զորքից հեռացած չէր։

Ինչպիս երանելի Ղետնդ երեցը հրաման առնելով իր սուրբ ընկերներից՝ մեծ Հովհանքից և բոլոր մեծամեծներից, բահանաներից և զորք-

զլուխներից, բաց արեց իր բերանը և բարձր ձայնով ասաց [զորքի] պատգամավորների առաջ:

«Բոլորդ Հիշեցե՞ք մեր առաջին Հայրերին, որոնք նախքան Աստծու որդու ծնունդը [ապրել են] դանազան ժամանակներում»:

«Որովհետեւ երբ շարր մեղ Հեռացրեց ու դուրս գցեց աստվածաշին տեղից⁷⁰, անողորմ դատաստանի տակ ընկանը այն Հանցաների ու մեղքի համար, որ մեր ազատ կամքով պործեցինք անարժանարար և զբրոպահցինք արարշական գորության զայրույթն ու բարկությունը մեղ վրա, և ողորմած պատավորին զրդեցինք անաշառ կերպով զրեժ առնելու արարածներից, մինչեւ այն աստիճան, որ նա հրաման ազեց երկնային ծովին՝ թափվել ցամաքի վրա, և երկրի հաստատուն հատակները ժակէդիւնով՝ հակառակ կողմէից նույնը պործեցինք Վերնիներն ու ներքեիները մեղ համար առաջանարի զործիք դարձան, որ առանց բարեխոսի մեջ հանցաների վրեմն առնեն»:

«Չէ» որ միայն արդար նոյր կատարյալ գոտնվեց մարդկային աղքի մեջ, որ իշեցրեց տերունական ցասումի սրամառություններ ու բարկություններ և սկիզբ դարձավ մարդկային ազգի անելուն ու բազմանալուն նույնպես և Արքանամը առարինի գտնվեց փորձության ժամանակ և աստծուց ասացած պարզները իր իսկ ձեռքով նորից նրան էր մատուցում. այդ պատճեռով էլ աստված նրան որպես օրինակ ընդունեց, որովհետեւ նրա մեջ ապավորված էր անսնում աստծու որդու աներկույթ գալուստը, անընթանելիից ըմբռնումը և անմահի զննումը, որ իր մահով խափանեց մահի իշխանությունը: Եթե ուրիշներ մահը մեռնում է մահով, շվահեննանք թրիստոսին մահակից լինել, որովհետեւ ում հետ որ մեռնենք մենք, նրա հետ էլ կկնքանանանք:

«Հիշեցե՞ք, առարինինե՞ր, մեծ Մովսեսին, որ դեռ այրական հասակին շնասած՝ սուրբ նահատակության խորհուրդը տղայության հասակում երևաց նրան. և եղիպատացիների թագավորի տունը նրան ժառանցություններ էր մատուցանում և ակամա զայրակությամբ անուցանում նրան. և ժողովրդին նեղությունից փրկելու ժամանակ երկների ու երկրի միշնորդ եղավ, մինաւոյն ժամանակ նաև եղիպատացիների աստված անվանվեց: Որովհետեւ ուր սուրբ խորհուրդը զորացավ, իր անձով վրեժ լուծեց եղիպատացիներից, իսկ ուր աստվածային հայտնությունն եղավ նրա վրա, զավագանի միշոցով էր մեծամեծ հրաշքները զործում: Եվ իր ունեցած սուրբ նախանձախնդրության պատճառով սպանեց եղիպատացուն և ավաղի տակ թաղեց. գրա համար էլ նրան մեծ անուն տվեց և ժողովրդին առաջնորդ կարգեց: Եվ զլխավորն այն է, որ արյուն թափելով արդարացավ և բոլոր մարգարեներից ավելի մեծ կոչվեց, ո՛չ

միայն արտաքին թշնամիներին կուտրելով, այլև [իր] աղդակիցներին, որոնք անուպատում աստծուն փոխանակեցին Հորթի հետ:

«Եվ եթի նա հեռացից այդպիսին վմած էր լուծում ասածու որդու զալըսայան համար, մենք որ ականատես եղանք ու մնջապես վայելեցինք երա շնորհների երկնադիր պարզմները, Էլ ավելի պարտավոր ենք վրեժինդիր լինել մոտակա ժամանեկի այս ճշմարտության համար; Նա մահվամբ իր անձը դունեց մեր մեղքերի համար և մեզ արդարացրեց շափագանց ժամը դատապարտությունից. մենք Էլ ուրիմն մահվամբ մեր անձը դունենք երա անմահ զորության համար, որպեսզի վրեժինդիրներից ավելի պակաս չդառնվենք:

«Հիշեցե՞ք մեծ քահանա Փենէնցին, որ սպանությամբ վերացրեց պղծությունը պատճերազմի ժամանակ և քահանայությունը ցեղից ցեղ երդումով հաստատեց: Մի՛ մոռանեաք նաև սուրբ մարգարե Ծղիասին, որ Հը կարողանում դիմանալ Արարի կուպաշտությանը նայելիս, և արդար նախանձախնդրությամբ ութ հարյուր հոգուն իր ձեռքով սպանեց, և երկու հիսնյակին էլ անշեշ հրի կերակուր դարձրեց, և աստվածային վրեժը լուծելով՝ լշուափառող և ահեղ կառքով երկրից երկինք վերացավ: Դուք հասել եք Էլ ավելի մեծ բախտի, որովհետեւ ձեզ համար այնա կառք չի ուղարկվի, որ վերանաք, այլ կառքերի և երիվարների տերն ինքը հոգոր զորությամբ և սուրբ հրեշտակներով ընդառաջ դաշտված ձեզ յուրաքանչյուրիդ թենք կըուացնի, որպեսզի նրա ուղեկիցներն ու քաղաքակիցները լինենք:

«Էլ ի՞նչ կրկնեմ ձեր քաջ կտրինության առաջ, քանի որ ինձնից ավելի տեղյակ և հմտու եք սուրբ կատարաններին, Դավիթը մանկության ժամանակ քարով կործանեց մանդեն մեծ բլուրը⁷⁷ և ամեններն շվախեցավ հսկայի ահագին սրից. ցրեց այլազգիների զորքերը, և զորքը փրկեց մահվանից ու ժողովրդին՝ պերությունից. և եղավ Խորայիլի թագավորների անդրանիկն ու ասածու որզու հայր կոչվեց: Նա [այդպես] կոչվեց ժամանակին պետքի համար, իսկ զուր, սուրբ հոգուց ճշմարտապիս ժնկածներոց, ասածու որդիներ եք և Թրիստոսի ժառանգակիցներ: Թո՞ղ ոչ որ ձեր քամինը ձեզնից շկտրի, և ձեզ օտար ու խորթ դարձենք բաժնից զրկի:

«Հիշեցե՞ք Խորայիլի բոլոր նախակին զորավարներին՝ Հետուին, Գեղեցնին, Սփբայացին և բոլոր մյուսներին, որոնք ճշմարիս հավատունեին. Նրանք ջարգեցին-կոտորեցին Հեթանոսների զորքը և երկիրը պիտի կուպաշտությունից մաքրեցին: Եվ իրենց հաստատուն և արդար զործունեության համար, որ ամեններն շերկմանցին իրենց մտքերի մեջ, արեղակն ու լուսին՝ ականջներ շունենալով՝ լսեցին ու կատարեցին

նրանց պատվերը. ծովն ու գետերը ճանապարհ բաց արին նրանց առաջ հակառակ իրենց սովորության: Եզ [Երիքով] քաղաքի բարձր պարիսպները լոկ ձայնից ընկան-կործանվեցին՝ արդարության օրենքների վրեժինդրության համար: Եզ բոլոր մյուսները, որոնք յուրաքանչյուրն իր գարում հավատի համեմատ քաջություններ կատարեցին, գովարանվեցին մարդկանց կողմից, և աստված էլ նրանց արդարացրեց:

«Չէ» որ նույն Տերն է սկզբից մինչև այսօր և հետո էլ, հավիտյան հավիտենից և բոլոր հավիտյաններից էլ այն կողմը: Չի նորոգվում, որովհետև չի հանում, չի մանկանում, որովհետև չի ծիրանում. ասուծուանհեղհեղուկ բնությունը չի փոխվում, ինչպես որ ինքն էլ ասում էր սուրբ մարդարեների բնրանով. «Ես եմ, ես եմ, ես նույնն եմ սկզբից մինչև հավիտյան. իմ փառքը ուրիշին չեմ տա և ոչ էլ իմ քաջությունները՝ կուռքերին»:²²

«Այս գիտենալով, եզրային՝ ըթուզանանք ու չվճառվենք, ո՛լ պինդ սրտով ու հաստատուն հավատով հոժարակամ հարձակվենք այն թշնամիների վրա, որ զեր են կացել-զալիս են մեզ վրա: Մեր հույսը կրկնակի է երեսում մեղ. եթե մեռնենք՝ կապրենք և եթե մեացնենք՝ միենույն կյանքն է կանգնած մեր առաջ: Հիշենք առարյալի խոսքը, որ ասում է, թե՝ «Այս ուրախության կորուսքին, որ ապասում էր նրան, նա հանձն առաջ համբերել մահվան, այն էլ՝ խաչի մահվան. այդ պատճառով էլ աստված նրան ազելի ես բարձրացրեց և այնպիսի մի անոնց ավեց նրան, որ բոլոր անոններից զեր է. որովհետև Հիսուս Քրիստոսի անվանքը ծունք պիտի դնեն բոլոր երկնավորներն ու երկրագործները և առաջարամեկաները»:²³

«Որովհետև ով ճշմարտությամբ միացած է Քրիստոսի սիրո հետ, հազու ուշըով տեսնում է իմանալի արեգակի²⁴ ճառագայթների անտեսանելի հատակ լույսը, որ ամեն ժամ և ամեն օր շատ ազելի պայծառ ծագելով երեսում է բոլորին. և սրբառնի ու մաքուր հայացքներին անողուոր հատակությամբ դիմուի ինքն է ձգում և թափանցեցնելով երկնքի միջով՝ մոտեցնում է անմերձնալի պատկերներին և զարակոր մաքով որոշում է երկրագագի միանական զորության երեք մասերին: Եզ արդ, ով աստվածային աստիճաններով ելած լինի և բարձրությամբ [աստվածային] արքունիքին հասած ու նրա ամբողջ մեծությունը լիովին տեսած, միայն նա կժառանգի անանցանելի ուրախությունն ու անորոշում միիթարությունը:

* Խաչի խը 8 և խը 11—12:

** Փիլիպ. բ. 7—10:

«Ո՞ւ, իմ պատվական տերե՞ր, այսլավ վեր բարձրանալուց հետո՝ նորից այստեղ երկիր լընկնենք ու թափակենք, այլ այդ նույն բարձրության վրա հաստատ կանգնած մնանք: Եթե նայելու լինենք զեսպի ցած՝ երկիր, այն կունենք լի ամեն ապականությամբ և անսուրբ պղծություններով: Արովհեան ի՞նչ աղետալի բաներ ասես, որ չեն գործվում այս ախտարքը երկրացների մէջ. աղքատների թշվառություններ և նրանց անթիվ շարչաբանքներ: Հարկանաների կողմից ժաներ նեղություններ, բռնազոր ընկերների կողմից զրեանք և խոշտանգում, բաղյ ու ծարավ մէր բնության կարուտության համեմատ: Զմեռվաս սառնամաներ և ամառվա խորշակ, տարաժամ հիվանդություններ ու մաշաքեր ցավեր շարունակ տանջում են մարդկանց. անդադար վրա են հասնում երկյուղ արտաքիններից և արհազիրք ներքիններից: Ժամանակից առաջ մաս են ցանկանում, բայց չեն գտնում. և շատերը կան, որ հետամուս են լինում ու փետրում են, և երբ գտնում են՝ ուրախանում են: Իսկ ովքեր մեզ թվում է, թե հաջողված են հարստության մէջ և փափկակյաց ուրախությամբ են անցկացնում այս անցավոր կյանքը, մեծամտում-հպարտանում են այս աշխարհի դատարկ գործերով, հենց նրանք են, որ կուրացած՝ ճշմարիտ կյանքը չեն տեսնում: Իսկ արդ, ի՞նչ շարիքներ կան, որ չեն գործվում նրանց մէջ. Հարստության հետ խառնված է աղքատների գույքի համբակությունը, առոր ամռանության հետ վատթար պղծությանը: Ճշմարիտ կյանքից շեղված՝ ինչ որ վայելում են ընտրությամբ, նրանց էլ երկրպագություն են մատուցանում իրեն աստծու:

«Չէ՞ որ այս ամբողջ աշխարհը ամենքի արարչի սանդածն է, և ինչ որ նրանք պաշտում են ու պատվում, մինչնոյն նյութի մասին է, ապա ուրեմն մասերը մասերին են ծառայություն մատուցանում: Արովհեան եթե այս աշխարհի մի մասն ապականացու է, պիտք է որ բոլոր մասերն էլ նրա հետ փշանան: Նաև այն մասերի մէջ էլ պետք է ընտրություն լինի. արդ, թե ո՞րևէ է լավը, այդ հայտնի է բոլորին, և ով որ կարող է հասկանալ, նա՛ է մասերի մէջ ընտիրը: Իսկ եթե այդ այդպիս է, ապա ուրեմն հեթանոսների պաշտօն ու երկրպագությունը բոլոր բաներից՝ երկրպագուներն ավելի դերազանց են, քան անբան տարերքը, որոնց նրանք շարաշար կերպով ծառայում են. և չեն պաշտում է ասածուն, որ մարզու կերպարանը առավ, այլ երկրպագում են արտածներին. նրանց մեղքերին քայլությունն շկա արգար ատյանում:

«Եկե՞ք զեն զցենք մոլորվածների խավարացին խորհուրդները, նրանց համարներ բոլոր մարդկանցից ավելի խզնալի և ողորմելի. մահավանդ որ իրենց կամքով են կուրացած և ոչ հարկից սահպված և եր-

բեր շնչ գտնի ճշմարիտ ճանապարհը: Իսկ մենք, որ բացահայտ աշքով
տեսել ենք երկնակոր լույսը, թող զայտահի մեջ արտաքին խավարը:
Որովհետեւ ովքեր իւավարի մեջ էին, նրանց մոտ եկավ ճշմարիտ լույսը.
Նրանք կուրացած՝ զրկվեցին կյանքից: Իսկ դուք, որ Հավատով ըն-
դունեցիր, որդիններ եք և ոչ թե օտար ու խորթ մարդիկ, սիրելիներ եք
և ոչ թե թշնամիներ, վերին իմանալի բաղարի մասնակիցներ և ժա-
ռանելորդներ:

Ալյոնիկ է մեր փրկության առաջնորդը. նա այստեղ քաշությամբ
նահատակվեց և մինենույն բանը սովորեցրեց իր նիդակակից ու դործա-
կից բոլոր առարյալներին. նրանց հետ այսօր դուք էլ եք երկին երևում,
Հավատով օրհեղած՝ աներմությ թշնամու դիմ, որ զրահապատճամ
կանգնած է դիմադիմ իրեն սառանայական գործի ընկերակից: Այսպես
քայլածու, երկու կողմերին էլ պարունակում կողատճառեր, ինչպես
որ ինքը Տերն էլ արեց աշխարհի նկատմամբ. թվաց, թե մեռավ, բայց
նա այն ժամանակ տարավ Հաղթության կատարչաւ մրցանակը. ախո-
յանին տաղալից, պատերազմում շարդեց, թշնամիներին ցրեց, ազարը
ժողովեց, ուրիններին հետ դարձեց, պարզեները բաշխեց իր բոլոր սի-
րելիներին՝ յուրաքանչյուրի առարինության համեմատ:

«Դուք բոլորդ զիաներ, որ առաջմաս ժամանակները, երբ դուք պա-
տերազմ էիր զնում, թեպետև սովորություն ունեիր քահանաներին միշտ
բանակում պահել, բայց Հակատամարտի ժամանակ ձեզ հանձնելով
նրանց ազգաբանները և երեցներն ու սարկովազները, սաղմոսներգուներն ու
կայսկողոսները, ամեն մենքը առաջանձած կանոնով իրեն սպառա-
զինված և պատերազմի պատրաստված՝ կամնենում են ձեզ հետ միասին
Հարձակվել ու շարդել ճշմարտության թշնամիներին: Եզր սթե նույնիսկ
մեռնեն էլ նրանց ձեռքով, այդ բանից էլ շնչ վախճանալու, որովհետև
ամենի սիրով մեռնել են ուղում, քան մեռցնել:

Կարծես թե կրկնակի աշքեր ստացած լինեն. Հավատի աշքերով
տեսնում են ճարգարեների քարկութելը, իսկ մարմեի աշքերով՝ ձեր
բաշ սիրազործությունը: Մահավանից որ ձեր մեջ տեսնում ենք երկուսն
էլ. որովհետեւ զուր էլ տեսնում եք սուրբ առարյաների շարշարանքները
և բոլոր սուրբ մարտիրոսների սպահնելիը, որոնց մահով Հաստատվեց
սուրբ եկեղեցին, և նրանց արլունը թափելը պարծանը եղավ վերին-
ների ու ներքինների համար: Արդ, մինչև երկրորդ զարուստը նույն քա-
շագործությունն է կատարվում շարշարանքներով»:

Այսրանը խոսեց այն զիշերը սուրբ Ղեղոնդ երեցը և փառատրելով
վերշացրեց «ամենա ասելով: Եզր սեղան կանգնեցնելով՝ մեռ-

Հուրդը կատարեցին. պատրաստեցին նաև ավաղան, և եթե զորքի բազմության մեջ շմկրտված մարդ կար, ամրող զիշեցը մկրտեցին. և առավտայն սուրբ Հաղորդություն ընդունեցին և այնպիս լուսազգման դարձան, ինչպես տերութական մեծ սուրբ զատկին:

Եվ զորքի ամրող բազմությունը մեծ զվարճությամբ և ասատիկ ուրախությամբ աղաղակեց. և ասում են. «Քոդ մեր մահը արդարների մահան հետ հավասարվի և մեր արյունը թափվելը՝ սուրբ մարտիրոսների արյան հետ. թող աստծուն հանելի լինի մեր կամավոր զոհարեւությունը և իր եկեղեցին թող հեթանոսների ձեռքը շմատնէ»:

Մրանից հետո, երբ Պարսից բանակի զորավարը տեսավ, որ մեջտեղն էլ պատգամավոր շմաց նրանց խորելու համար, և իր հովանու ու ակնկալությունը կորովեց նրանց բաժան-բաժան անելու անքակտելի միաբանությունից, այն ժամանակ իր առջև կանչեց անօրին Վասակին և նրա հետ եղած Հայոց աշխարհի բոլոր ուրացած իշխաններին. Հարցուփորձ արեց նրանց և նրանցից սովորում էր հաղթության հասարագիտությունը: Եվ երբ անդեկացավ ամեն մեկի բարություններին, կանչեց նաև իր ձեռքի տակ եղած զորազրուխներից շատերին և հրամայեց իր առաջ բերել փղերի երամակները. գունդ-գունդ բաժանեց այդ զաղաներին և ամեն մի փղի մոտ երեք հազար սպառազն մարդ դրեց, բացի մնացած ամրող զորքից:

Արքունի հրամանով խոսում էր նաև մեծամեծների հետ և ասում. «Ամեն մեկդ հիշեցնը մեծ թագավորի պատվերը և նպատակ դրեք բաշություն անուն հանել. մահը գերադասեցնեք, բայ թե վախճառ կյանքը: Մի՛ մոռանար այն լուզը⁷⁰, պատկը, ուռերն ու առատաձեռն պարզները, որ շնորհվում են ձեզ արքունիքից: Ամեն մեկդ պավառների տեր եք և շատ իշխանություն ունեք. գուշ ինքներդ զիտեք Հայոց աշխարհի քաջությունը, և ամեն մեկի անվեհերությունը. գուշեք պարտությունն կրելով՝ կինդանի-կինդանի զրկվեք այն մեծ կյանքից, որ ունենալու եք: Հիշեցնք ձեր կանանց և որդիներին, հիշեցնք ձեր սիրելի բարեկամներին. գուշեք ոտնահար լինիք արտաքին թշնամիներից և ներքին սիրելիների հետ միասին ողբար:

Հիշեցնում էր նրանց նաև բազմաթիվ փախած ընկերակիցներին, որոնք թեև պատերազմից փրկվեցին, բայց սրով ստացան իրենց մահվան պատիքը. նրանց աղանձերն ու աղջիկները և ամրող ընտանիքը տուն ու անդից զրկվեցին, և հայրենական բոլոր զավառները խլվեցին նրանցից:

Ասում էր այս բանը և սրանից էլ ավելի էր սաստկացնում արքունական հրամանը: Կարգավորեց ամրող զորքը և ճակատը տարածեց-

հրեարացքից մեծ դաշտի երկարությամբ։ Եվ ամեն մի գաղանի աչ ու ձախ կռղմը երեցական հազար սպառազնն պատրաստեց և ամենաընտիր բաշ դիմուրականներին իր շուրջը ժաղավից։ և այսպիս Մատյան գունդի⁵⁰ ամրացքից ինչպես մի հզոր ուշտարակ և կամ մի անմատչելի բերդ Նշաններ բաշխեց, գրաշներ արձակեց և հրամայեց, որ մեծ փողի ձայնին պատրաստ լինեն։ Իսկ Ապարակցի գունդը և Խառշաց, Հոնաց և Գեղաց գնդերը և էլի ուրիշ բազմաթիվ քնտիր-քնտիր զորականների մի անդ ժողովից և պատճենը տվեց իր զորքերի աչ կողմում⁵¹ պատրաստ լինել ընդդեմ Հայոց պարագարի։

Իսկ բաշ Վարդանը առաջ դարձով Հարցուփործ արեց մեծամեծներին և բալորի ազած խորհրդի համաձայն զորագլուխներ նշանակեց։

Առաջին զորամասը Հանձնեց Արծրունքաց իշխաններ և նրան նիդակակից կարգեց Մոկաց մեծ իշխաններ։ և ուրիշ բազմաթիվ նախարարների այս ճրկուսին նիգակակից նշանակեց, և զորամասի ամբողջ բազմությունը այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց։

Սրկորդ զորամասը Հանձնեց երեն եսրինուններն, և նրան նիդակակից կարգեց Ընծայիններն և ներսէն Թաշքերունուն։

Սրբորդ զորամասը Հանձնեց Թաթուլ Վանանգացուն և նրան նիդակակից կարգեց Տամաւ Գնթունուն, և շատ բաշ մարդիկ էլ այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց։

Խքը վերցրեց շորրորդ զորամասը և իրեն նիդակակից՝ բաշ Արշավրին և իր Հարազատ հղաբայր Համադասոյաններն։

Այսպիս կարգավորեց և ճակատ կազմեց՝ սփռելով դաշտի ամբողջ երեսին, Արյաց զորքի դիմուդեմը, Տղմուտ գետի ափին։

Եվ երբ այս արտօն պատրաստվեց, կրկու կողմերն էլ սրամառները և մեծ բարկությամբ զայրացան և գաղանացած զորությամբ միմյանց վրա Հարձակվեցին. երկու կողմերի աղմուկն ու ազադակը հայթում էր ինչպես իրար խառնված ամպերի միջից, և ճայների ողբոյանը շարժում էր լեռների բարանձավինը։ Բազմաթիվ սաղագարտներն ու զրահապատված զորականների զենքերը փայլում էին ինչպես արևի ճառագայթների շողեր։ Նաև բազմաթիվ սուսերների շողաւոց և բազմախուռն նիդակաների ճռմմեկուց կարծես աշազին կրակ էր թափվում երկնքից։ Որովհետեւ ո՞վ կարու է պատմել աշազոր ճայների մեծ իրարանցումը, և թե ինչպես վահանազորների թեղյունն ու ազեղների լարերի ճայթյունը առշասարակ խլացնում էին բոլորի ականջները։

Այստեղ պետք էր տեսնել, թե ի՞նչ մեծ տագնապ և անշափ իրարանցման սրտնեղություն կար երկու կողմերում էլ, երբ Հանդուգն Հար-

ձակումով իրար էին բախվում. որովհետև թանձրամիտները հիմարանում էին, և վախկոտները վշառվում. բաշերը խիզախում էին, և անզեներ կարիքներն ազգակակում: Ծվ ամրողք բազմությունը իրար գլխի խմբնելով՝ զետես ամենն կողմից փակեցին, և զետի զժվարությունից զախեցած Պարսից զորքն ակսեց իր տեղում զիստալ: Բայց Հայոց զորքն անցավ զետը, և ձի նստած մեծ զորությամբ հարձակվեց: Ուժին թագով իրար դարձվելով՝ երկու կողմից էլ բազմաթիվ վիրավորներ զետին ընկած թպրառում էին:

Ապա աշքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան նյուտալավորութը և տեսավ, որ Պարսից զորքի բնտիր-ընտիր բաշ զորականեները Հայոց զորքի ձախ կողմն ընկեցին. նա մեծ ուժով հարձակվեց այն անդր և Պարսից զորքի աջ թնը շարդիւով՝ քշեց գաղանեների կողմը և շորքը պատելով կոտորեց մինչև նույն անդր: Ծվ այնպիսի տավզեալ ու իրարանցում զշեց նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատյան զնոյի հաստատուն կողմակերպությունը բայրաբեկց-ցրիվ եկավ, և նա զետես պարտություն չկը-րած փախտուու ավեց:

Ապա աշքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան նյուտալավորութը և տեսավ, որ Հայոց զորքից ոմանը բաժանվել և նու հետեւ ընկել լիուների հովիտներում: Ուստի և աշաղակ բարձրացրեց, բաշալերեց իր շուրջը գտնված Արյաց զորքին, որոնք կանգնած էին Վարդանի զնոյի հանդեպ: Այնտեղ երկու կողմերն էլ իրենց պարտված էին զգում, և ընկած զիակեների թիւը այնքան մեծ էր, որ նմանվում էր խորդուրորդ բարձույտերի:

Երբ այս բանը տեսավ Մուշկան նյուտալավորութը, որ սպասում էր զազաներին, որոնց վրա, ինչպես բարձր զիտանոցում, ասես միշեաբերդում, նստած էր Արտաշերը, գալարափողերի բարձր ձայնով շատ-պեցրեց իր զնոյներին և ոտագապաւճ զորքերով շրջապատեց նրան:

Բայց կորովի Վարդանն իր բաշ նիզակակիցներով մեծ կոտորած արեց այնտեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղամ ստանալու կատարյալ նահատակության պատելու:

Ծվ պատերազմի գործը երկարելով՝ օրը տարաժամեց և երեկոյան դիմ զազարնց. շատերն իրենց մանզան օրհամը զտան. մանավանդ որ ընկածների զիակեներն այնպես խիս էին ու իրար մոտ թափված, ինչպես անտարի կարառված փայտերը:

Այնտեղ պետք էր տեսնել նիզակակեների կոտրատումն ու ազեղների խորտակումը. ուստի և չեխն կարողանում ստույգ որոշել երանելիների սուրբ մարմինները. և ասստիկ խունակ ու իրարանցում էր երկու կողմերի ընկածների համար: Բայց ովքեր [կենդանի] էին մնացել, ցիրուցան եղան ամուր ձորերի լնուազաշնորում. և երբ պատահում էին

միմյանց, դարձյալ սպանում էին մեկմենքու: Եզ այսպիս դաժան գործը շարունակվեց մինչև արևի մայր մտնելը:

Եզ սրովնետե ժամանակը դարնանային էր, ծաղկալից դաշտերը լցվեցին Հռոդոսու արյունով: Մանավանդ երբ մեկը տեսում էր ընկած բազմաթիվ դիակների կույտերը՝ սիրտը կտրատվում էր և աղիքները գալարվում, լսելով խոցվածների մրմուցը, և ջարդվածների մանցունը, վիրավորների թագալգոր սողան ու շարժվելը, վախկոտների փախուսուր, վհատվածների թաք կենալը, անարդի մարդկանց արտարեկությունը, թուշասիրանների ճիշերը, սիրելիների ողբը, մերձավորների սուզը, բարեկամների վայեւսունը: Որովհետև ո՞չ թե մի կողմը հաղթեց, և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ գուրս գալով երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին:

Բայց սրովնետե Հայոց զորավարն ընկել էր մեծ պատճրազմում, այնուհետեւ էլ ոչ ոք պիխավոր չկար մեծտեղում, որին հնաված ժողովվեին մնացած զորքերը: Թնապիտեն ոչչ մնացածներն ավելի շատ էին, քան թե մենուողները, առկայն երանք ցանուցիր նղան և քաջվեցին երկրի զանազան ամուր տեղերը և ուժով սիրեցին շատ զավառների ու բերդերի, որոնք ոչ ոք մինչև իսկ առնել շեր կարողանում:

Եզ սրանք են այն քաջ նահատակների անունները, որոնք այդ նույն տեղում վախճանվեցին:

Մամիկոնյան ցեղից Քաջ Վարդանը հարյուր երեսուն և երեք մարդով.

Խորխոռովնյաց ցեղից Կորավի հուենը տառեինը մարդով.

Պայտինյաց ցեղից Զարմանալի Տանատը տասեինը մարդով.

Դիմաքսյանց ցեղից Խմատուն Հմայակը քաններկու մարդով.

Քաջերունյաց ցեղից Հրաշակերտ Ներսնը յոթը մարդով.

Դնունյաց ցեղից Մանուկ Վահանը երեք մարդով.

Ընծալնոց ցեղից Արդար Արսենը յոթը մարդով.

Սրվանձտյան ցեղից Հառաջաղեմ Գարեգինը երկու հարազատներով և տառնութք մարդով:

Այս երկու հարյուր ութսունյոթ նահատակները՝ ինը մեծամեծ նախարարների հետ՝ հնաց այնուեղ վախճանվեցին: Եզ թագավորական տեից և Արծրունյաց տնից և մյուս նախարարների տնից, բացի այս երկու հարյուր ութսունյոթ հոգուց՝ յարձյալ ընկանյ էին յոթ հարյուր քառասուն հոգի, որոնք ամենքն էլ այն օրը մեծ պատերազմում իրենց տեսունները գրեցին կյանքի մատյանի մեջ: Եզ այս բոլորը միասին լինում է հաղար երեսունեղեց մարդ:

Իսկ ուրացողների կողմից այն օրը ընկան երեք հազար հինգ հարցուր քառասունշորս մարդ: Նրանցից ինը հոգի խիստ պատվավորներից էին, ուստի, և շատ խոր վշարցավ Մուշկան նյութալավորաբ: Մանավանադ երր տեսավ, որ իր զորքի ստացած սաստիկ հարգավճեները երեք անգամ ավելի մեծ էին, քան Հայերինը, երա ուժն ու զորությունը կոտրվեց, ընկավ, և նրա սիրուր չէր հանդուտանում, որ մտածի ու որոշում անի: որովհետեւ պատերազմն այնպես շվերջացավ, ինչպես ինը կարծում էր: Մանավանդ երր նայում էր ու տեսնում իր կողմից ընկածերի բազմությունը և հաշիվ էլ էր անում ու այնքան շատ էր զբանում իր զորքից ընկածերը Հայոց զորքից ընկածերի համեմատությամբ, առավել ևս այն երենելի մարդկանց պատճառով, որոնց անունն հանաչում էր թաղավորը, — այդ մարդը մեծ տագնապի մեջ էր ընկենում: Դեպքերն արդարությամբ զրել և Հայունել՝ զախենում էր թաղավորից. բայց թաքցնել էլ չէր կարող, որովհետեւ այդպիսի մեծ

կորիզ ժածկել չէր լինի: Եզր մինչզեռ ինքն իրեն այս մատրումների մեջ էր և սրտնեղում էր, ուրացող վասակը, որ գազանների մեջ թաք կացած ազատն էր իր անձը, սկսեց միիթարել նրա վհատված միտքը և նենգությամբ նրան զանազան հնարներ էր սովորեցնում, թէ ինչպես կարող է խարեւությամբ կռվել բերդերի դեմ: Արդամներ էր կերում թագավորի հրամանով և իր անձի վկայությամբ և այն խարերա երեցների միջոցավ, որոնք նրա հետ էին, պատզամազոր էր ուղարկում նրանց և այնպես էր ցույց տալիս, թէ ապաստամբությունը ներված է, և կրկին իրավունքը չնորհված եկեղեցիները շինելու, և բոլոր կարգերը դարձալ նորոգելու առաջնա սովորության համաձայն: Թեպետև թագավորի հրամանն իսկությամբ էր արգած, — որովհետեւ նրա զորությունը շատ կոտրվեց, ըստ որում նրա երկու կողմերն էլ շարդպեցին, — սակայն Հայոց զորքը, որ շատ անգամ վերահասու էր եղել վասակի նենգությանն ու խարերայությանը, շուտով չէր կարողանում հազար ընծայել նաև թագավորի հրամանին:

ԴԱՐՁՑԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՎԱՍԱԿԻ ԱՆԹՐԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդ՝ այն ժամանեկ լ'ասակը՝ զարձյալ զրդեց Մուշկան նյուսավորութին և Արյաց բազոր մեծամեծներին. զորքը հետև առնելով հասավ այն ամբողջը, որտեղ ապաստան էին գտել Հայոց զորքերից մի գունդ սուրբ քահանաների հետ միասին, և սկսեցին պատերազմել բերդի շուրջը. Բայց երբ ոչինչ չկարողացան անել նրանց, կրկին ապաստանեցին երգումներին, որպեսզի դաշնադրությամբ ցած իշեցնեն նրանց առանց որևէ դաշնադրության, և երկու-երեք անգամ [նրանց] մոտ ուղարկեցին Ավետարանը: Թեպետև քահանաները համաձայնում էին իշնել ցած և ներկայանալ, բայց զորականերից շատերը չէին կարողանում համատալ Վասակի սուս զաշիներին, որովհետև Մուշկան նյուսավորութուն սկսեց հետեւ Վասակի շարամիտ խրատին:

Հայոց բաշ զորականերից մեկը, Բակ անունով, որ փախչելով ընկել էր բերդը, բարձրանալով պարագի վրա՝ սկսեց նախատել անօրինին և հիշեցնալ էր Պարսից զորազիսի առաջ այն բոլոր շարիթները, որ նա հասցրել էր Հայոց աշխարհին: Այս բանը շատերը լսելով՝ արդարացնում էին մեղադրաները ո՛չ միայն հայերի կողմից, այլ մահավանդ Պարսից զորքը: Այդ միենալոյն մարդոց նույն զիշերը երազ-հեռացավ այն բերդից յսթը հարցուր հոգով, և չկարողացան բռնել նրան:

Իսկ ուժեր ամրոցի ներսը մնացին, թեպետև ստույգ զիտեին երանց խարերայական երգումները, բայց ներսում պաշար շունեին: Երբ ակամա ցած իշելով՝ ներկայացան նրան, հրամայեց նրանցից սպանեց երկու հարցուր ստաներեր հոգու: Բոլորն ազադակեցին և ասացին. «Ընորհակալ հեր բեզանից, մեր տե՛ր ասաված. քանի զնո՞ւ շեն են եկեղեցիները, և շեն քանզիած վկաների մասուները, և միաբան ու ստարինացած է եկեղեցու սուրբ ուխտը, մեղ արժմանի արից այս երկնամուր կոչումին: Թո՞ղ մեր մահը համասարմի քաշ նահատակերի մահվանը, և մեր արյունը խառնվի բնկած վիրավորների արյան հետ, և աիրոջը հանելի լինեն իր եկեղեցիները՝ այն բազմաթիվ կամավոր

գոհերով, որոնք բարձրանում են այս սուրբ սեղանի վրա: Այս ասելով՝ տնօնուածեղը նաևատակվեցին երկու հարյուր տասներեք հոգին:

Իսկ այն ամբողջում դանված սուրբ բանաները, այս երանելի Հովսեփին ու Ղետիդն իրենց բազմաթիվ ընկերներով, նրանք ևս իրենց պարանոցները մեկնեցին դաշնապետի սրբ առաջ, մինեւով խոսքերն ասելով, ինչ որ այն երկու հարյուր հոգին: Որովհետեւ այս երանելիները ո՞ւ թե որևէ ակնկալություն ունեին մարմնավոր կյանքի համար, այլ իմաստությամբ Շարք էին գնտրում [գոհեղեղով] ամբողջ աշխարհի շինության համար: Աւատի և բողոքեցին արքունիք և ամբողջ մեղքը զցեցին անօրին Վաստակի վրա: Երբ այս լսեց Մուշկան Նյուտոնավորացը, շնամարձակվեց նրանց մաշնան պատիժ տալ. այլ Հովսեփին ու Ղետիդին ձեծել տալով՝ հրամայեց զգուշությամբ պահել, որովհետեւ բողոքեցին արքունիք: Իսկ մյուս բանաներին արձակեցին ամեն մեկին իր տեղը, հրաման տալով, որ աշխարհը շնչացնեն և խաղաղացնեն:

Սակայն հայ մարդիկ, որ լավ հասկացնէ էին թագավորի և ուրացող շարամիտ Վաստակի հեղհեղուկ հրամանները, բոլորովին շնամարձեցին այդ կեղծ ներմանը, այլ բարչուներում էին միմյանց և ասում. «Է ինչը» է պետք մեզ այս անցագոր աշխարհի կյանքը, և կամ ինչո՞ւ ենք արև տեսում մեր սիրելիներից Շատո: Որովհետեւ քանի ոյ մեր բաշ կտրիմեներն ընկան մեծ պատերազմում և բազմաթիվ վիրավորներ արյունաշաղախ տապալվեցին դաշտի մեջ, և բոլորի մարմինները թռչուեցին զեշ և զաղաներին կերակուր դարձան, և մեր պատճական Խախարացները թշվառության ու անարգանքի հասան, լրեցին իրենց իշխանությունները և հարածաների ու նեղության մեջ են, երբ Հայոց բոլոր փափկաւունենիր զշտերի ու վտանգի և շաված ունչացման ևնթարկվեցին, էլ ականչ շնոր զնի այդ խարերայուկան հրամաններին և շնոր ընկեր անօրին իշխաններիդ ձեռքը:

Այսուհետև յուրաքանչյուրը թռղեց իր զյուղը, ավանն ու ադարելը: Հարսները գուրս նկան առաջասաններից և փեսաները՝ սենյակներից, ծերերն ընկան աթոռներից և երեխանները [ծեսողների] զըրկերից. երիտասարդներն ու կույսերը և տղամարդկանց ու կանաց ամրող բազմությունը դնացին բռնեցին անմարդաբնակ վայրերի ամրոցներն ու բազմաթիվ լեռների ապահով տեղերը: Ազելի լավ էին համարում զաղանեների նման բարանձառվենրի մեջ ընտեղել աստվածապաշտությամբ, բան թե ուրացությամբ փափուկ կյանք վարել իրենց տներում: Առանց արտնչալու դիմանում էին խոտեղեն կերակուրներին և շեմ հիշում իրենց սովորական խորափկերը: Այդ զարուիսաները

Նրանք հովասար էին համարում [իրենց] բարձր շենքերի հարկերին, իսկ զետեսակնողիները՝ նկարազարդ պատշաճը թերթելունը:

Նրանց մրժությունը ու երգերը սազմուներն էին, իսկ կատարյալ ուրախությունը՝ սուրբ զրբեցքի ընթերցումը: Ամեն մարդ ինքն իր մեջ եկեղեցի էր և նույն ինքը քահանա: յուրաքանչյուր մարմին սուրբ մեղան էր, և նրանց հոգիները՝ ընդունելի զոհաբերություն: Որովհետև նրանցից ոչ մեկը հուսահատորներն չէր ողբում սրով ընկածներին, և ոչ ոք չէր հեծում ու հառաջում իր մերձավոր սիրելիների համար: Ուրախությամբ ընդունեցին իրենց մեծ գույքերի հափշտակությունը, և ամենին չէին հիշում, թէ երբեցի սուազգածք մն ունեցել: Համբերությամբ դիմանում էին և մեծ առարինությամբ տանում այդ քաջ նահատակությունը: Որովհետև եթիւ բաց աշբերով շտեանեին խնդալից հույսը, չէին էլ կարող այնպիսի մեծ առարինություն կատարել:

Որովհետև շատերը մեծ նախարարների ցեղից էին, եղբայրներ, որդիներ ու դուստրներ, իրենց բոլոր սիրելիների հետ միասին այդ ամուռ վայրերում էին, ոմանք հաղաքաց անլույս երկրում և ուրիշ շատերը հարավային կողմերում: Տմորիքի անմատչելի ամրոցներում, մի մասն էլ Արցախի խիստ անստաներում, և ուրիշ ոմանք այնտեղ Միջնաշխարհում տիրեցին շատ ամրոցների: Բոլորն էլ մեծ համբերությամբ տանում էին բազմաթիվ նեղություններ Թրիստոսի սիրո համար և միայն մի բան էին աղաւելով խնդրում աստծուց, որ սուրբ եկեղեցիների ավերգելով շտեանեն:

Բայց ինչպես որ շատ անգամ արդեն ցույց ենք տվել ամբարիշտ [Վասակի] շարամտությունը, հորդորում և ստիպում էր մոտաիկ վայրերում գտնվող Պարսից զորքերին, որ թաղավորի հրամանով նրանց օգնելու համար զորք զա: Եվ շատ հեծելազոր հետափ՝ լրացրեց սպանվածների տեղը, և ողորդի թիվն էլի առաջգա շափ եղավ: Սրանք առաջ շարժվեցին զեսպի Միջնաշխարհ՝ և պատերազմ սկսեցին եւպույտ լիռան մեծ ամրոցների դեմ: Իսկ ներսում զունդողները քաջությամբ կրովելով շարդեցին Պարսից զորքից շատերին և մեացածներին փախցրին: Հասցրին բանակը: Իսկ նրանք զարձալ անուշ խոսքերի դիմելով ուզում էին խարիսությամբ նվաճել նրանց:

Սրբ ոչ ոք շնչավատաց ու շնչավ նրանց մոտ, որպեսզի շարաշար կերպով շմատնվեն թշնամիների ձեռքը, հարկ եղավ, որ երդումների պատճենով նրանց մոտ մի քահանա իջնի, որի անունն Արշեն էր: Սա խոսում էր նրանց հետ մտերմարար ու աղերսելով, ապացուցում էր անմեղների փախուստի անվեաս լինելը, աշխատում էր շարժել ուրացող Վասակի գութը և պատճենով հիշեցնում էր նրա քրիստոնեու-

թյան առաջին ուխտը, որպեսզի նա թերեւ մի քիչ մեղմանա անշափ գամանությունից: Բայց նա ամենեին չլսեց և ականչ չզրեց նրա բազմաթիվ խոսքերին, կապեց ու տարագ երանելուն և նրա հետ իշած մարդկանց: Մասնավանդ երբ տեսավ, որ զորավարը նրա խրատին է հետեւում, այնուշեան սկսեց շատ անզեր առաջարկակեր ուղարկել, և մարդկանց ինչ բազմություն էլ գտնում էին ամրոցներից զուրս, զերի տարան և շահը ձեռքերն առած՝ շատ անզեր կրակ ապին:

Իսկ ովքեր Տմորիի ամրոցներում էին, երբ լսեցին արքունի զորքի կատարած այս բոլոր շարագործությունները, էլ ամենեին օգտակար շամարեցին ամրոցներում նատելը: Թագությամբ դուրս եկան և Հարձակվեցին ամրոցականների ոգնությամբ, և հասնելով պարսկիների մոտակա երկիրը, անխնա կոտորելով՝ արյան նախնիքներ գործեցին, մեացածներին էլ զերի վերցնելով՝ տարան-գցեցին ամրոցները և շահը ձեռքերն առած՝ այն երկրի շինությունները հրի ճարակ զարձրին:

Նույնպես և Խաղաղաց Եռունիում գտնվածները՝ երբ տեսան, որ Պարսից զորքը Հանգսկարար և աներկյուղ դիմում է Հայոց աշխարհի ամրոցների վրա, նրանք էլ մեծ զորությամբ Հարձակվեցին Տայրի ձորագագառի վրա: Այնուու նրանք զատն արքունի զորքերից մի մեծ դունդ, որոնք ուզում էին այն երկրում ամրացած մարդկանց զերի առնել: Խմանապես և կարծում էին, թե նախարարների զանձերն այնուու էն, ուստի և անխնա հետախուզում էին այն վայրերը:

Այնուու տեսան նաև, որ երկու գյուղերում այրել են հենդեցիները, այս բանի պատճառով էլ ավելի բարեկացան ու նախանձախնդրությամբ լցվեցին: Հարձակվեցին, բախվեցին միմյանց և զորագան Հայթելով՝ շարդեցին Պարսից զնդի զորությունը: Նրանցից շատերին կոտորեցին, իսկ մեացածներին բշեցին-փախցրին երկրից:

Ծվ այնշատի Հանդուզն Հարձակումից միմիայն Հայոց Վարդան ապարագեանի եղայր երանելի Հմայակը՝ անձեազու քաջությամբ կըռվելով՝ նահաւակությամբ վախճանելոց միաբանության սուրբ ուխտի համար: Իսկ մեացած բայորը ողջ ու առողջ փրկվելով [կովից] հաւածում էին փախտականներին:

Ծվ երբ այս այսպես կատարվեց, թագավորի զորքը զաղարեց անխտիր կերպով ամեն անզ դորժի մեջ խառնվելուց, և մասնավանդ զգուշանում էին հենցեցիներին ձեռք տալուց: Նորից մի անզամ էլ սկսեցին Հարցնել արքունիքին:

Նմանապես և ովքեր փախել-ընկել էին Արցախի անտառները, իրենց անզերում ամենեին Հանգիստ շնչացին, այլ շարունակ մարդ էին ուղարկում Հոնաց աշխարհը, զրգում և որդուրում էին Հոների

զորքին և երանց Հիշելում էին այն ուխտը, որ դրեւ Էլեւ Հայերի հետ զորքին և երանց հրդումով հաստատել: Նրանցից շատերին համեմ էր թվում բազում բարձրացրած լուս այդ խոսքերը: Նաև երանք սաստիկ մեղաղում բազում բարձրացրած լուս այդ խոսքերը: Եթե էլին, թե «Պատերազմի ժամանակ ինչո՞ւ ոգատրաստված շնկար»: Եվ էլ էլին, թե պատերազմի ժամանակ ինչո՞ւ ոգատրաստված շնկար: Եվ թեսկա սկզբում շիաթազացան միմյանց հետ համաձայնել, բայց հետո մեծ զորք հավաքնեցին և անմիջապես հարձակվելով հասան Պարսից մեծ բորբոքած անմիջապես առաջանեցրը և չափ պավառներ ավերելով՝ Եւ ավելի շատ պերի առարն իրենց աշխարհը, և հայտնապես ցույց տվից տվին թագավորին այն միարաևորությունը, որ ունեին Հայոց զորքի հետ:

Իսկ երբ այս բոլորի լուրը հասավ Պարսից զորավարին, սրումանց ու զայրացագ և մեծ բարձրությամբ մեղքը դցում էր անօրին վասակի ու զայրացագ և մեծ բարձրությամբ մեղքը դցում էր անօրին վասակի: Արած ու այն բոլոր շարիքների սկիզբն ու առաջնորդը, մրաց, որպես թե նո է այն բոլոր շարիքների սկիզբն ու առաջնորդը, պրոնք զորքելուցին: Եվ այնակայից վեր կացավ, առաջ խաղաց, զնաց-որոնք զորքելուցին: Եվ այնակայից վեր կացավ, առաջ խաղաց, զնաց-հասավ Պարսից աշխարհը. զրեց և ցույց տվեց թագավորին ամեն ինչ առուգությամբ և զորքի մեջքը ուրացողի վրա զցեց:

Օրը թագավորը լսեց աշխարհի ամրութ ավերածությունը և ստուգեց մեծ մեծ պատերազմի հանգամանեցները, սիրոց կոտրվեց-իշավ մեծ-մեծ մաստերազմի հանգամանեցները, և լսեց ու դադարեց մշտական խարերա մտադրություններից: Հարցութիւր էր անում և քննում այդ անհանձար զորքի վրիպ-ներից: Հարցութիւր էր անում և ուզում էր իմանալ, թե «Ա՞վ կարող է այդ զոր-ման պատճառները և ուզում էր իմանալ, թե «Ա՞վ կարող է այդ զոր-ման պատճառները և ուզում էր իմանալ, թե «Ա՞վ կարող է այդ անօրին ներսէն հաղարապէնար, որ այնակայ զիստակ էր արքունի գոան այդ անօրին զորքին, առաջ հկավ և ասաց թագավորին: «Այդ բանը ես զորքին ավագ և ասաց թագավորը, եթե ուզում ես ստուգ լսել ճշմարիտը, կանչել առոր քիչստոնյաների զիազավորներին, որոնք Հայտատանում են. կանչել առոր քիչստոնյաների զիազավորներին, որոնք Հայտատանում են. կանչել առոր քիչստոնյաների կողան և ամեն բան քեզ կոպատմէն արդարությամբ»:

Այն ժամանակ [թագավորը] Հայոց աշխարհի մարզպանությունը հանձնեց իր ավագ նախարարներից մեկին՝ Առորմիդդ անունով, որի իշխանությունը առաջանակից էր Հայոց աշխարհին և զորավարի զոր-ծակիցն էր նոյն պատերազմում: Իսկ Մուշկան նյոււալավորութիւն մնացած բոլոր զորքի հետ ուղարկեց Աղքանից, Լինաց, Ծղրաց և Հեծառ-առակիների, Թագաւորացների և Խիրիովանների երկրները և այն բոլոր ամ-րուցները, որ ավերել էր Տանաց զունդը՝ Հայերի հետ ունեցած դաշինքի պատճառով: Այդուհետ է՝ թագավորը սաստիկ տրամել էր ո՞չ միայն երկրների ավերվելու և զորքերի չարդվելու համար, այլ առավել և այն պահանջի ավերվելու համար, որ շատ ժամանակներից ի վեր հազիվ էին կարողացել շինել: այդ պահանջի այն ժամանակ հեշտաթյամբ

առնելի էր ու քանդպիլ, և այլն հոյս շկար, թե այն կշինվիր Իսկ Վասպուկին դրսովոր ըրբատոնյաների հետ միասին հրամաքից կանչել Դուռը Արդյ, Աւորումիզգ մարզպանը եկավ, Հայոց աշխարհը մտավ սիրով և խաղաղությամբ: Արցունի հրամանով իր մոտ կանչեց Ռշտունյաց սուրբ հայունուոս Սահմանին, որ նրանից անդեկանու ամբաւատեռթյան հանգամանքները: Բայց նու, թեպեսն ազերեմ էր մի ասրուցան և միծ շարշարանքներ: Էր ազեր կրակի պաշտօնյաներին, ամեննին շվահեցավ գալ ներկայանալ հրապարակային ասոյանին:

Եռուցանիս և Արծրունյաց անից մի բարեկարաչուն երեց Մուշե անունով, որ Արծրունյաց երկրի առաջնորդ էր, նա էլ ազերեմ էր մի կրակատուն և կապանքներով ու տանջանքներով շատ շարշարանք էր ազեր մողերին. սա էլ ամեննին շվահեցավ, այլ հոժարակամ եկավ և ներկայաց ազ մարզպանին:

Երկու ուրիշ երանելին քահանաներ էլ, որոնց անուններն ան Սամվել և Արքահամ, սրանք էլ քանդել էին Արտաշատի կրակատունը, և ուրացող Վասակը նրանց առաջուց բռնել ու կապել էր ազեր. սրանց էլ բերին առարինի ընկերների մոտ:

Նույն տեղը բերին նաև մեծ Հովսեփին ու Ղեղեղին, Թաշաշին և Արշենին: Եվ երբ մարզպանը բոլորից լսեց ու տեղեկացավ, ամեն ինչ զրեց և ցույց ավեց արքունիքին ճշմարտությամբ, ինչպես որ լսել էր նրանց բերանից:

Բայց Վասակը թեպետն առաջուց էր հասել Դուռը և ամեն ինչ իր ուղաժի պես էր պատմել վայրիվերու և սուս, սակայն շեր կարողանում իր անձն արդարացնել թագավորի առաջ, որը պատասխան ավեց նրան և առաջ. «Երբ որ քրիստոնյաներն էլ կդան, բոլորիդ միասին կլսեմ ատյանում»:

Իսկ որովհետև ուրիշ քահանաներին կապանքներով էին առառնմ, երկու ամիս և քանի օրից հետո միայն հասան արքունի ձմեռոցը: Երբ մեծ հաղարապետը լսեց, որ նրանց քաղաք էն բերել, անձամբ այցելեց նրանց: Բայց թեպետն ամեն ինչ մանրամանորին լսեց նրանցից, սակայն շկարողացավ ձեռք տալ նրանց և շարշարել, որովհետև Հայոց նախարարներից շատերը դեռևս ուժով գրաված էին պահում աշխարհի ամուր անդերը, և մարզպանը զեռն երկյուղի մեջ էր: Դրա համար էլ հրամայեց զգուշությամբ պահել սրբերին և պատվիրեց աշխարհը սիրով և վաճենել: Այդ պահանառով էլ հենց ինքը լմարզպանը շրջում էր, ժողովում ու վերացիւում հաստատ խոստումներով:

Ծպիսեպսոսներին էլ հրաման ավեց, որ ամեն մեկն իր իշխանությունն առանձին և նախկին սովորության համաձայն հայտեն կերպով

պաշտոն կատարի, և աղաս Համարձակ հրապարակ դուրս գա: Մինչեւ
իսկ իր մոտ կանչելով՝ ընծաների և պարզեների արժանացրեց նրանց:
Եվ որովհետ զորականներն առել ու ավերել էին շատ զավառներ,
ուստի հրամայից երկրի Հարկերը ներել. արքունի այբովնին էլ միառ-
ժամանակ թեթեացրեց: Հրամայից նաև, որ միայնակյացները, որ փա-
խել-աւհետացել էին, գոն և ամենքն իրենց տեղերը բռնեն:

Ալլավագայառության բոլոր կարգերը, ասում էր, հիմա էլ ալն-
պն կատարեն, ինչպես որ կատարում էին առաջվա ժամանակները,
նախնիների օրով: Եվ եթե մեկը որիէ հեռու աշխարհ է գնացել, ար-
քունիքից իրազունք եմ ստացել, ասում էր մարզպանը, որ, ազատ լի-
նեն նրանք, թէ շինական, թէ եկեղեցական, ինչ կայք էլ թողած լինեն,
թող զան և յուրաքանչյուրն իր ունեցածին տեր կանգնի:

Ծրդումներ էր կերում ու ուղարկում զանազան կողմեր: Հենց շա-
տերն էլ եկան Հավաքը կամ է, ամեն մեկը իր կարգածքին տեր զարձագ:
Նաև, որ ամենից մեծ քանի է, եթե որևէ մեկը բռնությամբ էր մո-
գություն ընդունել իր կամքի Հակառակ, արքունիքից Հրավարտակներ
ուղարկեց՝ նորից բրիտանյա զառնալու: Եվ Բագավորը խոսում էր ար-
քունիքում եղածների դեմ Հանդիման, թէ՝ «Ովքնը սիրով շեն ընդունում
մարդուն կրունց, այդպիսիների վրա աստվածներն էլ են զայրանում, և
ևս էլ ամեններն չնորոնակալ չեմ. և այսօր նույն Հրամանն եմ տալիս
բոլորին՝ ամեն մարդու թոշնել իր կամքի Համաձայն վարզելու. ով ինչ
կամենում է, թող այն պաշտի- բռնորն էլ իմ ծառաներն են»: Այս ասում
էր և գրավոր Հրաման տալիս ամբողջ աշխարհներ:

Երբ այս լսեցին ու տեսան շատերը, որոնց ցիրուցան էին եղել Հե-
ռավոր տեղեր, եկան և տեր կանգնեցին իրենց սեփականությանց: Իսկ
այս նախարարները, որոնք զանկում էին երկրի ամրոցներում կամ Հե-
ռավոր օտարության մեջ, երբ տեսան երկրի շենանալը, մասնավունդ
եկեղեցու ապահովությունը, նրանք էլ սիրու առան և Համարձակեցներին
ներկայանալ թագավորին: Աւստի և պատզամ ուղարկեցին երկրի մարզ-
նականին, որ նախարարների խոսքերը Հայունի արքունիքին: Իսկ նա
շտապով արքունիքի կողմից և արքունի Հրամանով մի Հորդորական և
ապահով դաշինքի գիր ուղարկեց նրանց: Բայց նրանք, թեպիստե զի-
տեին տերության դաժանությունը, որ ամեն բանի մեջ կեզծ են, ուղե-
ցին մասնակից լինել արքերի շարշարակրին. այնպես որ եթե մա՞ս էլ
սպասելու լինի նրանց, ամեններն երկյուղ շերեն և շվախնեան:

Այս որ լսեց Բագավորը, Հրամայից նրանց իրեն մոտ կանչել ու
թէ կապանքեցով, այլ արձակ ձեռներով ու ստերով: Նրանք շուտով

բերին իրնեց կահանց ու որդիներին և ունեցած զույգը Հանձնեցին մարդարնի ձեռքը, և իրներ շատապով զնացին արթուրի ձեռողբը:

Եզ մինչդեռ թագավորը աքետնդ ձեռողբում էր, հրամայեց Հարցուփորձի ասլան կազմել երանց միջև: Եզ հազարապետը նստեց, որ երկու կողմերին էլ լսի: Եզ երր ամրաստանությունը երկար օրեր շարունակվեց, որպացողների կողմը հանցավոր ճակառվեց:

Որովհետեւ ցույց ավելն այն թղթերը, որ Վասակը և բոլոր նրա Շնորհածները տվել էին, թե նրա Հետ միաբան են ապաստամբության ոխառի մեջ. մի թուղթ Վարաց աշխարհու և մի թուղթ Աղվանից աշխարհու. նույնպես և Աղձնիք գրած մի թուղթ և մի գրություն Հունաց թագավորին և մի թուղթ էլ Անտիոքի մեծ ապարագնուին: Այս բոլոր թղթերի վրա գրված էր Վասակի վամբերական մատանին³²: Նմանապես և նա խառն էր մոզերի կոտորածին Զարեհավանում: Պարսիկներից խոված շատ բերգերի վերաբերմամբ էլ նրա թղթերն ու հրամաններն էին մեջտեղ բերում, որովհետեւ նա էր այն ժամանեակված մարզպաներ:

Ինչպես նաև մի նախարար, որի անունն Աստում էր, Դիոնիյաց ցեղից, որին նա պատգամավոր էր ուղարկել Հույների մոտ, առաջ եկազ և մեղազրեց երան մեծ ատյանի առաջ հենց այն հրամարակով, որ նա տվել էր՝ կերած իր մատանինով:

Նրան ամրաստանում էր նաև Մուշկան Նյուսալավորութ և իր պատերազմակից ընկերների Հետ միասին Հայութարարում էր, թե պատերազմը վերջանալուց հետո էլ Վասակը շատ արյուն թափել տվեց: թե ինչպես սուս երդումներով խարում ու ցած էր իշեցնում ամրոցներից. արքունի ժառաններից ու աղախիններից ումանց կոտորում էր, ումանց էլ զերի էր տանում: Եզ բացի այս բոլոր վնասներից՝ նա գոզ գուրա եկազ նաև երկրի այն Հարկի վերաբերմամբ, որ արքունիք էր զեռում:

Նոյնապես և նրա ուրացող ընկերներից շատերը կային, որոնք բաց արին այն շարիքները, որ նա գործել էր Հայոց աշխարհի վերաբերմամբ: Նրա մասին Հարցըին նաև այն մոզերին ու Փշտիպաններին, որոնք եղել էին կապանքների մեջ և փրկվել և ապա բերգել արքունիք, և ասացին. «Դուք որնէ բան զիտե՞ք երան շարագործության մասին»: Պատասխան տվին և ասացին. «Այն բոլոր անցքերն ու շարշարանները, որ անցան մեր զիտով, և այն բազմաթիվ Հարզածները, որ թափվեցին արքունի զորքի վրա, և Հայոց աշխարհի ազերն ու զերությունը, այն արքունի Հարկերի կորուսաք, — այդ բոլոր շարիքների սկզբնապատճան ու առաջնորդն այդ մարզը եղավ»:

Եզ մինչդեռ այս բոլոր ամրաստանությունները այնքան երկար օրեր լինում էին նրա վրա, առաջ եկան նրա աղքականները³³, որ ազելի

առաջ էլ գանգաւավել էին նրա վրա թագավորին, սկսնցին կարդով ցույց
տալ և հայտնել, թե ինչպես նա բարեկամացել էր Հոն Հեռանի հետ
թագասական թագավորի հետ միարանած, այն ժամանակիները, երբ
այդ Հեռանը կոտորեց Պարսից զորքերին Աղվանքում, առաջատակելով
հասավ Հունաց երկիրը և բազմաթիվ զերիներ ու շատ ավար տարավ
Հոռոմներից, Հայերից, Վրացիներից և Աղվաններից. այնպիս որ թա-
գավորն ինքն էլ հասկացավ այդ մտազրություններն ու սպանեց Բա-
գագական թագավորին: Իսկ Վասակն այն ժամանակ Հայոց մարզպանն
էր և արքայի թշնամիներին խորհրդակից դուրս եկավ: Նրա աղդական-
ները ցույց տվին և հայտնեցին, թե ինչպես իրենք հմտում և տեղյակ
էին նրա շար մտազրություններին, ամեն ինչ ցույց էին տալին և հայտ-
նում թագավորին, և էլի ուրիշ բազմաթիվ խարդախություններ, որ կեղ-
ծությամբ էր վարում իր կյանքը ո՛չ միայն ընկերների վերաբերմամբ,
այլև ամրողութիւն հեղ իրեն իսկ թագավորի նկատմամբ, որովհետև
մանկություննից ի վեր երբեք արդարությամբ չէր գործել:

Այն ժամանակ հազարապետը հրաման տվեց և ասաց. «Այսանդ
բերեք նաև կապյաներից, որոնք բանառումն են զանգում: [Կապանք-
ներից] արձակեցին և բերին երանելիներից թշնունյաց Սահակ հպիտ-
կոպուին, ուորը Հովսեփին և Պետր երեցին:

Երբ ատյանում խոսած բոլոր բաները հայտնեցին երանց, Սահակ
հպիտկոպուու²⁵ պատասխան տվեց և ասաց. «Ովքեր հայտնի կերպով
ուրացել են ճշմարիտ աստծուն, զգիտեն՝ թե ինչ են անում և կամ ինչ
են խոսում, որովհետեւ նրանց միտոք խազարած է. տերերին ծառայում
են առևտ պատճառանձներով և ընկերների հետ էլ կեղծ ուխտ են կա-
պում: Նրանք սատանայի գարաներ են, որովհետև հեղ նրանց միշտ-
ցով է կատարում իր գաման կամքը, ինչպես որ երեսում է հեղ այդ
Վասակի վերաբերմամբ: Որովհետեւ բանի գեռ նա քրիստոնեության
անունն էր կրում, կարծում էր, թե արտաքուստ ծածկում ու թարցնում
է իր ամրող շարությունը ձեր անդամ տերության առաջ, և իր ամրող
նենությունը քրիստոնեությամբ էր ծածկում: Ուստի և դուք էլ նրան
մատուշելով մեծապես պատվեցիր զրան, ավելի քան արժանի էր:
Դրան հավատացիր Վրաց երկիրը²⁶, Հարցըրեք այդ երկիրին՝ արզյոր
գո՞ւ և զրանից: Դրան ազիր Սյունյաց իշխանությունը. իր աղգական-
ներից լսեցեք, թե ինչ են պատճում զրա մասին: Դրան Հայոց մարզ-
պան դարձրիք. այն, ինչ որ ձեր նախնիները մեծ աշխատությամբ էին
ձեռք բերել, զա մի տարվա մեջ կորցրեց ամրող երկիրը: Տեսա՞ր, որ
երբ զրանից վերացավ աստծու պատվական անունը, որ կեղծությամբ
էր կրում, բացեիրաց երեաց զրա ամրող շարագործությունը: Որով-

Հետև կթե իր աստծու մոտ սուս դուրս եկավ, և այս մահկանացուն ներից որի՞ առջև պիտի է դա արդար ճանաչվի:

«Արդ, այն ամրողը ամրաստանությունը, որ այժմ Հայտնի եղավ զրա մասին, չէ՞ որ դուք առաջուց արդեն լսել էիք. բայց թե ի՞նչ զի տումով ժամանեցիք, գուք ինքներդ էլ լա՞վ զիտեք: Ինձ այնպիս է թվում, թե զա ձեզ սուս Հովհանն է ուրախացրել⁵⁷: Բայց ո՞չ դուք, ո՞չ զա և ո՞չ էլ ով ձեզանից հետո զալու է, այդ բանը չի կարող մեր մեջ տեսնել: Ուրիշներ, վարդեցե՞ք, ինչպիս կամենում եք. մեզ էլ ի՞նչ եք Հարցեում»:

Մեծ Հազարապետը զարմացավ իր մտքում և ինքնի իր մեջ ընենում էր ատյանում ասված բոլոր խոսքերը: Որովհետեւ Հասկացել էր, որ այդ մարզը իրավացի կերպով զատապարտվեց իր անարժան զործերի համեմատ. ուստի մասավ արքունիք և ատյանում ասված բոլոր խոսքերը Հայտնեց թագավորին: Ավ երբ թագավորը լսեց և Հազարապետից ստուգեց այդ մարդու մեղավորությունը, սաստիկ բարձրացավ և խոր խոցվեց, բայց կամեցավ Համբերությամբ նրան մեծ անարդանքի հասցեի: Տասներկու օր լուս մնաց, մինչև որ ավարտվեց-պրծավ ամբաստանության Հարցուփորձը:

Եվ մի Նշանավոր օր Հրամայեց բոլոր երեկի պատվավոր մարդկանց ընթրիքի կանչել: Կանչեցին նաև ուրացողին. և նա՝ արքունի նախկին կարգերի Համաձայն՝ Հագավ թագավորից ստացած պատվական հագուստը, կապեց նաև վարսակալը և զլիսին զրեց ոսկեղին խուզը և մարզարտով ու թանկագին ակներով Հյուսված կռանակուու ոսկեձույլ կամարը կապեց մեշքին, զինզերը կախեց ակնաջներից և մանյակը՝ պարանոցից, սամույրի մուշտակը զեց ուսերին և թագավորից ստացած բոլոր շքազգիստները վրան առնելով՝ զեաց արքունիք: Նա բոլորից ավելի շքեղ և երեկի էր երեսում բազմության աշքին:

Իսկ Հայաստանից կամավոր կերպով եկած նախարարներին, որոնք անձամբ իրենց անձք փորձության էին տվել, և առաջուց տեղ Հասած սրբերին բոլորին շղթայակապ էին պահում Արքունի դռանը: Երբ նրան տեսան զարդարված ու շքեղացած և բազմաթիվ խմբով արքունիք զնամին, իրենց մտքերում սկսեցին ժաղըթ նրան և ասել. «Ո՞վ անխելք վաճառական, անմահ և անանց պատիվը տվիր և այդ անցավորը զենքիր. և այդ էլ մոտ օրերս կորցներու համա»:

Հասավ և նստեց ներսի զանինում, որ մեծամեծների ժողովատեղին էր: Արդ՝ դուրս եկավ արքունի սենեկապանը, թագավորի կողմից Հարցըրեց նրան և սաաց. «Թագավորն [ինձ] ուղարկեց քեզ մոտ, թե՝ ումից նա տացել այդ բոլոր պատվական շքազգիստները, ասա՞ ինձ 7 նշել:

շուտով, ո՞ր արդար ծառայություններից համարու Ծգ Հիշեցրեց նրան ատյանում ասված այն բոլոր խոսքերը, որով դատապարտվել էր. նույնիսկ այնպիսի բաներ էին ասաց նրան, որ այնտեղ խոսված չէին: Որովհետև նա օրինավոր կարգով չէր առացել Սյունյաց աշխարհի իշխանությունը, այլ ենեղությամբ ու բառելամբ սպանել էր տղեր իր հորեղբայր Վազինակին և ինը դրավել իշխանությունը ինչպես արքունիքի համար վարձատրության արժանի դործ կատարող: Էլի ուրիշ շատ խոսքերով դատապարտեցին նրան, և այդ բանին վկա էին բոլոր մեծամեծները: Նա բոլորովին պապանձնեց, և ոչ մի ճշմարիտ խռով չկանվեց նրա բերանում: Երբ երկու երեք անգամ կրկնեցին՝ հասկացնելով թագավորին ներսում, մանվան վճիռ տրվեց նրա համար:

Արդ՝ դուրս եկամ դահճապետը, և շտապով մռուցավ. բոլոր մեծամեծների առաջ հանեց նրանից արքունիքից առացած շքադրսաները և նրան մահապարտի զգեստ հազցրեց: Ուսներին ու ձեռները կապեցին և կեռչ նման մասակ ձի նատեցրին ապրան և հանձնեցին այն զնդանը. որունդ բոլոր մահապարտներն էին դանչվեմ:

Իսկ Հայոց նախարարներն ու սուրբ Հավեկոսպաները երեցների հետ միասին, թեպետև մեծ պատուհասի մեջ էին, ամենենին շին հիշում այն նեղությունները, որ անցել էին նրանց զիսով և կամ որ սպասմում էին ապագայում էլ, այլ զարմացել էին այն մեծ հայտնության վրա, որ աստծուց եղավ: Միսիթարում էին միմյանց և ասում. «Քաջությամբ պատերազմեցինք, էլ ավելի մեծ համբերությամբ առանենք շարշարաները: Մեր սուրբ հայրերից լսել ենք, որ բոլոր առաքինություններից զիխավորը համբերությունն է, և կատարչաւ աստվածապաշտությունը՝ երկնակոր իմաստությունը. իսկ այս բանը ոչ ոք չի կարող առաց շարշարաների ձեռք բերել: Իսկ երբ շարշարանը երկարաձգվում է, այն ժամանակ շատակում է նաև պարզեն ու վարձմատուցումք: Եթե ուրեմն այդ այդպիս է, աստծուց միմիայն այս խնդրենք, որ կարողանանք բոլոր փորձություններին զիմանալ. և Տերն ինը կգտնի մեր փրկության հեարքը:»

«Մենք լսել ենք Քրիստոսի քառասուն զինվորների դատաստանը, որոնք շատ հարգածներ ու տանջանքներ կրեցին: Նրանցից մեկը շտապեց-դնաց բազանիր և զրկվեց պատկից. իսկ երեսունենինը համբերությամբ նահատակվեցին և հասան այն ավետիքին, որ ցանկանում էին: Իսկ մեր այն բնեկրակիցը, որ առաջնոց բաժանվեց մեղանից, ահա սատանայի դործակիցը դարձավ: Հոգին մարմնից զեռ դուրս չեկած՝ ընդունեց Գեհների տանշաներերի առաջատաշան, որ ոչ միայն սրբերի համար է ողբայի, այլև բոլոր գաղափարարու մարդկանց:»

Այս առում էին և շատ արտասուր թափում կորուսյալի վրա. և միաժամանակ Հոգենոր երդեր էին երգում և ասում. «Էավ է տիրոջ վրա հույս դեկը, բան մարդկանց. լավ է տիրոջ վրա հույս դեկը, բան իշխաների. բոլոր աղջերը շրջապատճեցին ինձ, և տիրոջ անունով հաղթեցի նրանց»: Թագավերում էին միմյանց և ասում. «Թանի որ այս բանը դիտենք, եղբայրնե՞ր, զգախննեած այս անաստված հեթանոս աղջից, որ զայրացած ժամանեակ մհջուներից շատ ավելի վաս են, որովհետեւ նրանց զայրույթնեւ էլ աստակումն է լինելու իրենց անձերի համար: Իսկ մենք Տիրոջ անունը կանչենք և ես մղենք բոլորին»:

Իսկ ուրացող Վասակը նայում էր սուրբ կապվածների միարանությանը, որոնք մեծ ուրախությամբ ընդունում էին շարլարանքները և ավելի զգարթ ու պայծառ էին երեսում, ինչպես և առաջ արքունիքում. նայում և կարոտում էր, բայց ոչ ոք նրան շխառնեց նրանց հետ, այլ առանձին էին պահում միւնույն կապանքներով: Եվ որ օրի վրա բերում, ինչպես գեղ զցում էին մեծ հրապարակը, նախատում ու ժաղրում էին և ամբողջ բանակի առաջ խաղը ու խայտառակ անում նրան: Կողոպտեցին-խլեցին ինչ որ հնան ուներ և ոչինչ չթողին. այնպիսի խայտառակ աղքատության մեջ զցեցին, որ նրա ժառաները մինչև իսկ հաց էին մուրում և բերում նրան: Եվ երկրի հարկերի այնպիսի ժայրերի ու պապերի և իր ունեցվածքն ու կանանց զարդերն էլ վրան զրեց, ավեց ու տուժեց, բայց շկարողացավ արքունի պարտքը վճարել: Այն տեղը հասցրին, որ նույնիսկ հարցնում էր՝ «Մեր նախնիների զերեղմաններում արգյուր որնէ զանձ մնացէ՞լ է»: Եվ եթե գտներ, կհաներ և առևանք կտար իր և բնտանիքի համար. ինչպես որ շատ մարդիկ էլ տույժի փոխարքնեն [գերի] զեացին²⁸:

Եվ երբ այսպիս ամեն կողմից հարվածներ կրէց ու տկարացավ, հեց այնտեղ կապանքների մեջ զժնդակ ցավերի մեջ ընկապ: Նրա փորբ էփ նկագ, նրա ծոցը ճզմվեց ու տրորվեց. և նրա թանձրամառներուն հայկեց-քամզեց: Արդերը եռացին նրա աշքերի միջից և ցած թափվեցին քթածակերից: Նրա ականջները ծաերացան, և սասահկ ժածկվեցին նրա շրթունքները: Նրա բազուկների շիները բայրայվեցին և ոտների կրունկները զեսպի ետ ժովեցին: Մահվան հոտ փշեց նրանից և նրա ձեռնասուն ծառաները փախան նրանից: Միմիայն լեզուն կենդանի մնաց նրա բերանում, բայց խոստովանություն չերևաց նրա շրթունքների վրա: Աշակեց հեղձամղձուկ մաշը և անհուն դառնությամբ

* Առջ. մժէ 8—10:

դժոխք իջավ։ Նրան անարգեցին իր բոլոր սիրելիները, իսկ բոլոր թշշ-
նամիները չկշտացան նրան հասած այդ սաստիկ հարգածներից։

Եվ նա, որ հանցագործությամբ ուղում էր Հայոց աշխարհի զրա
թագավոր լինել, նրա գերեզմանի տեղն էլ չգտնվեց. որովհետև մեռագ
ինչպես շուն և քարշ տրվեց ինչպես էլ։

Նրա անունը չհիշվեց սրբերի շարքում, և նա չհիշատակվեց եկե-
ղեցում սուրբ սեղանի առաջ։ Ոչ մի շարիք չթողեց, որ շղործեր իր կյան-
քում, և մեծամեծ շարիքներից ոչ մեկն էլ չմնաց, որ նրա գլխով շանց-
եր մահվան ժամանակ։

Այս հիշատակարանը դրվեց նրա մասին՝ նրա հանցանքները կըշ-
տամբելու և նրան մեղաղըելու համար, որպեսզի ամեն մարդ, որ լսի
և իմանա այս բանը, նպազք կարդա նրա հետեւից և նրա գործերին
ցանկացող լինի։

ԴԱՐՁՅԱԼ ՆՈՒՅՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ
ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻ
ՀԱՐՑԱՐԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արդ, նույն թագավորի իշխանության տառեկալեցերորդ տարում²⁵ նորից մեծ բարկությամբ զեր կացավ գնաց Թուշաների աշխարհը պատերազմելու: Եզ գնալով Վրկանից²⁶, անցավ Ասպար աշխարհու, Հրամայնց նախարարներին ու քահանաներին նույն կատանքներով պահել նյուշապուշ²⁷ բաղարի դցյակում: Իսկ երանելի կառչայներից երկուսին իր հետ տարագ: Որտեղից որ անցնում էր, արսագի էր տարածում բոլոր բրիստոնյաների վրա:

Երբ արդ տեսնում էր թել անունով մի հոն, որ նայեանգուքների երկրի թագավորների ցեղից էր, և գաղտնի կերպով հակված էր բրիստոնյաների կողմբ և սիրով ու հոժարությամբ սովորում էր նրանցից ճշմարտությունը, և իր կամքով հականդիլ էր թագավորի իշխանությանը, անշագ զանանում էր իր սրտում, երբ տեսնում էր սրբերին շարշարվելիս: Եզ երբ էլ ուրիշ ոչ մի սպառթյուն շկարողացագ անել, փախագ-գնաց Թուշաների թագավորի մոտ: Գնաց և պատմեց նրան այն բոլոր շարշարաներները, որ թագավորը սերեց Հայոց աշխարհի զրախին: Անդեկացրեց նրան նաև, որ Հոնաց պահակը քանդված է, Հայունց նաև, թե երկպատակություն կո զորքի մէջ, թե շատ ազգիր արդեն հեռացել են թագավորի բարեկամությունները, հասկացրեց նրան նաև, թե Արյաց աշխարհը ևս արտնեցում է:

Այս որ լսեց Թուշաների թագավորը, ամենին կասկած շտարագ այդ մարզու վրա և իր մտքում էլ նրան լրտես շնամարեց: Որովհետեւ մի թիւ առաջ նու լսել էր [այդ բաները], զարձյալ երբ թելից այն էլ ստուգեց, թե վեր է կացել զալիս է Թուշաների աշխարհի վրա, շտարագ շուտով զորք ձողովեց, զունդ կազմեց, որպեսզի հզոր զորությամբ դուրս գա նրա դեմ: Եզ թեսան զեմուղամ պատերազմել չէր կարող նրա դեմ, բայց զորամասերի թեկրի վերջապահների վրա հարձակվելով մեծ հարգածներ էր հասցնում արքունի զորքերին: Եզ այնպէս նեղեց

ու շփռթեցրեց նրանց, որ առկավաթիվ զորքով ձախորդության մեջ զցելով նրանց՝ ևս դարձրեց և ասպատակով հետեւից ընկած՝ ավերեց արբանի բազմաթիվ գավառներ, իսկ այնտեղից ողջ-առողջ վերադարձ իր երկիրը:

Երբ թագավորը տեսավ, որ անարգանքով ու խայտառակությամբ էն վերադարձել այս պատերազմից, մի քիչ իշավ հապատությունից և հասկացավ, որ այդ բոլոր շարիքներն առաջացան զորքերի երկպառակությունից: Եվ մեծ սրտնեղությունից զգիտեր, թէ ո՞ւմ վրա թափի այն դառն թույնը: Իսկ մեծ հազարապետը սաստիկ երկյուղի մեջ էր, սրավհետև ինքն էր այն բոլոր շարիքների պատճառը, որ գործվեցին:

Սկսեց խոսք զեել մոգականի և մոգերի բերանը, որոնք ներկայանալով թագավորին՝ ասացին նրան. «Թա՛ջ թագավոր, մենք մեր կրոնից արդեն գիտենք, որ մարդկանցից ոչ ոք չի կարող կանգնել քո մեծ զորության դեմ. բայց աստվածները մեզ վրա բարկացնել են քրիստոնյաների պատճառով, որոնք մեր կրոնին զեմ են, որովհետև մինչեւ այսօր նրանց կենդանի են պահելու: Ավ հիշեցնում էին նրան նաև, թե ինչպես նրանք բանուում աեթծում էին իրեն: Ուրիշ շատ հայություններ էլ էին խոսում այն սրբերի մասին և ամեն որ աշխատում էին աշտից զցել առաջ և թագավորի միտրը զրդուում, զայրացնում էին, մինչեւ որ շատապեց շուտով թափել այն անձնղների արյունը:

Հրաման տվեց այն երկուսի մասին, որ այնտեղ բանակում իր մոտ էին — Սամվելի և Արքանամի մասին — որպեսզի գաղտնի կորցնեն նրանց: Իսկ ովքերը բաղարի դղյակում էին, բանակից տասնեւթիւն օթևանի շափ հնուու էին: Հրամայեց համբարակապետին, որի անունը Դենշապուհ էր, որ իրենից առաջ զնա այն բաղարը, ուր գտնվում էին Տիրոց սուրբ բահանաները և իրավունք ունենա շարաշար տանշանքներով գատել և հարցուինք անել նրանց, և սրավ սպանենք:

Բայց դեռ առաջ՝ թագավորի հրամանից շատ ավելի էր շարշարել նրանց այն մոգականը, որին հանձնված էին նրանք. որովհետև նա Ակար աշխարհի դեմուստ իշխաննեն էր և ավելի շերժեռանդ էր մոգության մեջ. նաև շատ զիտուններից ավելի տեղյակ էր զրադաշտական կրոնին: Այլն, որ մեծ պարծանք էին համարում իրենց մոլորության կարգի համեմատ, Համակղն⁵² անուն էին տալիս նրան. զիտեր նաև Ամպարտքաշը⁵³, առվարել էր նաև Բողպայիտը⁵⁴, ծանոթ էր նաև Պահլապիկին ու Պարսկադենին⁵⁵: Որովհետև այս հինգ կրոններն են, որոնց մեջ բովանդակած է մոգության ամրողը կրոնը. բայց բացի սրանցից՝ մի ուրիշ զեցերորդն էլ էս, որին Պետմող⁵⁶ են կոչում:

Ինքն իր մեջ կարծում էր, թէ ամբողջ զիտությամբ հսկացած է.

երանելիների զբա այնպես էր նայում, թե նրանք տղիտոթյան պատճառով մուրգը ան մեր մեծ զիտությունից: Մտքում մի անոտի հոյս դրեց՝ անդադար շարշարել նրանց, որպիսզի մարմնի նեղություններին շդիմանալով՝ թերեւ նրանցից որևէ աղաշական խոսք չսի: Այս պատճառով էլ քահանեներին զատեց ու բաժանեց նախարարներից և հեռացրեց նրանցից, և զցեց մի խոնավ ու խավար ներքնատում: Եվ պատվիրեց վեց մարդու պահեպահ երկու գարեհաց տալ և գորակ ու կես ջուր, և ամեննին ոչ որի չէր թողնում մոռենալ բանտի դրւներին:

Եվ երր քառասում օր սրանով տանջում էր նրանց և նրանցից թուլության խոսք լսեց, ուրիշ բան անցավ մտքով, լինի թե իր ժառաներից մեկը գաղտնի բան ստացած լինի նրանցից և ժածուկ կերպակուր լինի տանելին նրանց: Ինքը զնաց, կերեց բանտի երդիկներ ու դուռը, և նշանակված պարենը իր հագաւարիմ մարդկանց ձեռքով էր հասցնում նրանց. այս բանն արեց տասնեհինք օր:

Բայց և այնպես երանելիներն ամեննին իրարանցման ու տագնապի մեջ լընկան, այլ մեծ համրերությամբ կրում էին շարշարաները և անդադար սաղմառներ երգելով՝ կատարում էին ամենօրյա պաշտամունքը և աղոթքը վերջացնելուց հետո զվարթ հոգով դոհանալով մի քիչ պատկում հանդատանում էին չոր գետնի զրա:

Իսկ կալանավորքածների վրա նշանակված պահապանները սաստիկ զարմացել էին նրանց չհիվանդանալու և առողջության վրա, երբ լսում էին նրանց ձայների անդադար հնչումը: Այդ պատճառով ժածուկ պատմեցին մոգպետին և ասացին. «Այդ մարդիկ առանց մեծ զորության չեն. որովհետեւ եթե պղնձի մարմիններ էլ ունենային նրանք, այնտեղի խոնավությունից արդեն բայցարված պիտի լինենին: Շատ ժամանակ է, որ այս բանտի պահպանությունը մեզ է հանձնված. չենք հիշում, որ կապվածներից որևէ մեկը մի ամիս ժամանակ ապրած լինի արդ տան մեջ: Արդ՝ մենք ասում ենք քեզ. եթե նրանց վերաբերմամբ մահվան հրաման ևս ստացել և կապանես՝ դու զիտես. իսկ եթե ոչ՝ քեզ հանձնարարված է պահնել նրանց և ոչ թե պատժել, ապա կալանավորները սաստիկ զարմանդի մեջ են: Մենք ինքներս էլ աշուղողի մեջ ենք և խօստ զախենում ենք, երբ տհոնում ենք այնպիսի անտանելի նկղությունները»:

Երր այս լսեց մոգպետը, կեսդիշերին ինքը վեր կացավ, զնաց բանտի երդիկը: Եվ զիշերային մթության մեջ ներս նայելով այն միշտցին, երբ նրանք պաշտամունքից հանգչում էին, տեսավ, որ յուրաքանչյուր կապվածի անձը բորբոքվում էր անշեշ զարմած կանթեղի նման: Մեծ սարսափի մեջ ընկավ և ասում էր իր մտքում. «Ի՞նչ է այս

մեծ հրաշքը՝ ուրեմն մեր աստվածները եկել-իքել են այս բանով, և նրանց փառավորությունն է զառագած-բորբոքվում: Եվ եթե նրանք սրանց շնորհենան, անկարելին է, որ սոսկական մարդը այսպիսի պայծառ լույսով լուսավորվի: Ես այսպիս էի լսել այս կրոնի մասին, թե աստիք հիմարության պատճառով մոլորդած են և սուս կերպարանքներ են ընդունում տղետ մարդկանց աշքում. զուցե այս տեսիլն էլ աշդովիսի մի բան էր, որ երևաց ինձ:

Եվ չեր կարողանում առնասարակ հասկանալ այդ տեսիլը: Մինչդեռ այսպիսի մտածմունքի մեջ էր, սրբերը նորից ամեն մեկն իր գետեանկողնից վեր կացավ և սկսեցին սովորական պաշտամունքը: Այն ժամանակ մողպետն ստուգեց և իմացավ, որ իրեն երևացածը մի խառնափնթոր տեսիլ չէր, այլ հենց նրանց անձերից էր բխում լուսավորությունը: Այն ժամանակ նորից սարսափեց և ասաց. «Կալանավորներից ո՞ւմ վրա է տեսնպէի այսպիսի հայտնություն. ես ոչ մեկն էլ չզիտեմ և ո՞չ էլ լսել եմ նախնիներից»: Եվ որովհետեւ շափաղանց հուզգեց այն մեծ հրաշքից, ուստի ամբողջ մարմնով դրում էր և մինչև առաջնաթմրած ու կիսամեռ մեաց [բանափիլ] կտորի վրա և լույսը բացվելու ժամանակ ինչպես մի երկար ժամանակվա հիվանդ վեր կացավ-գնաց իր բնակարանը, բայց իր տեսածը ամեննին շնորհածակվեց պատմել որևէ մեկին:

Իր մոտ կանչեց պահապաններին և ասաց նրանց. «Դնացեր, կապվածներին տեղափոխեցեք մի ավելի շոր վերնատուն, և այնուհետ նրանց գգուշությամբ պահեցեք, ինչպես որ ասացիք»: Այն զահիններից մեկը, երբ լսեց մողպետի հրամանը, շտապեց գնաց՝ իրեն մի մեծ ավելուստալու նրանց. «Հրամայեց, ասում է, որ դուք տեղափոխվեք մի ավելի շոր վերնատուն. զի՞ն, շուտ եկեք, և մի՛ ուշանաք. որովհետեւ մենք էլ պաղատեցինք՝ ձեզ տառապանքներից [ազատելու] համար»:

Բայ սուրբ Հովսեփին սկսեց մեզմարար խոսել դահճի հետ և ասաց. «Դնա՛ և ասա՛ ձեր անխելք առաջնորդին. գու չե՞ս լսել մեր Տիրոջ ապագա գալստյան մասին և կամ այն հրաշակերտ շինվածքների մասին, որոնք ոկզրից պատրաստ պահված են մեզ համար. այդ պատճառով էլ հեշտությամբ ենք զիմանում այս մեծ նեղությանը այն հույսի սիրո համար, որ տեսնում ենք: Դու լավ արիք, որ խղճացիր [մեր] այս մարմնավոր նեղության համար. բայց մենք ամեննին շենք ձանձրացել իրեն մի անաստված մարդ, որի մտքում ոչ մի այլ հույս չկա, քան այն, ինչ որ երևում է: Բայց մենք մեր Թրիստոսի սիրո համար շատ ուրախ ենք այս բանի վրա. և այս նույնիսկ կատարյալ պարզն ենք

Համարում, որպեսզի այս ժամանակավոր վշտերի շնորհիվ անժամանակ երանությունները ժառանգենք:

«Եթե շինգածքների ցանկացող լինենք, երկնքում առանց մարմնավոր ձեռագրութիւններ ունենք, որոնց մոտ ձեր արքայական պալատները [բան] չեն երես: Նույնպես էլ զգեստների փառքի և անօխան կերակուրների վերաբերմամբ, այս բանը եթե մեկը կամենա ձեզ առել, ձեր ակարածություններ չեն կարողանա լսել. որովհետեւ զազմի կուրություններ չեն տեսնում և չեն լսում ու չեն հասկանում, այդ պատճառով էլ մեզ պատճում եք զուր ու անիբարվ և անողորմ՝ առանց հանցաների: Բայց մեր թագավորն առատաձնեն է և բարերար, և երա արքայության դուռը բաց է. եթե մեկը կամենա դիմել այնտեղ, թող համարձակ դիմի: դեսի ապաշխարություն դարձադներից և ոչ մեկին երբեք չար աշքով չեն նացում:

«Բայց այն դյուրությունների համար, որ զու հրամայեցիր տալ մեզ, մենք մեր աշխարհում հասրավորություն ունենք քո թագավորի ձեռքը լընկնելու, ինչպես և ուրիշները, որոնք ազատվեցին աշխարհի փորձանքներից. բայց ինչպես որ հոգարակամ ենքներ, կարծեն զիտենալով այս վիշտն ու զառնզները, և բոլորովին զգախնցանք այսպիսի նեղություններից, այլպես էլ կամենում ենք, որ էլ ավելի ժամանակա զրանք մեզ վրա, մինչև որ քո չար կամքը հագենա մեր վերաբերմամբ: Որովհետեւ եթե մեր աստվածը, որ երկների ու երկրի և բոլոր երևացող ու աներեւոյթ բաների արարին է, իր բարերարության ու սիրո պատճառով իշխարհակաց-իշազ մարդկացին աղջի մոտ և շարշարելի մարմին հազար, ամեն առաջակ առաջինություններ կատարեց և ավարտեց նախախնամության բոլոր գործերը, մատնեց խաչանաների ձեռքը, մահով մեռավ ու դերեզմանի մեջ զրգեց, և իր աստվածության զորությամբ հարություն առնելով երեսց իր աշակերտներին և ուրիշ շատերին, և վերացավ երկներ իր հոգ մոտ, և նատես հայրենի աթոռի աջ կողմը և մեզ երկներվոր զորություն շնորհեց, որպեսզի նրա անժամության համաձայն՝ մենք էլ մեր մահկանացու մարմեռավ կարողանանք շարշարակից լինել նրա անմահ մէծությանը. և նա մեր մահն այլին մահկանացու մահ չի համարում, այլ իրքն անմահների՝ հուսուցանում է մեզ մեր աշխատությունների վարձը, — արդ՝ մենք փոքր բան ենք համարում մեր այս շարշարաներները այն սիրո փախարին, որ նա ցույց տվեց մարդկացին աղջին:

Երբ մուպիսն այս բոլոր խոսքերը լսեց դաշնապետից, Հուլիսից, նրա միտքը պատորվեց, և քունք նրա աշբերից փախազ շատ դիշեներ: Իսկ մի օր երկնոյան պահին վեր կացավ, զնաց նրանց մոտ միայնակ

ու մեջիկ և սպասավորներից ոչ ոքի հետը շվերցրեց: Եվ երբ հասավ տան դռանը, մի ժակով ներս նայեց և տեսավ էլի առաջին տեսիլիքի նման, բայց նրանք անդորր քեած էին: Մեղմորեն կանչեց նորիմկոպուսին անունով, որովհետեւ նա լավ զիտեր սպարսկերեն: Նա դուրս եկավ և հարցրեց: «Ո՞վ ես դուք: — «Ես հենց ինքն եմ, ասաց, ուզում եմ ներս մտնել և ձեզ տեսնելու:»

Եվ երբ մտավ սրբերի մեջ, նշանն այլեւ շերնաց նրան, և սպատմեց նրանց, թե ինչպես իրեն երկու անգամ հրաշք երևաց: Անոնց երեցը պատասխան տվեց և ասաց. «Անտված, որ ասաց, թե խավարի մեջ թող լույս ծագի, որ և ծագեց և իմաստությամբ լուսավորեց աներևույթ արարածներին, նույն զորությունն այսօր էլ ծագեց քո խավարած մարի մեջ, և քո կուրացած հոգու աշբերը բացվեցին, և տեսար աստծու շնորհի անշեց լույսը. շտապի՛ր, մի՛ ծուլանար. զուցե նորից կուրանալով՝ խավարի մեջ խարիսխեա:»

Եվ եղու այս ասաց, բոլորը ոտքի կանգնեցին, ասելով քառասուներկուերորդ սազմոսից. «Ռուզարեկի՛ր, ՏԵ՛ր, քո լույսն ու քո ճշմարտությունը, որ նրանք առաջնորդին ու տանեն մեզ սուրբ լեռը և քո հարկերը²⁷ ու իսկապես որ, «ՏԵ՛ր, ճշմարտությամբ առաջնորդեցիր այս մոլորդածին և բերիր դեսպի քո անանցանելիի ուրախությունը և անմերժելի հանդիսար: Ահա այս օրը նման է քո սուրբ շարշարանքներին. ինչպես որ մահապարս ավագակին փրկեցիր երկորորդ մահից և նրանով բաց արիր Աղքենի²⁸ կողապատ դուռը, արևակու էլ զտար նաև այս կորուսյալին. սա, որ շատերի մահվան պատճառ էր, այժմ սրան դարձրիր կյանքի պատճառ մեզ և իր անձի համար: Ծնորհակալ ենք քեզանից, աստված, շնորհակալ ենք և այնակեցում ենք սուրբ մարդարենքն. «Ո՞չ թե մեզ, ՏԵ՛ր, ո՞չ թե մեզ, այլ քո անվանը փառք տուր՝ քո ողորմության և ճշմարտության համար. որպեսզի հեթանոսների մեջ երբեք շատեն, թե ո՞ւր է նրանց աստվածը. ինչպես որ այսօր էլ հայոնի եղան քո մեծ զորությունը այն անստեղ խավարասեր ազգի մեջ²⁹ ու:

Իսկ նա, որ ձրի գտավ աստծու աված շնորհները, նա էլ ականց ինքն իրեն ասել. «Տերեւ է իմ լույսն ու կյանքը, ևս ումի՛ց պիտի վախենամ: Տերեւ է իմ կյանքի ալզավենը, ևս ումի՛ց պիտի դողամ³⁰: Որովհեան սուսոյդ զիտեմ, որ այսունեան իմ թշնամիները բազմաթիվ են և ուղում են մոտենալ ու ուտել իմ մարմինը. բայց գու, բոլորի ՏԵ՛ր, եկար բոլորին կյանք տալու համար, որպեսզի նու զառեան և ապրին:

* Սաղմ. Խթ 3:

** Սաղմ. Ճժեն 1 Հմմա. Սաղմ. 2Ը 9—10 և Հովել Բ 17:

*** Սաղմ. ԲՀ 1:

բո մարդասիրության առաջ: Ինձ մի՛ չոկիր այս սուրբ դառներից, սրոնց խառնվեցի, որպեսզի քո փարախից գուրս գալիս շար գաղանը նորից շապատառութիւններին, որպեսզի ճշմարիտ կյանքիցդ շմալորվեմ և կրկին անդամ շատերին կորսույան ճանապարհը սովորեցնեմ, այլ որոնց մասնվան պատճառ եղա, նրանց համար էլ կյանքի պատճառ դառնամ: Սատանան, որ ինձնով խրոխառացած պարհենում էր այս բազմաթիվ կորսույան ժառնվածների մեջ, թող ինձնով զլիսիկոր ամաշի իր աշակերտների մեջ:

Այս ասելուց հետո հենց նրան էլ թույլ տվին աղոթքը ավարտել, և նրա հետ միասին հանգստացան մինչև երրորդ պահը, և աշխատ խաղաղ քնի մեջ մեացին բոլորը մինչև առաջույան ժամը:

Իսկ նա սոքերի վրա կանգնած՝ շքնեց, այլ ձեռները վերև բարձրացրած՝ աղոթում էր: Եվ մինչդեռ աշքերը երդիկին սկսուած նախում էր երկինք, հանկարծ տունը լույսով լցվեց. և նրան մի լուսեղին սանդուղը երևաց, որ դրված էր երկրից մինչև երկինք. և խումբ-խումբ զորքեր վեր էին բարձրանում. և բոլորի տեսքը նոր էր ու շքնաղ, ահազօր ու սրանշելի, ինչպիս հրեշտակների տեսքը: Տեսած բոլոր խմբերի թիվն ու համարն էլ մտցում ուներ. կար, որ հազար էր, կար, որ երեսուներեք էր, կար, որ երկու հարյուր և տասներեք էր: Եվ այնքան շատ մոտեցավ, որ մինչև անզամ ճանաչեց նրանցից երեքին՝ վարդանին, Արտակին և Խորենին: Նրանք իրենց ձեռներին ինն պատկ ունեին. միմյանց հետ խոսում էին և ասում. «Ահա եկավ-հասավ ժամանակը, որ սրանք էլ խառնվեն մեր խմբին, որովհետև մենք էլ հենց սրանց էինք սպասում և սրանց համար ենք յերել առհավատուան եկերը. իսկ որին շէինք էլ սպասում, եկավ-երևաց և խառնվեց, և դարձավ ինչպիս Թրիստոսի զինվորներից մեկը»:

Այս շքնաղ տեսիլքը երեք անգամ երևաց երանելի մարդուն: Քեից զարթեացրեց սրբերին և ամբողջ տեսիլքը կարգով պատճեց նրանց:

Իսկ նրանք վեր կացան, աղօթքի կանգնեցին և ասում էին. «Տէ՛ր, ամեր մեր, ի՞նչ սրանշելի է քո անունը ամբողջ երկրի վրա. քո մեծ վայլէլությունը բարձրացավ երկներից էլ վեր. ծծկեր մակեռների բերանից օրնություն հաստատեցիր, որ ոչնչանա թշնամին ու հակառակորդը^{**} ու նրովհետև սրանից հետո այլև շպնոք է ասել՝ «Կտեսնեմ երկինքը, որ քո մատների զործն է^{***}, այլ թէ՛ բեզ կտեսնեմ երկինքի ու երկրի տեր.

* Ասդ. Ը 2-3:

** Ասդ. Ը 4:

ինչպես որ այսօր իսկ երևացիք քո սուրբ զորականների միջոցով այս հեռավոր օտարին, որ իր կյանքի ակնկալությունից ձեռք էր քաշել:

«Ահա գու, Տե՛ր, քո ողորմությամբ պատկենցիք սիրելիներիդ, և քո զթարտությամբ եւար այս կորուծին փնտրելու, դարձրիք և խառնեցիք քո սրբերի գաաին: Սա ոչ միայն երկինքը ահսազ, որ քո մատների գործն է, այլ տեսազ երկինքը ու նրա բնակիչներին, և մինչդեռ այս երկի վրա է, խառնվեց քո բյուրավոր Հրեշտակեների գնդերին: Տեսազ նաև նաշտատակված արդարների հոգիները, տեսազ նաև աներեւոյթ պատրաստությունների փառքի նմանությունը, տեսազ նրանց ձեռքին նաև անեկանակածելի գրավականը, որ պատրաստաված պաճառում է Հարաւրապեսի ձեռքում: Երանի՝ սրան այս սուրբ տեսիքի համար, և երանի՝ է մեզ, որ աս մոտեցավ մեզ. որովհետև սրա միջոցով հաստապես իմացանք, թի քանի որ սրան այսպիսի սրանչելիքներ են հայտնվում, քո անսպառ բարություններից առ մեծ բաժին ընդունեց: Թո պարզենքն անսպառ են, Տե՛ր, և առանց խնդրելու տալիս ես՝ ուժ կամենում ես՝ քո հորդաբուխ և անեստանձ առատությամբ: Եվ քանի որ շինդրողներին էլ չես մերժում այն, բայց մեզ, Տե՛ր, քո ողորմության զուու, որ մեր մասեկությունից քո սրբերի բարեմասնության ցանկացող ենք եղել: Թո այս նորագույն ձեռակերտին բարեխոս ենք զարձնում մեր անձերի համար. մեր հավատի նավը թող ըցնկողմով մեղքերի ալեկոծված ծովի մեջ:

Եվ այսպես երկար աղոթք անելով Հորդ և առաստ արտասուր էին թափում իրենց անձերի համար: Գլուխուն էին հայցում բարերարից, որ լսելի լինի նրանց պատառանքների ձայնը և հաստատուելու մեան իրենց վիշտ ու նեղությունների մեջ, որպեսզի շղթկվեն այն ցանկալի պատկեներից, որ ունեն սրբերն իրենց ձեռքին, ինչպես և ազդարարվեց նրանց սուրբ հոգովից, որովհետև մոտեցել էր նրանց կամշգիլու ժամանակը, որ զնան և աներկշուղ հանգստանան այն կասկածելի ակնկալությունից, որին դիմանում էին մեծ առատապահներում, որպեսզի փոքրիկ առշավառչայով հասնեն երկնավոր մեծությանը, որին ցանկացող էին ի վագուց հետեւ:

Եվ որովհետև հեց ինքը մոգպեաց այն աշխարհի իշխանն էր, և նրան էին հանձնված այն քաղաքի կալանավորները, ուստի և առաջույն համարձակ կերպով հանեց-առավ կալանավորներին իր պապարանքը: Եվաց ու սրբեց նրանց բանախ աղտահղություններից զերցնում էր սրբերի լվացաշուրը և ածում իր մարմի վրա: Իր տան մեջ ավագան սարբեց և նրանցից սուրբ մերաւություն ընդունեց, հաղորդվեց մեր տեր Հիսուսի կենդանարար մարմնին և քավիչ արյանը:

Բարձր ձայնով աղաղակում էր և ասում. «Այս մկրտոթյանը թող իմ մեղքին լվացումն ընթի ինձ համար, և սուրբ Հոգով վերսախն ծնունդ ու նորոգություն, և անմահ խորհրդի Հաշակումը երկնավոր որդեգրության ժառանգ դարձնի ինձ»։ Նրանց առջև մարմնավոր կերակրի սեղան էլ բաց արեց, և նրանց միխթարության բաժակ մատուցեց, և նրանց հետ միացավ օրնեված հացն [ուտելուն]:

Բայց թեպետն ինքը հասավ երկնավոր բարիքներին և երկուող շտեներ մարդկացին հարվածներից, սակայն ասատիկ կասկածի մեջ էր հարաւառաների վերաբերմամբ, որ չլինի, թէ մատնզեն իրբու արքունի գործերի մեջ վնասակար մարդիկ։ Այդ պատճառով գիշերով ծածուկ կանչեց նաև այն նախարարներին, որոնք կալանավորված պահպում էին նույն բազարում, և մեծամեծ ծախսեր արեց։ Եվ բոլորը մեծ ուրախության մեջ էին այն նոր հրաշքների համար, որ երեաց նրանց Ամենեին չէին հիշում, թէ որևէ նեղություններ էին անցել իրենց զինով։

Բայց սեղան նստելու ժամանակ սրբերը մտները բերին մի երեցի, որ երանց հետ միասին սուրբ կապանքների մեջ էր. որովհետեւ նա շինական մարդկանց մեջ էր ապրել և ավելի ազետ էր սուրբ զրբի միխթարության կողմից։ Նրան Հրամայեցին նստել սեղանի զըխին. պատասխան տվեց երանելին և ասաց. «Այդ ի՞նչ բան է, որ զուք զործում էր, և կամ ինչո՞ւ եք ինձնից թարցնում ձեր զաղանի խորհուրդները։ Ես ձեր կրտսերներից էլ ավելի նվաստ եմ և ձեր աշակերտներից փոքրից էլ ավելի տգեստ. ինչպես կարող եմ զիմանալ այդ բանին։ Հենց այս էլ ինձ համար մեծ բան է, որ այսօր Հաղորդակից եմ ձեր սուրբ կապանքներին։ Եթե ինձ արժանի եք համարում ձեր սեղանին, ամեն մեկդ ձեր տեղը բռնեցնե սեղանի շուրջը և ինձ էլ Հրամայեցներ իմ տեղը նստել։ Եվ սուրբ եպիսկոպոսը մլուս բոլոր սրբերի հետ միարան հարկադրեցին և բոլորից վերև բազմեցրին նրան։

Եվ երբ բոլորը բազմեցին սեղանի շուրջը և ուրախ-զվարթ հաշակեցին կերակուրը, սուրբ կանգնեց սուրբ Հովսեփից և սկսեց ուրախության աղոթք մատուցանել և ասել այսպիս։

Բոլորդ էլ ուրախ եղեք Քրիստոսով. որովհետեւ վաղն այս ժամին արդին մոռացած կլինենք այն բոլոր նեղություններն ու շարչարանքները, որ կրեցինք։ Եվ մեր այս փոքրիկ աշխատության փոխարքն բազմապատիկ հանդիսան ենք ընդունելու և այս բանուի խավարային զըխդանի փոխարքն մտնելու ենք երկների լուսավոր բազարը, որ բազարապետը ինքը Քրիստոսն է, այն առպարհեղի հանդիսապետը, որի մեջ նախ ինքն առարինացավ՝ հազթության նշանն առնելով։ Եվ այսօր նույն Տերն է, որ հարուստ է մեր գործը՝ նոյն նշանն

ընդունելով մեր անձնիքի փրկության և մեծափառ սուրբ եկեղեցու պարծանքի համար: Եվ ինչպես որ դուք այս եղբորք տևասք մեր սեղանի պլախին, այնպես էլ վաղը ամենից առաջ սա է ընդունելու պատճեն իր նահատակության միջոցով: Որովհետեւ աշազափափկ եկեղ-համար է մեզ մեր կյանքի թշնամին և Թրիստոսի ժառաներին սուրբ շարշարնքները պատկողը:

Երբ այս ասաց, քաջալերման խոսքեր լսեց նրանից, որով բոլորն էլ շատ միխիթարյաններն:

Նա ասաց. «Չեր սուրբ աղոթքներով թո՞ղ այդպիս անի ինձ Թրիստոս և քո ասածի նման կատարի իմ կյանքի վախճանեն այս աշխարհից: Եվ աշու քո ասելուն պես՝ ազգում եղամ հոգուա, և ևս հիշեցի Թրիստոսի մարդասիրությունը, որի այս աշխարհ գալն էլ Հենց մեր մեղքերի համար եղավ: Թո՞ղ զթա ինձ, ինչպես ավագակին խաչվելու ժամանակ. ինչպես որ նրանով փակված դրախտի դռները բաց արեց, և առաջացավ՝ կարսաքն եղավ նրանց համար, ովքեր նույն տեղն էին վերադառնալու ուրախության համար, թո՞ղ Տեր Հիսուս Թրիստոսն այսօր ինձ էլ ձեր մեծաշուր զեղին սպասավոր զարձնի:

«Ահա մի սպաշխարազ մեղավորի համար հրեշտակների ուրախությունն անվերջ է լինում երկնքում, որովհետև Հենց զիտեն իրենց տիրոջ կամքը: Որովհետև ևս եկամ վնատքնու մի կորած ոչխար, այդ պատճառով էլ նրանք խնդակցում են մի սպաշխարազի համար: Թերեւ Հենց ինձ համար էր եկել Հայոց մեծ զորավարն իր բազմաթիվ սուրբ ընկերակիցներով. պատկը ձե՞զ համար էր բերել, իսկ ուրախության ավետիսը առասարակ բոլորին էր ստիլս: Եվ ազելի նո զարժացել էին ինձ վրա, որովհետև իրենց կենդանի եղած ժամանակ ինձ չէին նաևաշում, անա իրենց սուրբ մահվան ժամանակ կամքնելում են, որ ևս էլ բաժին ընդունեմ երանելիների հետ:

«Աղաւում եմ ձեզ, ի՞մ տերեր ու հայրեր, աղոթք արեք անարժանիս համար, որպեսզի արժանի լինեմ հասելու այն մեծ ավետիքին, որ ձեր անսուս բերանով ասվեց, որպեսզի ևս լսեմ: Այժմ շտապում եմ տեսնելու այն օրը, և այդ օրվա մեջ այն ժամը, որ եկեղ-համար է մեզ վրա:

«Ե՞րբ պիտի լինի, որ դուրս գամ այս թանձը ու դանդաղ ձանձրացի մարմնից: Ե՞րբ պիտի լինի, որ տեսնեմ քեզ, Տեր Հիսուս: Ե՞րբ պիտի լինի, որ մահից շվախենամ, ե՞րբ պիտի լինի, որ իմ տղիտությունը կատարյալ զիտության համեմ: Օգնի՛ր ինձ, Տեր, օգնի՛ր ինձ և ամենազոր աջո մեկնի՛ր օգնելու համար. որպեսզի իմ խոսքերի խոստման հա-

մահայն գործն էլ իրոք կատարվի ինձ վրա, և ինձեւի, մեղավորովս, փառավորվի մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի անունը»:

Երբ երանելին այս ասաց, զեր կացան այն սեղանից, գոհություն հայտնեցին՝ ասելով. «Փա՛ռք քեզ, Տե՛ր, փա՛ռք քեզ թագավոր՝ որ մեղությության կերակուր տվիր. լըրո՞ւ մեզ սուրբ հոգովդ, որպեսզի հանելի լինենք քո առաջ և շամաշենք, որովհետև դու յուրաքանչյուրիս հասուցանում ես իր գործերի համեմատ»:

Նույն ժամին նրանք մեծ խորհրդակցություն ունեցան, թէ ի՞նչ եղանակով կարողանան փրկել մողպեսին, որպեսզի արթություն ըլտեն և բարկությունը կրակի պես լրորդորվի մեացածենքի վրա. Երբ այդ միջոցին շկարողացան [խորհուրդ] զերչացնել, միարանությամբ աղօթք արին և այն հավատացյալ մարդու կլանքը աստծու ձեռքը հանձնեցին:

Իսկ նախարարները սրբերից բաժանվեցին հորդառան արտասուրեներով, և ողբալից ուրախությամբ նրանց ոտներն ընկած² սաստիկ աղաշում-պաղատում էին, որ սուրբ հոգուն հանձնեն նրանց, «Որպեսզի, առում են, մեղնից ոչ ոք չթուլանա և հասարակաց միարանությունից գուրս գալով՝ շարարտարու դադանին կերակուր դառնա»:

Իսկ երանելիները միահայն բաշարելում էին նրանց և ասում. «Եղայրնե՛ր, զորացե՛ք Տիրոջով և միօթարձեցե՛ք աստծու մարդասիրությամբ, որ ձեզ որը չի թողնում, և չի հեռացնում մեղնից իր ողորմությունը Թրիատոսի հավատով. շնորհիվ այն բազմաթիվ բարեխոսուների, որ ունենք նրա մոտ, ձեր վառած կանթեղները չեն հանգի, և չի ուրախանա ձեր կյանքի խավարասեր թշնամին: Նույն Տերն է, որ զորացրեց առաջին նահատակներին, խառնելով նրանց իր հրեշտակների գնդերի մեջ. նրանց սուրբ հոգիները և արդարների ամբողջ դասը կհասնեն ձեզ օգնելու համբերության մեջ, որպեսզի նրանց հետ միասին արժանի լինից նրանց պատկեներին»:

Այս էին խոսում նրանց հետ և ամբողջ պիշերը լուսացնում սաղմուներով. իսկ առավոտայն ժամին բոլորն ասացին. «Տե՛ր, քո ողորմությունը ծագեցրու նրանց վրա, ովքեր ճանաշում են քեզ, քո արդարությունը՝ ովքեր ուղիղ են սրտով: Ամբարտավանների ոտքը թո՛ղ մեզ վրա չդա, և մեղավորների ձեռքերը թո՛ղ շգողացնեն մեզ: Այսուղ կործանվին բոլորը, ովքեր անօրինություն են զործում. մերժվեցին, և այլն շկարողացան հաստատվելու»:

Այդ միջոցին զաշիճները շտապով հասան բանախ դուռը, ներս

* Սաղմ. Ը 11—13:

մտան և տեսան, որ նա, ով առաջ մոգսիս էր և հեց նրան էր հանձնված պահի նրանց, նստած էր նրանց մեջ և լսում էր նրանց. նույնինակ քաշալերում էլ էր նրանց, որ մասից զվախենեան: Երբ այս մեծ հրաշքը տեսան դաշինները, սաստիկ զարմացան այդ բանի վրա, բայց Համարձակվեցին որիէ բան հարցենի նրան. սակայն զնացին և պատմեցին Դենչապունին, որին հանձնարարված էր սրբերին շարշարելը:

Իսկ սա, երբ լսեց արքանի զահիններից, մեծ երկյուղի մեջ ընկած, մտածելով՝ թի զուցի անձամբ իրեն էլ զործի մեջ խառնեն, մանավանդ որ շատ լավ ժանոթ էր այն մարդուն: Հրամայից բանտից հանել ամենքին իրենց կազմակերպով և այն բազարից տասներկու պարսկական հրամախօն Հեռացրեց: Եզ թարուն խոսեց մոգսիսի հետ, թի ի՞նչ է նրա կալանավորված լինելու պատճառը: Պատասխան տվեց այն մարդը և տասց. «Թարուն մի խոսիր ինձ հետ և լուսավոր մտքերը մի՛ լսիր խավարի մեջ, որովհետեւ այժմ իմ աշըքերը բացվեցին, բանի որ տեսա երկնավոր լուսը: Եթե ուզում ես կյանքի խորհրդակից լինել, ոճմ հանդիման հրամարակավ հարցրու ինձ, և կպատմեմ քեզ Աստծու մեծամեծ զարդը, որ տեսա:

Երբ նա լսեց նրանից ամեն բան և ստուգեց էլ նրա միարանության վերաբերմամբ, որ չի բաժանմի սրբերի համերաշխություննից, շնամ արձակվեց ձեռք բարձրացնել նրա վրա, թիպեսն արքունիքից հրաման ուներ: Այլ շտապեց, ինքն անձամբ զեաց թագավորի մոտ և թարուն պատմեց նրան այն ամենը, ինչ և ինչպես լսել էր նրանից:

Պատասխան տվեց թագավորը և ասաց Դենչապունին. «Ոչ ոք ամենին չլսի քեզանից այդ բանը, մանավանդ այն մեծ տեսիլիք մասին, որ երևացել է նրան, որովհետի ազնա մարդիկ երկմատելով՝ շրաժանվեն մեր ճշմարիտ կրոննից: Մինչ մենք ուզում էինք ուրիշներին հետզանդցնել, որ թերևս իրենց հոգիները զանեն, երբ մենք լկարողացանք նրանց ոչինչ անել, մեր կրոնի վարդապետները շեղվեցին-զնացին նրանց մոլորության հետեից»:

«Նաև մեզ համար ամենից վատն այն է, որ մի լիշին մարդ չէ, որ շեղվել է դեպի նրանց կրոնը, այլ մի համակդն մարդ, այս ամբողջ վեհին աշխարհում²⁰ երեկիի: Եթե պայքարի մտնենք նրա հետ, նա ամենի անդյակ է, բան մեր աշխարհի բոլոր վարդապետները. զուցի հիմքից խարիսքելով բանդի մեր կրոնը: Եզ եթե նրան մյուս շարագործների հետ պատժենք, այդ ձեռք էլ կհոչակիցի նրա քրիստոնեության համբավը, և մեծ անարդանք կերի մեր հավատը: Եթե մինչև իսկ սրով սպասենի, մեր բանակում բազմաթիվ քրիստոնյաներ կան, նրա ուկորները կցրեն-կատածեն ամբողջ երկրով մեկ: Քիչ էր մեր անարդանքը այն ամեն

մարդկանց մոտ, ուր մեծարում, պատվում էին այդ նաժրացիների ունկըրները, իսկ եթե մոզերի և մոզպետների ոսկըրներն էլ նույն պատիվն առանան, ներա մենք ձեր ձեռքով քանդած կլինենք մեր կրոնը:

Իսկ այժմ հս քեզ երդիկեցնում եմ անմահ առաջածներով. ամենից առաջ՝ այդ մասն ծերունուն կանչի՞ր քո առաջ. եթե սիրով համաձայնի և զղացակ հրաժարվի նրանց կախարդություններից, մեծարիր նրան ոգատվելով ինչպես առաջ. և թող ոչ ոք ամեններն շիմանեա նրա նախատինքը: Բայ եթե շամածայնի և շկամենա ականչ զեկ քո խոսքերին, նրա վրա բազմաթիվ մեղադրանքներ բարդիր այն երկրի կողմից, որովհազի վետասակար համարվի արքունի դորժերի մեջ. Հրապարակավ դաշտաստան արա և արսորիր Կուրանից ու Մակուրանից էլ այն կողմը. այնունշան թող նրան զցեն մի զիրապի մեջ և թշվառության մեջ մնանի: Բայ այլակրոնների կյանքը շուտով կարճիր այս աշխարհից, որպեսզի մեր երկրի կրօնը շասանեցնեն: Որովհետեւ եթե ճարտար մոզպետին այնպիս շուտով իրենց աշակերտ դարձին, ազետ մարդիկ ինչպես հարող մեն նրանց ստապատիր խոսքությանը դնմ կանգնեն:

Արդ, Դենշապունը ելազ ատյան և ատանց բանակից գուրա, ինչպես ասացինք, առանենքու հրատախ հեռու: Հարցը մոզպետին և ասաց. «Թո վերաբերմամբ իրավունքը ստացա ո՞չ միայն խոսքերով հարցնել. այն ամեն տեսակ տանքանքներ տալով: Քանի զեզ քեզ ձեռք շնմ տվիլ, բնունի՞ր մեծարանքներն ու արհամարհներ անարդանքները և խնայի՞ր քո պատվական ծերությունը: Հեռացի՞ր բրիստանենություննից, որ ի ընե շունեիր, և նորից դարձի՞ր մոզության, ինչպես որ շատերի համար նույնակ վարդապետ էիրու:

Պատախան ազեց երանելին և ասաց. «Աղաջում եմ քեզ, տե՞ր, որ առաջ իմ աշրում հարակատ եղրայր էիր համարվում, իսկ այսօր՝ կատարյալ թշնամի. մի զթա ինձ առաջգա սիրուդ համեմատ, այլ կատարի՞ր ինձ զրա ձեր մարդուրի կամքը, և ինչպես որ իրավունք նս ատացնել իմ վերաբերմամբ՝ այնպիս էլ պատժի՞ր ինձ:

Այն ժամանեակ, երբ Դենշապունը տեսավ, որ ոչ մի բանի տեղ չդրեց թագավորի սպառնալիքները, և ոչ էլ իր հորդորենքին ուշը դարձրեց. և ազելին կամենում էր, որ հայտնի խոսվի և ոչ թե ծածուկ, նրա վերաբերմամբ վարվեց թագավորի պատվերի համաձայն: Պազտագոյի ըշել ազեց հեռավոր օտարություն. ինչպես որ սովորել էր իր ուսուցչից, այնպիս էլ արեց:

Եզ [թագավորը] հրամայեց Դենշապունին ավագ գործակալներից երկու ընկեր էլ վերցնել իրեն ողնական — Ծնիկանին, որ արքունի մարդպատ էր, և Մովան հանդիրձապետին՝ մովակատան մովակատի կողմից:

Արդ, այս երեքը, իրենց սպասավորների հետ միասին, վերցրին սրբերին այն անապատից և նույն գիշերը տարան երանց նույնելափ հեռու մի ազիշի գմնդակ տեղու նվաճեակի միշտից ոչ ոքի լիովին տեսնելու երանց, ոչ հայերից և ո՛չ էլ ուրիշ քրիստոնյաններից, ոչ էլ բոլորովին արտաքին հեթանոսներից: Եվ այն քաղաքում կալանավորների վրա նշանակած սպասավորներին հրամայեցին, որ նրանց զգուշությամբ պահեն, որպես տանելու են մահվան տեղը, ո՛չ երանք և ո՛չ էլ ուրիշ որևէ մարդ:

Բայց արքունի զորքից խուժաւատանցի մի մարդ, որ ծածուկ քրիստոնյա էր, և որին վիճակված էր զահինների խմբում լինելու, և տանջական գործիքներով սպասավորում էր օրապահներին, կնազիշերին եկամմտավ և խառնվեց նախարարների խմբերին: Առաջին խումբը կարծում էր, թե նույն միշտին խմբը է, միշտին խումբը կարծում էր, թե նույն երրորդ խմբից է, իսկ երեքն էլ նրան մշում խմբից էին համարում, և նրանցից ոչ ոք չհարցրեց, թե «Դու ո՞վ ես մեզ հետ», ո՛չ տերերից և ո՛չ էլ սպասավորներից:

Երբ հասան մի անապատ տեղ, որ բոլորովին զուրկ էր բռնականությունից և այնպիս զմնյա ապառած էր, որ նրանց համար նույնիսկ նստելու տեղ շղտնվեց այնտեղ, երեք նախարարներն իջան մի քիչ ավելի հեռու տեղ և իրենց դաշիններին հրամայեցին կապել նրանց ձեռներն ու ոտները: Երկար պարաները ոցեցին նրանց ոտներին և երկու-երկու լծվեցին ու սկսեցին քարշ տալու նվաճեակն ձգեցին ու ճղճղուեցին ապառած տեղերով քարշ տալով, որ ոչ մի ողջ տեղ շմեաց երանելիների մարմինների վրա: Եվ ապա կապերը բաց արին ու մի տեղ բերին:

Նրանց մի տեսակ այնպիս էր թվում, թե կակդացրին նրանց խրստությունը և հեականդեցրին նրանց բիրու ապատամբությունը: և հիմա ինչ էլ ասենք, մեր խոսքերին կլան և թաղավորի կամքը կկատարնեն և անտանելի տաեցանքներից կազատվնեն: Բայց այն չկարողացան լավ հասկանալ, որ նրանց քաշ զինվորների նման ովկորեցին, կրթության հրահանգների մեջ վարժեցրին նրանց, և նրանց սովորեցրին ինչպես մայրենի արյունարրու գաղանների: Եվ եթե առաջուց մի քիչ կառակած ունեին, նայելով իրենց մարմինների շարաշար վերքերին՝ նախկին վախուը մի կողմ նետեցին: Հարբած ու անզգայացած մարզու նման սկսեցին միջյանցից զերազանցել պատասխաններ տալու մէջ, և շատապում էին ինչպիս ծարավը դեպի աղբյուրն է վաղում, թե ո՞վ ավելի շուտ կթափի իր արյունը երկրի վրա:

Մինչդեռ սրբերն այս պատրաստության մէջ էին, խոսել սկսեց նրանց հետ Դենշապուհը և ասաց. «Քագավորն ինձ ուզարկեց ձեզ մոտ.

Հայոց աշխարհի ամբողջ ավերածությունը, ասում է, և զորքերի կոտորածը, որ տեղի ունեցավ, ձեր պատճառով եղավ այդ ամբողջ վնասը. և շատ նախարարներ, որ այժմ կապանքների մեջ շարշարվում են, ձեր համառության պատճառով եղավ այդ բոլորը: Բայց հիմա էլ, եթե ուզում եք լսել ինձ, ասում եմ ձեզ. ինչպես որ բոլոր շարշարանքների և մահվան պատճառ եղաք, այսօր էլ պատճառ եղեք ձեր կյանքի: Կապանքների մեջ եղած նախարարներին արձակելու իշխանությունն էլ ձեր ձեռին է. և ձեր աշխարհի պվերը ձեզնով կշինելի, և շատերը, որ զերի են տարված՝ կվերագառնեան:

«Ահա գուք ձեր աշխարհով տեսաք այսօր, թե ինչպիսի՞ մի տումբիկ մարդ էք, որին թագավորն ինքն անձամբ ճանաչում էր մեր կրոնը շատ լավ գիտենալու պատճառով. և կատարյալ էր մեր հավատի մեջ և բոլոր մեծամեծներին ախրելի, և գրիմի այս ամբողջ երկիրը կախված էր նրանից, բայց որովհետեւ անարգեց դեմքանդեզնը և մոլորվեց ձեր ախմար գիտության կողմը, թագավորն ամեննին շինուայեց նրա մեծ պատմին, այլ, ինչպես մի անուն-անուն գերի, նրան արսորեցի այնպիսի հեռավոր օտարություն, որ չի էլ կարող գեալ-հանել իր պատճապացըրը:

«Արդ, եթե նույնիսկ նրա ազգակցությանը շխնայեց պատճական կրօնի պատճառով, որքան ավելի շի խնայի ձեզ՝ ստարերեկրացիներիդ, որ նույնիսկ մահապարտ էլ եք արքունի գործերի վերաբերմաք: Եզ ձեզ համար ապրելու ուրիշ ոչ մի ճար չկա, բացի այն, որ երկրագաղություն առաջ արևակին և կատարեք թագավորի կամքը, ինչպես որ սովորեցրել է մեծ Զրադաշտը: Եթե այդ անեք, ոչ միայն կապանքներից կարծակվեք և մահից կփրկվեք, այլև մեծամեծ պարզներով ձեր աշխարհը կուղարեկվեք:

Առաջ անցավ Նեսոնդ երնցը և թարգման դարձեց Սահակ կողիսկանին. «Ինչպես Նեսոնանքվենք բոլ երկրիմի հրաժաններին, — ասաց նա, — ահա զու երկրագաղությունը նախ արեգակին տվիր, իսկ երկրագաղության կատարումը թագավորի կամքին վերագրեցիր. մեծարեցր արեգակին՝ նախ տալով նրա անունը, իսկ թագավորին արեգակից ազիցի մեծարեցրի. և ցուց տվիր, որ արեգակն առանց իր կամքի է ապառավորում արարածներին, իսկ թագավորն իր ազատ կամքով ուժ կամքնում է՝ առավածացնում է և ուժ կամքնում է ժառայեցնում է և ինքը զեռ վերահասու չի եղել ճշմարտությանը: Մեզ հետ մի՛ խոսի ինչպիս երեխաների հետ, որովհետեւ հասակով կատարյալ մարդիկ ենք և դիտաթյանն էլ անտեղյակ չենք: Որտեղից զու սկսեցիր, հետ այնտեղից էլ քեզ պատասխան կտամ:

«Մեր երկրի ավերածության և արքունի զորքերի կոտորածի պատ-

հառ չէ՝ որ մեղ համարեցիր, մեր կրոնն այդպես չի սովորեցնում մեղ. այլ պատվիրում է մեծապես պատվել երկրագոր թագավորիներին և նրանց սիրել մեր բոլոր ուժով, ոչ իրքն մի շնչին մարդու՝ մարդկանց միջից, այլ ծառայել ինչպես մշմարիտ նկատման. և եթե զրկանքներ կրենք նրանց կողմից, երկրագորին փոխարեն մեղ խռատացավ երկնքի արքայությունը։ Եվ ո՞չ միայն իրրեն հպատակ պարտավոր ենք ծառայել նրանց, այլև մեր անձերը մահու շափ դնել թագավորի սիրո համար։ Եվ ինչպես որ երկրին վրա իրավունք չունենք նրան ուրիշ տիրոջ հնատ փոխելու, նույնպես և երկնքում իրավունք չունենք ուրիշի հնատ փոխելու։ մեր մշմարիտ աստծուն, որից բացի ուրիշ աստված չկա։

«Բայց քեզ մի բան ասեմ. որին ինքոյ էլ մի քիչ տեղյակ ես։ Թաշ դարականներից ո՞րը հնաենից կմտնի պատերազմի մեջ. և եթե այդպիսի բան անի, նա ո՞չ թե բաչ կողովի, այլ շատ վախելու։ Կամ թե՛ իմաստուն վաճառականներից ո՞վ պատվական մարդարիտը կփոխանակի անպիսք ուրունքի հնա, բացի նրանցից, ովքեր հմարացած են տղիտությամբ, ինչպես և մեր մոլորության առաջնորդները։

«Մենակ ես գտնել մեղ մեր բազմաթիվ առաջիններից և ուզում ես խարգախությամբ բանդել մեր հաստատուն մտադրությունները. մենք մենակ չենք, ինչպես ոյ դու ես կարծում. չկա ոչ մի դատարկ տեղ, որտեղ չիինի մեր թագավոր Քրիստոսը. միայն քեզ և քո շարագեն իշխանի նմաններն են, որ զուրկ են նրանից, որ մերժված են նրա կողմից։ Որովհետեւ մեր աշխարհի զինվորներն էլ, որոնք մեր միջոցով աշակերտել էին Քրիստոսին, ուսևահարեցին ձեր թագավորի ահեղ հրամանները և նրա մեծամեծ պարզեները ոչ մի բանի տեղ չդրին. Նրանց հայրենական իշխանությունը կողոպտվեց, բայց նրանք շխնայեցին իրենց կանանց ու սրբներին և այս աշխարհի մարմնավոր կյանքի գանձերը։ Միեւն անգամ իրենց արյունը մտրները չէին քերում Քրիստոսի սիրո համար, այլ արկակի երկրագորուներին, որոնք ձեր ուսուցիչներն էին, շարաշար հարգածներով ապանեցին և մեծամեծ շարիքներ հասցրին ձեր զորքին, և նրանցից շատերն ընկան նույն պատերազմի մեջ, ոմանք տեսակ-տեսակ փորձությունների մատանքեցին, ուրիշները հնապոր օտարության բայցին և էլ ազելի շատերը զերի արքայեցին։ Նրանք բոլորը մեղանից առաջ մտան աստծու արքայությունը և խառնված են զերին Հրեշտակ-ների զնդերին և ցնծում են պատրաստված ուրախությունների մեջ, որին հասնելով խառնվեց նաև այն երանելի մարդը, որի համար ասում են, թե արառ քշեցի։ Նրանի հմ առաջին նրան և երանի այն երկրին, որի միջով նա պիտի անցելի և այն տեղին, որտեղ նա պիտի վախճանելի։

* ՀՀՀա. Հազ. ԺԴ 1—5.

նա ո՞չ միայն ձեր արքունիքից է գերազանցում իր պատվականությամբ, այլև այդ երկնային լուսավորներից, որոնց դուք երկրպագում եք:

Պատասխան տվեց Մովսես անդերձապետը և ասաց նրանց. «Ասավածները բարերար են և համրերությամբ հոգում են մարդկացին աղջիշամար. որպեսզի հասկանան ու հանալնեն իրենց փոքրիկությունն ու նրանց մեծությունն և վայելնեն այս աշխարհի պարզեները, որոնք հանձերված են թագավորի իրավունքին, և նրանց բերանից են դուրս գալիս կյանքի ու մահվան հրամաները: Դուք իրավունք չունեք այդպիս ընդումանալու նրանց կամքին և հանձն շառեկու արեգակին երկրապագել, որ իր ճառագայթներով լուսավորում է ամբողջ ափեզերը և իր շերժությամբ հասցնում է մարդկանց և անառուների կերակուրը. և իր ընդհանուրին բաշխող առատության ու անշատ մատակարարության պատճառով կոչվեց Միհր աստված, որովհետև նրա մեջ չկա նենգություն և անիմաստություն: Ուստի և մենք էլ երկայնամիտ ենք լինում ձեր տղիտության վերաբերմամբ, որովհետև զիշակներ և արյունարրու գագաների նման մարզաւաց չենք: Խնայեցնք ձեր անձերին և մեզ ակամամի՝ խառնեք ձեր արյունի մեջ: Մի կողմ թողեք ձեր նախկին հանցանցը և առաջիկա գործերդ ուղղեցնք, որպեսզի ձեր պատճառով ուրիշներն էլ սղորմության արժանանան մեծ թագավորի կողմից»:

Սրան Սահակ եպիսկոպոսը պատասխան տվեց և ասաց. «Ինչպես մի ուսացական խիստ կրթված մարդ՝ գեղեցկապես հոգում ևս աշխարհի շինության և թագավորի փառքի համար, բայց այս բանը շատ տղիտար ևս սովորեցնում, որովհետև բազմաթիվ աստվածներ ևս դավանում են բոլորի մասին չես ասում, թե մի կամք ունեն: Ծիե վեհագույնները հակամարտ են միմյանց, մենք, նրանցից ավելի խոնարհներս, ինչպես կարող ենք համաձայնել քո խոսքերին: Միացրու ջուրն ու կրակը, որպեսզի նրանցից խաղաղությունն սովորենք. արեգակին տուն կանչից որպես կրակ, և եթե նրա դալը հնարավոր չէ, որպեսզի աշխարհը խավարի մեջ շմեա, որպա՛ն ուղարկիր նրա մոտ, որպեսզի նրանից անկարությունն սովորի:

«Եթե եթե քո ասավածների բնությունը մեկ է, թող միանալով հագաւարվեն միմյանց. կրակն անկերակուր դառնա ինչպիս արեգակը, և արքունի ժառաները [զործից] շիստանելին՝ դրան փայտ հացնելու համար: Արդ, դրանցից մեկն անհագարար ուսում է և շարունակ մեռնում, իսկ մյուսը, որ չի ուսում, առանց օդի նվազում է նրա ճառագայթների լույսը. ձմեռը ցրտանում է և բոլոր դալար բույսերը սացնում, ամառը տոթանում է և այրում ամեն մի կենդանի բան: Եվ նա, որ շա-

բունակ գլուխոխոթյան մեջ է, շի կարող որևէ մեկին հաստատուն կրանք չնորունէ: Առ չեմ կարող քեզ մեզադրել. ով շի տեսել մեծ թագավորին, երկրպագություն է ալիս պատվավորներին. իսկ եթե հմուտ դիտուններից մեկն այսպիս վարդի, իսկույժ մահվան հրաման նրա վերաբերմամբ:

«Իսկ արեգակի մասին, եթե կուզես սովորել, ճշմարիտը կասեմ քեզ: Նա այս աշխարհի արարածների մի մասն է, շատ մասերից մի որոշված մաս. ոմանք նրանից զերեւ են, ոմանք ներքեւ նա առանձին սուրբ և հատակ լույս չունի, այլ աստծու հրամանով նա իր ճառագայթները տարածում է օգի միջով և հրային մասով տարացնում է իր կայսեր ներքնը գտնվող բոլոր արարածներին: Իսկ զերիններն ամենայն մաս լունեն նրա ճառագայթներից: որովհետեւ լույսը նրա զեզի մեջ տեղափոխված է ինչպես մի ամանում, և բերանը զեզի ցած բաց արած՝ լույսը թափում է զեզի ներքն, որպեսզի ներքնում ապրողներս վայելիներ: Ինչպես որինակ, մի նավ թռչում-սահում է ծովային անհուն ջրերի մրացով, անզիտությամբ ճանապարհ է կտրում հմուտ և ճարատր նավապետի զեկամարությամբ, այդպես էլ արեգակը իր կառավարի ձեռքով պոփոխում է իր շրջանը մեկ տարի ժամանակում:

«Եվ ինչպես որ այս աշխարհի ուրիշ մասերը հաստատված են մեր կյանքի համար, նա էլ, ինչպես մյուս մասերից մեկը, տրված է մեզ յույս տալու համար, ինչպես լուսինն ու աստղերը և հարածութ օդերն ու անձեւարեր ամպերը, նույնպես և երկրին մասերից՝ ծովն ու զետերը, աղբյուրներն ու բոլոր պիտանի ջրերը, նույնպես և ցամաքայիններն իրենց բոլոր պիտույքներով: Մրանցից և ոչ մեկին էլ չպետք է աստված անվանել. իսկ եթե մեկը համարձակվի ասել, իր անձը կորցնում է աղբյուրար, իսկ նրանք էլ աստված անունով մեծարգելով՝ ոչ մի օրուա չստացան: Մի իշխանությունը երկու թագավոր չի ունենում, և եթե մարդն այդ բանը հանձն չի առնում, որը՝ ավելի հեռու է Աստծու ընությունից արդպիսի խառնաշփոթ կարգը:

«Արդ՝ եթե ուզում ես ճշմարիտը սովորել, քաղցրացրո՛ւ արտիզ ժանառությունը և բաց արած՝ մտցիդ աշքերը և արթնության վիճակում կուրորին մի՛ զնա խավարի միջով. ինքո՞ ընկել ես խորխորացը և բոլորին էլ կամենում ես քաշել քեզ մոտ: Եվ եթե յուրայիններդ զալիս են մոլար ուսմունքից հետեւ, առանց տեսնելու և հասկանալու, մեզ էլ այդպես մի՛ կարծի, որովհետեւ մեր մարի աշքերը բաց են և սրանեւնք: Այս մարմնավոր աշքերով տեսնում ենք արարածներին և հասկանում ենք, որ սա ուրիշն է սուեղել, և բոլորն էլ ապականացու են: Իսկ

բոլորի արարիչն անտեսանելի է մարմեավոր աշքերի համար, և երազորությունը մտքով է հասկացվում:

«Եվ որպէսիս մեզ տեսավ մեծ տգիտության մեջ և խղճաց մեր անուսումնությանը, որով մենք էլ ձեզ նման տեսանելի յարարածներին՝ յարարիշ էինք կարծում և ամեն տեսակ անկարգություններ գործում, այդ պատճառով էլ իր սիրով նկազ մարդկացին մարմին առաջ և մեզ սովորեցրեց իր աներնույթ աստվածությունը: Նա, որ իրեն բարձրացրեց կախաղանի խաչի վրա, քանի որ մարդիկ մոլորդներին էին այդ լուսավորեների հետեւց, արեգակին զրկեց իր ճառագայթների լույսից, որ խավարն սպասավոր լինի նրա մարդկությանը. որպեսզի ովքեր ձեզ նման անարժան լինեն, իրեւն կլանքը շտահնեն մեծ անարգության մեջ: Այդպիս և այսօր, ով չի խոստովանում խաշված աստծուն, նույն խավարն է պատել նրա հոգին ու մարմինը. ինչպիս որ դու էլ այսօր նույն խավարի մեջ ևս և զետ մեզ էլ շարշարում ես: Պատրաստ ենք մեռնելու մեր Տիրոջ նման. ինչպես և ի՞նչ կերպ ուղում ես՝ կատարի՛ր քո դաժան կամքը:»

Այն ժամանակ, երբ անօրեն Դենշապուշը նայեց նրանց և տեսավ բոլորին մեծ ուրախության մեջ և զվարթ, հասկացավ, որ նրանց վրա ազգեցություն շեն ունենում սպառնական և Հորդորական խոսքերը: Հրամայեց առաջ բերել ամենակրտասերներից մեկին, Արշեն անօւնով մի երեցի, որի մասին առաջ հենց կասկած էր առաջացնել սրբերի մեջ: Կապեցին ուներն ու ձեռները և այնպիսի մեծ ուժով ձիգ տվին, մինչև որ բոլոր ջղերի նարմատայունը կարգեց. և այսպես երկար ժամանակ մեաց անտանելի պրեզեցի մեջ:

Սուրբն իր բերանը բաց արեց և ասաց. «Ահա իմ շուրջը պատեցին բազմաթիվ շներ և շարերի ժողովը պաշարեց ինձ. Ժակեցին իմ ուսներն ու ձեռները, և իմ բերանի փոխարեն բոլոր ոսկորներս աղաղակեցին»: Լսի՛ր ինձ, ՏԵ՛՛ր, և անսա՛ իմ ձայնին, և ընդունի՛՛ր իմ հոգին քո սուրբ դորականների ժողովում, որ երնաց քո նորակերտ ձեռակերտին: Ես որ ամենքից կրտսերն եմ, քո ողորմությունը զթալով ինձ վրա՝ առաջ բաշեց:

Եվ երբ այս ասաց, այլես չեր կարողանում բերանը բաց անել զիւարանի անտանելի պրեզեցներից: Դա հիմներն անմիջապես հրաման ստացան երեք նախարարներից՝ որով կարել երանելու պարանոցը, և մարմինը զցեցին մի ցամաք խորիսություն մեջ:

Եվ հենց անդեռունեղը Դենշապուշն սկսեց խոսել նպիսկոպոսի հետ

* Առզ. թ. 17—18.

և ասաց. «Երբ ես եկա Հայոց աշխարհը, ինձ վիճակվեց մի տարի և վեց ամիս շրջել այնտեղ. ևս ամէններն չեմ հրշում, թէ որևէ մեկից մի արդառնեց լսած լինեմ քո մասին, նույնպէս և ազնիի Հովսեփի մասին. որովհետո հնեց դա էր բոլոր քրիստոնյաների պետք և համատարիմ էր արքունի բոլոր գործերի մեջ: Նույնպէս և նա, ով իմ գեալուց առաջ այն աշխարհում մարդպան էր, շատ գուն էր այս մարդուց. ևս ինքս էլ իմ աշքով տեսա, որ ամրող երկրի համար հաստատուն հայր էր համարվում, և անաշառ կերպով սիրում էր մեծամեծներին և փոքրներին:

«Այդ, փոխանակ որ զուր աղաշեք, ե՞ս եմ աղաշում ձեզ. խնայեց՝ ք ձեր պատվական անձերին և մի՛ մատնվեք շարշարալից մաշվան առաջինի նման, ինչ որ տեսար ձեր աշքերով: Որովհետեւ կթէ գուր այդ համար մտքի վրա եք մեռում, ես էլ մտրում դրել եմ անթիվ շարշարաներներով վերջ զնել ձեր կլաներին: Ես զիանամ, որ զուր այդ մարդու կողմից ինարգած էք. որովհետո ինքը մարմնով հիմանդ է և բժիշկների օգնությամբ շի կարողացել առողջություն գտնել, հիմանդու կյանքից ձանձրացել է և ազնիւ մահվան է փափագում, քան թէ կյանքիւ:

Այս բանին պատասխան տվեց սուրբ Հովսեփի և ասաց. «Այդ զովասանքը, որ զուր ավելի նախ այս նախակոպոսին և ազա ինձ, իրավացի արիր և բատ կարգի պատվեցիր այդ ալեհերության համար. այդպես էլ վայել է: Բայց աստծու հշմարիս ժառաններին որենք չէ բնգղիմանալ երկրավոր իշխաններին, և ժողովրդից ոչ որի՛ արտնչալ մարմնավոր աշքածւթյան համար, այլ խռնարհությամբ և հեղությամբ սովորեցնել աստծու պատվիրանները, և առանց խարդախամատության ինազարասիր լինել բոլորի վերաբերմամբ, և անաշառ վարդապետությամբ բոլորին առաջնորդել զեպի արարածների միակ տերը:

Իսկ այս մարդու հրապուրաներին համար որ ասացիր, այդ էլ շատեցիր, այլ բոլորովին հշմարիսն ասացիր: Որովհետո ո՞չ թէ իրըն մի օտար մարդ է հրապուրում մեզ և ո՞չ թէ իրըն մի խարերա մոլորեցնում է մեզ, այլ սասարիկ սիրում է մեզ: Թանի որ մեր մայր եկեղեցին մեկ է, որ երկնեց մեզ, և մեկ է մեր հայր սուրբ Հովսեփն, որ ծնեց մեզ, ինչո՞ւ պետք է մի Հոր և մի մոր որդինները երկպատակված լինեն և ոչ թէ միաբան: Այն, ինչ որ քեզ թվում է, թէ հրապուր է, մենք դիշեր ու ցերեկ նույն մտածուների մեջ էինք, որ անքակ պահեններ մեր կյանքի միաբանությունը: Իսկ եթեն սա ձանձրացել է և ուզում է իր հիմանդ մարմելից զուրս դալ, առաջել ես մենք բոլորս, որովհետեւ բնավ ոչ ոք չկա կանացից ծնվածների մեջ, որ առանց ցավերի ու շարշարանքների մարմիննեւնաւ:

Պատասխան տվեց Դինշապուհը և ասաց. «Դուք շղիտեք, թէ որքա՞ն

Համբերող հմ զեպի ձեզ. Թագավորի հրամանով չէ, որ այսլավի երկարաբանում ևմ ձեզ հնտ և վիճում, այլ իմ քաղցրությամբ եմ այդ թույլ տվիլ ձեզ, որովհնտեւ ձեզ նման անազորույն չեմ, որ ձեր անձերին ատելի եք և ուրիշներին թշնամի: Առ ազ ու հաց հմ կերել ձեր աշխարհում, ուստի գութ ու սեր ունեմ ձեր աշխարհին վերաբերմամբ:

Պատասխան տվեց Վենեց երցն ու ասաց. «Ով զեպի դրախեները գութ ու սեր ունի, ասածու պատվիրաններն է կատարում, բայց պարտական է ինսայիլ նու իր հոգին. որովհնտեւ մեր անձերի տերը չենք, այլ կա մեկը, որ հաշիվ է պահանջում մեզնից թէ՝ դրսիներին և թէ ներսիների համար: Ինձ որ ասացիր, թե իմ կամքով հմ ձեզ ականչ զնում և ոչ թէ թագավորի հրամանով, եթե դուք սովոր եք զանց անել ձեր թագավորի հրամանը, այդ լավ եք անում, որովհնտեւ նա աշխարհ ավերող է և անմեղ մարդկանց սպանող, աստանայի բարձկամ և ասածու թշնամի: Բայց մենք չենք կարող մեր թագավորի հրամանից զուրս զալ, և ո՞չ էլ կարող ենք մեր անանց կյանքը փոխանակել այս աշխարհի ապականացու պատրանքների հնտ:

«Ինձ ինձ համար որ ասացիր, թէ բժիշկներից առողջությունն չզբանցով մահն ապելի է սիրում, քան թէ կյանքը, այդ խռաքերը վայել չեն այն մարդկանց, որոնք տեսնում են այս աշխարհի բոլոր շարժարաներները: Հապահ, մի փոքր մեղմի՞ր այդ զայրագին սրտմտությունդ և հետեւի իմ նշամարիս խոսքերին և կարգով նայի՞ր աշխարհիս զործերին: Մաշկանացուներիցս ո՞վ է, որ անտրուում կյանք ունի. չէ՞ որ ահա բույրն էլ ախտերով լի են, ո՞րը ներսից և ո՞ր էլ դրսից—ցուրտ ու տոթ, բաղց ու ծարուց և ամեն տեսակ աղքատություն ու կարիք: Դրսից՝ անիրավություն, հափշտակություն, զեն պղծություն ու անառակություն, ներսից՝ ամբարջառություն, ուրացություն, ողիտություն, անզարձ մոլորություն կամավոր ազատությունից:

«Բայց դու որ բժիշկներին մերծելով անարգեցիր, թէ ևս նրանց միշտով առողջությունն չեմ զտել, այդ էլ զարմանայի չէ, որովհնտեւ նրանք էլ մարդ են. ցավ կա, որի առողջացման հնարյ զտենում են, և ցավ էլ կա, որ նրանց հնարյներին չի ենթարկվում, որովհնտեւ բոլոր էլ մահկանացու ենք, թէ՝ բժշկողը և թէ՝ բժշկվողը: Բայց նրանի թի դուց էլ բժշկական արվեստից օրինակ առնեիք, որովհնտեւ փոքր չէ նրանց բժշկության նշամարտությունը: Որովհնտեւ երբ նրանք մեկին հիմանդացած են տեսնում, չեն զանդաղում նրանց մոտ զեալ, այլ շտապում են հնար զտելի և առողջացնել: Մահապանդ եթե արքունիքում թագավորի սիրելիներից մեկը հիմանդաւ, և մեծ հրապարակը հասելով՝ լրժիշ-

կը յ տեսնի պատվավոր մարդկանց մի բազմությունն և գեղեցիկ ու առողջ երիտասարդները, և է՛լ ավելի ներս մտնելով արքայական սրանները՝ այնանդ տեսնի բոլոր սպասավորների շքեադ և սրանելիի տեսքը, ևս ամեննին չի գարմանա այդ հրաշակերտ տեսարանով։ Նաև, եթե ակնառու և ամբողջովին ուկեղեն լինեի այն մահինց, որի վրա գրված է Հիւանդը, ևս այդ բոլորի վրա ընակ ուշազրություն չի դարձնի. այլ կը բամայի հեռացնել ուկենուու վերաբերուները, և ձեռքը ներս տանելով, կզննի ամբողջ մարմինը՝ արդյոք չէ՞րմ է բնությունը, և սիրու արդյոք հանգի՞ստ է իր տեղում, և կամ թե լցարդը փափո՞ւէ է, և կամ թե երակների շարժումը կարգի՞ն է. զրա համեմատ էլ բուժելու զարյան կանի՞ առողջություն շնորհելով նրան։

«Իսկ արդ, եթե մարդկացին բժշկությունը այսպիս գիտե արշամարդնել ամեն բան և միայն իր արզիստն տուած տանելով գործ կատարել, որքա՞ն ավելի արժան է ձեզ, որ այս ամբողջ աշխարհը [ձեր] մեծ իշխանության տակ եք տոել, հոգ տանել նախ ձեր հոգիները բժշկելու այս աշխարհի ամեն տեսակ ախտալից մոլորություններից. իսկ մարմնով բոլորն էլ արգեն ձեր ծառայության մեջ էին. Այժմ, որ զուր տղիտացել եք և անման հոգիներդ մահկանացու եք դարձրել Գեհների անշեշ կրակի համար, ուղեթ-շուզեր՝ մարմնով էլ բռնված եք անբուժելի ցավերով. և մեզ նախատում եք մարմնի ցավերի համար, որ մեր ազատ կամքից չեն տուացնել, այլ ինչպես յուրաքանչյուր մարդու պատահում է մարմնի բնությունը համեմատ։

«Եվ Քրիստոսը՝ կենդանի և կենդանարար Հշմարիտ աստվածը, իր բարերար կամքով հոգիների և մարմինների բժիշկ դարձած. և նախ ինքն իր շարշարանքների ցավերի միջոցով բժշկեց ամբողջ մարդկացին ազգը: Եզ սրանից էլ ավելի խանդաշատելով ու զթալով՝ կրկին ծննդյամբ ծեց մեզ աեցակ և անվերց առողջությամբ, առողջացրեց զաղանի հարցածներից միշտապի հասցրած հին վերքերը, և մեզ զարձրեց հոգով ու մարմնով անսպի և անարատ. որպեսզի բանակակից լինենք Հրեշտակներին և զորք՝ մեր երկնազոր թագավորի համար: Իսկ զու այս շիմանայով և վայելած լինելով աստծու երկնազոր պարզմները՝ չես էլ կամենում մեղնից սովորել, և զեռ մեզ էլ կամենում ես մոլորեցնել, որ անհնար է և չի լինի, և չես կարող անել:

«Իսկ իմ ցավազար մարմնիս մասին հակիրճ կասեմ քեզ: Եսատուրախ եմ, երբ իմ մարմնը շարշարագած եմ տեսնում. գիտեմ, որ իմ մեջ զորանում է հոգուս առողջությունը: Մասնավանդ որ ինձ համար զրագական ունեմ հեթանուների մեծ վարդապետին¹⁰⁰, որ իր մարմնի ցավերով իրեն մխիթարում էր և սատանայական մարմնի տանջանքով

պարծենում էր և ասում. «Որովհետեւ եթե անկակից եղանք նրա մահվան նմանությանը, որքա՞ն ազելի եւ մասնակից կլինենք նրա հարությանը»։ Բայ դու, որ իշխանություն ունես մեզ զրա, դատի՛ր մեզ բուշար կամքի համեմատ։ Ամենելին շնչեր վախենեալու, ո՞չ քո աւագին անազուր ուղարկեց և ո՞չ էլ երկբուզ ենք կրելու այն դաժան մահից, որ բերելու ևս մեր զիսին։»

Այն ժամանակ երանելիներին մի փառք մեկուսացըց միմյանցից և միայն սուրբ եղիսկոպոսին ասաց. «Առաջ թե՛ շատ զովասանք ավի, բայց քո անձի պատիզմ շիմացար։ Հիշեցնում եմ քեզ այն շարիքները, որ զու գործել են, որպեսզի ինը թեզ մոռապարտ անես։ Խակապես՝ զո՞ւ ազերեցիր ատրուշանը թշոտուիրում և կամ կրակը դո՞ւ ապանեցիր. նահ, ինչպես լսեցի և ստուգեցի, մոզերին էլ դո՞ւ ես շարչարել և պաշտամունքի ապասնեցը դո՞ւ ես տարել. արդ, եթե իրոք դո՞ւ ես վերցրել, պատմի՛ր ինձ։»

Պատասխան տվեց առողբ և ասաց. «Ա՞յսմ ես կամենում այդ իմանալ ինձնից, թե առաջուց զիսինիր։»

Դննշապուն ասաց. «Համբավեն ուրիշ է, ճշմարտությունն ուրիշ։ Ծափակոպոսն ասաց. «Դու ինչպէ՞ս ես կարծում ասա՞ ինձ։»

Դննշապուն ասաց. «Ես լսել եմ, որ բոլոր վնասները թշոտուիրում դո՞ւ ես հասցրել։»

Ծափակոպոսն ասաց. «Եթե այդպես ստուգ էկրավով տեղեկացել ես, ինչո՞ւ ես նորից հարցեալմ։»

Դննշապուն ասաց. «Ուզում եմ ճշմարտությունը քեզնից իմանալ։ Ծափակոպոսն ասաց. «Ո՞չ թե կյանքիդ օգուտն ես ուզում լսել ինձնից, այլ իմ արյունն ես ցանկանում։»

Դննշապուն ասաց. «Արյունարբու գաղան շեմ, այլ վրեժինդիր եմ ինում աստվածներին անարգելու համար։»

Ծափակոպոսն ասաց. «Համբ առրենքին ասոված ես անվանում և քո պատկերակից մարդկանց ուզում ես մորթառել. քո թագավորի համասին պատասխան պիտի առա ասուծու անկաշառ ատյանի առաջ։ Եօ ին։ որ քո չար կամքով ուզում ես լսել ինձնից, այդ ես կասեմ թեզ։ Արդարն երակատունը ե՞ս ազերեցի և մոզերին ծեծելով շարշարեցի, և տան մեջ զանգած պղծության ապասները ե՞ս նեսեցի ծովը։ Բայց կրակըն ո՞վ կարող է սպանել. որովհետեւ արարածների ամենիմաստ արարիցը առաջուց հոգ առնելով՝ շրս նյութերի թնությունը հաստատել է անման։ Հապա՞», եթե կարող ես, սպանի՛ր ոզը կամ փշացրա՞ւ հոգը, որ

* Հառվ. 2 5.

իսուս շրուացնի, գետը մորթի՞ր, որ մնանի: Եթե այս երեք բանը կարող էս անել, կրակն էլ կարող էս ապանել:

«Բայց բանի որ մեր ճարտարապետը այդ շորս տարրերն անբական էնին կերպով միացրել է, ուստի և կրակի բնությունը զանգում է բարերի և երկաթների և զննելի բոլոր տարրերի մեջ, ինչո՞ւ ևս ինձ սուստիւմը զրայարտում, թե դու կրակն ապանել ես: Հապա՛, ապանի՞ր արեցակի շերմությունը, որ կրակի մասն ունի, և կամ հրաման տու՞ր, որ երկաթից կրակ չթափի: Մեռնում է այն, որ շնչում է և շարժվում, զեռում, ուսում է ու խմում, և որ ես տեսի, որ կրակը զնա կամ խոսուն ու զիտուն լինի: Արդ, ինչ որ կենդանի չես տեսի, մեռա՞ծ ես ընդունում: Որքա՞ն ավելի աններնի է ձեր ամբարձությունը, բան բոլոր հեթանուններնը, որոնք ավելի զիտուն են, բան թե դուք. երանք թեն աշմարիս աստծուց մոլորդած են, բայց անխոս տարրերին աստված չեն ընդունում: Այժմ, եթի դու անզիտությամբ կորեցնի ես ասում կրակի բնությունը, այս արարածները բու ասածը չեն ընդունի, որովհետ դա խոսն է բոլորից»:

Դենչապուն ասաց. «Ես քեզ հետ ամեննեին զեմի ու քննության մեջ շեմ մտնում այս արարածների բնության վերաբերմամբ. այլ խոսուն զանվիր ինձ՝ կրակը դու՞ւ ես Հանգցրել, թե՞ ոչ»:

Պատասխան տվեց երանելին և ասաց. «Երովհետեւ չկամեցար հըշմարտությանն աշակերտ լինել, կասեմ քեզ քա հոր՝ սատանայի կամքը: Ես հենց ինքա մտա ձեր կրակատունը և տեսա ձեր մեռան ուսումների ամբարիչ սպաշտունյաներին կանգնած, և կրակարանը կրակով լի բորբոքվում-այրվում էր երանց առաջ: Հարցրի երանց խոսքով և ոչ թե ծեծով, թե ձեր մտքում ի՞նչ եք Համարում այս սպաշտամունքի կրակը: Պատասխան տվին և ասացին. մենք ոչինչ չգիտենք. միայն այսրանը զիտենք, որ նախնիների սովորություն է և թագավորի սաստիկ հրաման:

«Ասացի երանց դարձյալ. այդ կրակի բնությունն ինչպի՞ս եք Համարում. արարի՞լ եք կարծում, թե՞ արարած: Բոլորը միարան ասացին. մենք դրան արարի չենք համարում, ո՛չ էլ աշխատող մարդկանց հանգստացնոց: Մեր ձեռքերը կոշտացել են կացին զործածելով, և մեր մեցքերը քերթվել փայտ կրելուց, աշքներք ջրակալել են արտասուրներով դրա ծիսի կծու լինելուց, և մեր երեսները մրուավել են դրա թանձը ծիսի խոնավությունից: Եթե շատ ենք երան կերակուր տալիս, սաստիկ առվածանում է. իսկ եթի բնավ չենք տալիս, բոլորովին հանգչում է. եթի մոտ ենք զետում և երկրպագություն ենք տալիս, այլում է մեզ, իսկ եթի

ամեննին մաս շենք զնում, մոխիր է դառնում: Մենք այսպես ենք հասկացել դրա բնությունը:

«Դարձյալ ասացի նրանց, իսկ դուք լսե՞լ եք, թե ո՞վ է սովորեցրել ձեզ աշդպիսի մասրությունը: Պատասխան տվին և ասացին. ի՞նչ ես լսելու մասին հարցում մեզ. ահա նայիր՝ ինչ որ կա առջևդ. որովհետեւ մեր օրենսգիրները միայն հոգու աշքերով են կուրացած, իսկ մեր թագովորը մարմնի մեկ աշքով կուրը է, իսկ հոգին ընավ աշք չանի:

«Եթա պատճառով էլ, երբ լսեցի մովերից այս, շատ խորացի, որովհետեւ ողիտությամբ հշմարիտը խոսեցին: Մի քիչ շարարեցի նրանց ծեծելով և հենց իրենց տվի կրակը, որ չուրը զցեն և այսպես ասացի. «Եթա ասավածները, որ երկինքն ու երկիրը շեն առեղծել, թող կորչեն երկնը առակից»: Ծվ հետո արձակեցի մովերին»:

Երբ Գեղշապուհը լսեց այս բոլորը սուրբ հպիտկոպոսի բերանից, սաստիկ զարդուրեց, որ թագավորին այդպես նախառեց և կրոնն անարդպեց: Շատի և մինչև իսկ վախեցավ հարգածներ ու տանջաներներ տալ նրան, որ չըինի թե ազիշի մեծ անարգանքներ ասել տա թագավորի մասին ատրանի մեջ, և իրեն վրա կասկած ընկեր իրրե այդ անարգանքների պատճառ, որ այնքան համբերողությամբ վիճի մեջ մտավ նրանց հմատ:

Ծվ որովհետեւ սուրբ մեջքին կապած նատած էր ատյանում, սարսափ դժելով որբերի վրա, մանշաց ինչպես զայրացած առյուծ, և հանելով սուրբ՝ զազանարար հարձակվեց երանելիների վրա և կորեց հպիտկոպոսի աջ ուսուր թիկունքի հետ միասին և [նրա] ձեռքը վայր զցեց: Իսկ նա ձախ կողմի վրա զետին ընկենելով՝ նորից զորացավ, աջ ձեռքը վեր բարձրացրեց, բարձր ձայնով աղաղակեց և ասաց. «Ընդունի՛ր, Տե՛ր այս կամավոր զոհը, որ ինըս ինձ ամբողջովին մատուցի քեզ, և խառնի՛ր ինձ ք սուրբ զինվորների զնողին»:

Դարձյալ բաշակերում էր իր ընկերակիցներին և ասում. «Դե՛ռ, առարինին՛ը, ահա հասել է մեր նահատակության ժամը. մի վայրելյան փակնցեց մարմնավոր աշքեներդ և իսկույն կտեսներ մեր հոյս Թրիստուսին»: Ծվ իր արյունի մեջ թագավարվելով ասում էր. «Կորհեմ տիրոջը ամեն ժամանակ, նրա որհնությունը միշտ իմ բերանում է: Տիրոջով թող պարծենա իմ անմը. Հեղերը լսեն և ուրախ լինեն»: Ծվ այս սազմուն ասելով՝ հացըրեց մինչև այստեղ. «Արդարները շատ նեղություններ ունեն, այդ բույրից կփրկի նրանց Տերը և կունի նրանց բոլոր սկզբները»:

Ծվ մինչզեռ մի քիչ ուժ կար մարմնում, հենց իր աշքերով նայեց

* Անգլ. էջ 2-21:

ու տեսավ, որ երկնքից գալիս էին հրեշտակների շատ զեղեր և վեց
պատկ կար հրեշտակապետների ձեռքին: Նույնպես և ձայն լսեց վերևից, որ
առում էր. «Թաշալիկը կցից քայլ է մի սիրելիներ, որովհետեւ աշա մոռացար
ձեր այդ վշտայի կյանքը և հասար այս երանելի պատկներին, որ ձեր
ճարտարությամբ կազմեցիր. վերցրեք և դրեք յուրաքանչյուրդ իր զիխին:
Որովհետեւ դրանց պատրաստելու համար հարկավոր նյութը դուք հայ-
թայթեցիր, իսկ այդ դորժի ճարտարությունը Քրիստոսի ամենասուրբ
ձեռքով կազմվեց. դա ընդունեցիր այդ սպասավորների ձեռքից և պա-
կակից կլինեք Ստեփանոսին»: Շատ լավ տեսնում էր նաև այն, որ սուրբ
զիռ շողում էր երանելիների պարանոցի մրա:

Եթե սուրբ Ղևոնյն այս տեսավ, որ այնու շեն ուզում մեկ-մեկ հարց-
նել ու դատել, այլ միանգամբց մանի հրաման տրվեց, առաջ երանելի
Հավանափին. «Մոտեցի՞ր, առաջ զնու սրբ դնմ, որովհետեւ առաջնանով
դու բոլորից բարձր ես: Եզ երբ այս ասաց, մեկը մեկի հետմից շար-
բավ կանգնեցին. և որովհետեւ տակնապով ու շատապով ստիպում էին
զանիններին՝ միանգամբց կարեցին երանելիների պարանոցներն ու զցե-
ցին սուրբ հայինկոպոսի առաջ. իսկ նա հոգիներն ավանդելիս աղաղակեց
և ասաց. «Տե՛ր Հիսուս, բնուուի՞ր մեր բոլորի հոգիները, և մեզ խառ-
նի՞ր բռ սիրելիների զնոցերին»: Եզ նույն տեղում անմիջապես նահատակ-
վեցին բոլորը:

Եթե կամենաս երանց հետ հաշիվ անել նաև մոգպետին, որ հավա-
տաց Քրիստոսին, թվով յաթն են, բացի նաև այն երկուսից, որ Վատ-
պետում²²¹ նահատակվեցին, և Թարիկ անունով մյուս հայինկոպոսից, որ
[նահատակվեց] Ասորեստանում: Իսկ այդ նույն տեղում վեց հոգի էին,
որոնց անուններն են՝

Սահմակ Ծշտունյաց հայինկոպոս.

Սուրբ Հովհաննի Վայոց ձորից, Հողոցիմբ զլուղից.

Ղևոնյ երեց Վահանդից՝ Բշագան զլուղից.

Մուշե երեց Աղբակից.

Արշեն երեց Բագրեանդից՝ Եղեգեկ զլուղից.

Վաշաջ սարկավագ, որտեղից Ծշտունյաց հայինկոպոսն էր.

Իսկ երանելի Մազպետը Նյուշապուն բաղարից.

Սամվել երեց Այրարատից՝ Արած զլուղից.

Արշանամ սարկավագ՝ նույն զլուղից:

Արդ, Դենշապունը, մոգպետն ու Զեմիկան մայպետը նույն տեղում
պահապաններ ընտրեցին ամեն մեկն իր սպասավորներից և այն անա-
պատռմ, որտեղ այս վեց սրբերը նահատակվեցին, հրամայեցին երա-
նելիների մարմինները պահել մոտ տասն օր կամ ավելի, մինչև արքու-

նի բանակին անցնի զնա, որպեսզի, ասում են, այլակրոնները չգան ու շվերցնեն դրանց ուսկըները և բաժանելով տարածեն ամրողք աշխարհով մեկ, որով և մարդիկ ավելի եւս բաջաներվելով կմոլորվէն-կզնան նածրացիների աղանդի հետեւց:

Իսկ խուժիկը, որի մասին առաջ ասացինք, զենքով միասին սպասում էր այնանդ պահապանների հետ, որպես երանցից մեկը, իմաստությամբ լին և աստվածային գիտությամբ կատարյալ մի մարդ. նա սպասում էր և ակնքեան նայում, թե ի՞նչ եղանակով հեար դասին սրբերի սկզբները գողանալու նրանցից:

Եվ երբ երեք օր անցավ, մեծ սարսափ ընկապ բոլորի վրա, և ինչպես թմրած ու կիսամեռ անկանգնելի վեր ընկած մեացին այն երեք օրը: Իսկ չորրորդ օրը պահապաններից երկուաը սաստիկ դիմանարվեցին: Դարձալ կեսպիշերվան մոտ անհղ ձայներ լավեցին և ներքենից որոտաձայն թեղյուններ, երկրաշարժի դրդոցի նման. երկիրը գողում էր նրանց ստրերի տակ և սրերի շողշողալուց կաշտակ էր թափվում նրանց շուրջը: Եվ տեսնում էին բոլոր դիմակները կանգնած, և ատյանում ասածները բարձր ձայնով խոսում էին նրանց ականջին, այն աստիճան, որ նրանք՝ իրարանցման մեջ ընկենուով միմյանց էին կոտորում: Եվ այսպիս ստագնապած ու ցնորված՝ ընկերն ընկերուցից փախուստ տալով՝ շգիսեր, թե ուր էր զեռւմ: Եվ զալով՝ մեծ զարմանքով պատմեցին այն բոլոր անցքերն ու շարշարանքները, որ կրեցին:

Խորհրդի նստեցին երեք նախարարները և սկսեցին զարմանքով ասել միմյանց. «Ի՞նչ անձնը, ինչպիս վարվենք քրիստոնյաների այս անըննելի ազանդի հետ. որովհետեւ բանի կննդյանի են, զարմանալի է նրանց կլաները. ընչառյաց են՝ ինչպես անկարուս մարզիկ, սրբաներ են՝ ինչպես անմարմիները, անշառառ են՝ ինչպես արդարագառ մարզիկ. աներկյուղ են՝ ինչպես անմաններ: Եթե այս բոլորի վերաբերմամբ ասենք, թե նրանք տպեան են և հանգուզն, հապա այլն ինչ անենք, որ այստեղ բանակում եղած բոլոր ցավագարները նրանց շնորհել առողջանում են: Եզ կամ, որ այդ բոլորից մեծ է, ո՞ր մեռած մարզու զին է կանգնած երևացել. և ո՞վ է նրանից որևէ խռոք լսել:

«Ռովզհնուկ սուս շնել յասում յ մեր սպասագորները. մենք ինքներս սպասգել ենք սրանց ճշտությունը: Եթե նրանք ուզենային մարմնավոր ազանություն խառնել գործի մեջ, մի փոքրիկ ակնարկ անենին բանակում եղած քրիստոնյաներին՝ իրենց կշռովը մեկ ոսկի կառնեին: Մեկ էլ՝ այն մարդիկ, որոնց զնի կողմից շարշարվեցին, ուրիշ ժամանակ նրանք ցավուս շէին, մենք այդ գիտենք. Հայտնի է, ուրեմն, որ այսօր մեծ հրաշը կատարվեց: Եթե լուս մեանք, մենք և մեր անձերը այդ-

պիտով՝ կասկածից տակ կը նկանեն. իսկ ևթե դրանց տանենք թագավորի առաջ, նա էլ դրանցից լսելով այդ բոլոր մեծամեծ հրաշքները, զուցելուին մեր կրոնը քայլաւիլիս:

Պատասխան տվեց մողական և ասաց նրանց. «Զէ» որ ինձ ուսիկան կարգեցին ձեր երկուսից միաւ. ինչո՞ւ եք աշխատ որտեսն զվում ու տագնաւորում ձեզուննեղ, զուք ձեր գործը կատարեցիք և արքունի Հրամանը զւուխ բերիք: Արդ, եթե այդ լուրն իմացվի և թագավորի առաջ որձէ Հարցուփորձ լինի, այդ մեր, մողերիս, զործն է, զուք անհոգ նզէք և ոչ մի բանի մասին մի՛ մտածեք: Եզ եթե ձեր մտքերը զարհուրած են, առավտար վաղ նկար Դարիթիք, որովհետն վաղն այնտեղ տեր Մովսես Մովսեսը զո՞ւ է մատուցանելու: Նա էլ ձեր մտքերը կհանգըստացնի:

Իսկ խուժիկը, երբ այս բոլորը լսեց և հասկացավ, որ այսուհետեւ նրանք հոգս չեն քաշելու առորդ սպանվածների մասին, փոխազ շտապեց տասը մարդ վերցրեց, որոնց բրիստոնյա լինելու վրա վատաշ էր, և հասելով այնտեղ՝ բոլորին կարգին վիճակի մեջ դառավ: Եզ որովհետեւ դեռ կասկած ուներ նույն դաշինների վրա, այնտեղից սրբերին էլի հեռացրին երկու հրասախի շափ: Եզ երբ ապահովվեցին, մարքեցին, կարգի բերին երանելինների ոսկրեները. բերին բանակը և ծածուկ պահում էին. և կոտաց-կամաց հայտնեցին նախ հայ զորականներին, ապա նաև բանակում եղած բազմաթիվ բրիստոնյաներին: Եզ ընծայի առաջին պատուը մտառոցին կապված նախարարներին. և նրանք իսկույն նեթ արձակվեցին իրենց կապանքներից¹⁰², մանվան սպառաւակիքը վերացավ նրանց վրայից, և ներման հրովարտակներ ուղարկվեցին Հայոց աշխարհ:

Այս երանելի խուժիկը, որ արժանի եղավ ծածուկ սպասավոր լինելու սրբերին, ինչ որ նրանց մահից մինչեւ այժմ ասվեց իրեն այս վճռի գատակներ՝ աս՝ պատմեց մեղ կարգով այս ամենը—շարաշար քարշ տալը, դատավորների հարցուփորձը, սրբերից յուրաքանչյուրի պատասխանները, նրանց եահատակությունը և պահապանների կրտք առաջին արշավիրքները, և երեք նախարարների հեծեծանքն ու տարակուաներները, և նրանց առորդ ոսկրների ամփոփումը ո՛չ թե խառնիխուռն մի տեղ ժողովելով, այլ նրանցից ամեն մեկը առանձին-առանձին՝ վեց տապանների մեջ ժողոված. և յուրաքանչյուրի անունն էլ սովորել ու տապանների վրա նշանակել էր: Եզ երկաթե կապանքները դրել էր յուրաքանչյուրի ոսկրների հետ, որովհետն դաշինները դեռ էին պցել. ինչպես նաև նշանակել էր յուրաքանչյուր տապանի հանդերձանքը:

Եզ սրանք վեցը իրենց սուրբ և ցանկալի մահով նահատակվեցին Հրոսախից ամսի քանանենդին Ապար աշխարհի մեծ անապատում՝ Նյուշապուն քաղաքի սահմաններում:

ԱԱՐՁՅԱՆ ՆՐԱՆՅ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ ԱԾԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Իսկ երանելիների աշակերտները կապահեքների մեջ մնում էին նույն բաղաքի ներսում, արքունի մի դահճապետ եկավ և նրանց բաղաքից դուրս հանեց:

Նույն բաղաքից դուրս հանեց նաև հինգ ասորեստանցի քրիստոնյաների, որոնք նույնպես կապահեքների մեջ էին քրիստոնի անվան համար. որանց հարցրեց խոսքերով, բայց չհամաձայնեցին արևոտկին երկրպագություն տալ: Չարշարեց նրանց ծեծելով, բայց նրանք ազելի ևս հաստատվեցին նույն մարի մեջ. կարեց նրանց քթերն ու ականջները և ուզարկեց Ասորեստան, որ արքունի [գործերում] մշակություն անեն: Նրանք գնացին մեծ հռժարությամբ, կարծես թե մեծ պարզեներ ստացած լինեին թափավորից:

Այժմ դարձյալ եկավ նույն դահճապետը սուրբ սպանվածների աշակերտների մոտ, ընտրեց նրանցից երկուսին, որոնք ամենից համեստերն էին, մյուսներից հեռացրեց մի կողմ և ասաց նրանց. «Հեր անոնենքն ի՞նչ է»:

Մեկը պատասխան տվեց և ասաց. «Մնողներու իմ անոնքը նորեն են դրել, իսկ դրա անունն Աբրահամ է. իսկ ըստ մեր շնորհատուր կարգի՝ քրիստոնի ժառաներն ենք և այն երանելիների աշակերտները, որոնց ապանեցից»:

Դատախան տվեց դահճապետը և ասաց նրանց. «Իսկ այժմ ձեր գործն ի՞նչ է, և կամ թե՞ ո՞վ է ձեզ այսակազ բերելու»:

Այս բանին Աբրահամը պատասխան տվեց և ասաց. «Այդ դուք պիստը է մեր ուսուցիչներից իմանալիք, որովհետեւ նրանք չեշին մարդիկ չեն, այլ բավական հայրենի ստացվածքներ անենին ըստ արժանիքի, այնպես էլ սպասավորներ, ո՞րը մեզ նեման և ո՞րն էլ մեզանից ավելի լավ. ովքեր մեզ անուցել և սովորեցրել են, նրանց հետ ենք եկել: Որովհետեւ մեր աստվածատուր օրենքները պատվեր են տալիս մեզ՝ սիրել նրանց ինչպես սուրբ ծնողների և ծառայել նրանց իրրեն հոգենոր աերերի»:

Չարշացավ դահճապետն ու ասաց. «Անկիրթ և աներկյուղ ապրա-

տամրի նման եւ խոսում: Քանի որ խաղաղության մեջ և ձեր աշխարհ-Հռում էիր, լավ էր. բայց երբ երանք քրեական հանցաների մեջ բանվեցին արքունի գործերում և մահապարս համարվեցին իրենց գործերի համեմատ, ձեզ զայտել չէր ամենենին երանց մոտ գեալ: Չե՞ք տեսնում այս մեծ բանակի մեջ լինչպես է լինում]: Երբ պատվավորներից որևէ մեկը արքունի ժամանակավոր բանան է ընկերում, ոգի շորեր է հագեռում, շոկ-վում-հեռանում է և միայնակ է խառում և ամենենին ոչ ոք չի համարձակվում մոտ գեալ երանց: Իսկ զու այդպիս պարծենալով ես խոսում, ինչպես մի անմեծ մարզու աշակերտու:

Սրան պատասխան տվեց եղորենը և ասաց. «Ո՞չ ձեր կարգն է անի-րազ և ո՞չ մերը սուսա. Հանցավոր նախարարը ումից որ պարզն էր սատցել, այնպիս պետք է Շաւաղուն լինենք երան, որ բացի իր ունեցած շուրից ուրիշ մեծամեծ պարզեներ էլ ստանար երանից: Արդ, քանի որ այդ չի արել, նրան ձախողակի հակառակ բաներն են պատահելի նվազ մեր ուսուցիչներն էլ, ևթե Հանցանը գործած լինենին աստծու զեմ և կամ որիէ կերպ մեղանած թաղավորի զեմ, նույն ձեռզ էլ մենք էլ մենք նրանց հակառագեներ. ո՞չ մեր աշխարհում երանց մոտ կզնայինք և ո՞չ էլ նրանց հետնից այս օտար աշխարհը կզայինք: Բայց քանի որ երկու կողմերի վերաբերմամբ էլ արդար են վարվել, և դուք զուր ու անմեղ պատեսեցիք նրանց, այժմ մենք էլ ավելի ենք սպասավորում նրանց սուրբ-երին»:

Դահճապետն ասաց նրան. «Ես արդեն առաջուց ասացի, թե զու մի շատ հանգուզն մարդ ես. ահա պարզ հայտնեցից, որ երանց բոլոր Հան-ցաներների մեջ զուք էլ խառն եր»:

Արրահամեն ասաց. «Ո՞ր Հանցաներիք:

Դահճապետն ասաց. «Եսի՞ մոզերից սպանման և ազա մնացած բոլոր Հանցաներների մեջ»:

Արրահամեն ասաց. «Այդ ո՞չ միայն մեզեից է, այլ նաև ձեր օրենք-ների կարգի համեմատ. թաղավորները հրաման են տալիս ձեզ, իսկ զուք գործում եք ձեր սպասավորների ձեռքով»:

Դահճապետն ասաց. «Մինչև այժմ իրրեն մարդ էիր շարախոսում, իսկ այժմ իրրեն անպիտան չուն ես վայրաշաշում: Եթե արեգակն ականջներ ունենար, ուու երան նախատել կտայիր. բայց նա բնությամբ անզգա է,

իսկ որու շարությամբ ավելի անզգաւ էս, քան թե նա: Խեցի՞ւ մեջ մեզ ավելի պակաս տեսար, քան մեր հայրերն էին: Չլինի՞ւ թե խոսքերով ուղարձ էս փոքրձել մեզ, այլ հանդիս թեր քո շարության ու մեր բարությունը, և թող ամօթով մեա քո հայր սատանու ո՛չ միայն մեզնից, որ ավելի կատարյալ էնք, այլու ով քեզ խիստ փոքրիկ է թվում, ևս էլ սաստիկ վերբեր կհասցնի քո հոգուն ու մարմնին:

Երբ այս լսեց դահճապետը՝ սաստիկ բարկացավ նրանց վրաւ Առաջիններից ավելի զետեաբարձ անել տվեց նրանց. և այնքան սաստիկ գնանաբարյալ արին, որ շատերը կարծեցին, թե մեռան:

Բայց երբ երեք ժամ անցամ, նորից սկսեցին խոսել երկուսը և սասացին. «Թիշ ննը համարում այս անարգանքը և ոչինչ մեր մարմելին աված ցավերը՝ ասսուու մեծ արիր հանդիպ, որով նաև սատակվեցին մեր հոգեոր հայրերը: Հապա՞ւ, կանդ մի՞ւ առնի և մի՞ւ դադարի, այլ ինչ որ նրանց վերաբերմամբ արիր, նույնը կատարի՞ւ նաև մեր վերաբերմամբ: Եթե նրանց դորժերը քեզ վատթար են թվում, մերը կրկնապատճիկ համարիր. որովհետև նրանք խոսքով էին հրամայում, իսկ մենք զորժով կատարում էինք հրամավածը: Այն ժամանակ է՛լ ավելի զայրացազ նրանց վրա և հրամայեց մահու ծեծ տալ նրանց: Նրանցից ամեն մեկին վեցական դահճին փոխվեց, և մինչդեռ կիսամեռ ընկած էին զետնի վրա, հրամայեց երկուսի ականջները տակից կտրել: Եզր աշնակն խոր կտրեցին, որ կարծես երբեք իրենց տեղում չէին եղել:

Սաստիկ հարվածներից զարթնեցին ինչպես քնից, սկսեցին աղաւնի ու պաղատել և սասացին. «Ազաշում ենք, քեզ, թագավորի քաշ զինվոր, կամ մեզ էլ մահով սպանի՞ր, ինչպես մեր հայրերին, և կամ մեր պատիմն էլ վերջիններիս նման արաւ: Որովհետև ահա մեր լսելիքն առողջացան երկնային առողջությամբ, իսկ հուսուելիքը զեռ մեռում են իրենց տեղերում ցավ ու շարշարանքի մեջ. կիսապարզել մի՞ւ անի մեզ երկների բարությունից: Մեր մարմինները սրբեցին քարշ տալով և մեր լսելիքը՝ կտրելով. սրբի՞ր նաև մեր քթերը կտրելով. որովհետև որքան մեզ տգեղացնես այս հոգեզներ լմարմնով], այնքան ավելի կղեղեցկացնես հոգնորով:

Դահճապետը մեղմորեն պատասխան տվեց և ասաց. «Եթե ևս ավելի երկար մեամ ձեզ մոտ, կարծեմ ինձ էլ ձեր համառության աշակերտ կդարձներ: Ահա հայտնում եմ ձեզ նաև թագավորի կամքը: Ձեզ պատժելու վերաբերյալ եղած հրամանն այդքան էր. իսկ այդ պատժից հնու դուք պետք է գնաք Ասորենատան և մշակություն անեք արքունի գործերում. որպեսզի ով ձեզ նայի՞ւ այդ նույն համառության մեջ հասաւ շմեա թագավորի հրամանների դիմք:

Նրանելիներն ասացին նրան. «Դում մեր երկիրը կիսագործ թողիր, մենք արքունի երկրում մեր կամ մարմիններով շենք կարող աշխատեն»:

Երբ այս լսեց դահնապետը, նրանց տանող զինվորներին ազաշեց և ասաց. «Այստեղից դուք առեք գնացեք միայն, երբ Ասորեստան հանեն, թաղ շրջնե՞ւ ուր կամենում են»:

Սրանք են հայոց կատարյալ խոստովանողները, որոնք ուրախությամբ իրենց անձների վրա ընդունեցին խեղությունն ու շարշարաները: Բայց որովհետեւ ազատվեցին սուրբ մահից, սպով ու տրամաթյամբ էին պիում երկար ճանապարհ: Նրանց ժանք չէին թվում ոտների և ձեռների կապանքները, այլ ավելի այն, թե ինչո՞ւ արժանի շեղան հաջա-սարվելու քաջ նահատակներին:

Երբ նրանց տարան-հասցըրին Բարելացոց երկիրը, մի գավառ, որ Շահուղ է կոչվում, թեպետև արքունի պատժի ենթակա էին, սակայն թէ հայտնի և թէ՝ դադունի մեծ ընդունելություն գտան այն երկրի բնակիչների կողմից: Բայց երանելիներն, այնուամենայնիվ, խիստ սիրութիւն այն իմաստով, թէ քիչ ենք աշխատել և շատ ենք հանդաստանում. և շարունակ նույն մատանշության մեջ էին:

Նրանք աշխատում էին տեսնել նախարարների սուրբ կապանքները, ծառայել նրանց մարմնավոր պիտույքներին: Այս բանն իմաց սմին այն երկրի մեծամեծներին, որոնք քրիստոնեության նույն սուրբ ուխտի մեջ էին: Ծվ բոլոր մեծամեծներն ու փոքրերը հավանություն սմին օրան՝ հայտարարել ամբողջ երկրում, որ ամենքն էլ համաձայն լինեն մարմ-նեավոր պիտույքներ [հայթալլելու] միջոցով մասնակից լինել սուրբ կապվածներին հեռավոր օտարության մեջ:

Ծվ այսպես տարեցաւարի ժողովում էին յուրաքանչյուր մարդու կա-րողության համեմատ, ո՞րից քիչ և ո՞րից շատ, ում ձևին ինչ որ պատ-րաստ կար, թէ՝ դրամ և թէ՝ դահնեկան, ժողովում-պատրաստում և տա-լիս էին երանելիներին, որ տանեն նրանց: Ծվ այսպես ծառայեցին նրանք, մինչև լրացավ սպասավորության տասը տարին:

Ծվ որովհետեւ խիստ դաժան կյանքի մեջ էին այն շող երկրում և անդադար հանապարհորդում էին նույն Շահուղ, Մեշովն և Քաշկար երկրներում և ամբողջ Ասորեստանում ու Խումաստանում, սաստիկ տո-թից խորշակահար մեռավ սուրբ Խորենը և ամփոփեց այն երկրի բնակիչների կողմից սուրբ վկաների հետ:

Իսկ երանելի Արրահամբ շարունակ նույն առարինի դործն էր կա-տարում. շրջում-համացըր էր հավասացյալների բոլոր տուրքերը և տա-նում էր մեծ հեռաստանը և անձամբ բաժանում յուրաքանչյուրի կարիք-ների համեմատ: Ծվ այսպէս շարունակեց մինչև պատժվածների տասն-

հրկուերորդ տարին, մինչև որ բոլորը միասին ազաշեցին նրան, որ համաձայնի գեալ Հայոց աշխարհը, որպեսզի եղը նա հանի նրանց մոտ, նրա մեջ տեսնեն նաև այն բառ նահատակներին, որոնք սպանվեցին սրով, նրանում տեսնեն նաև Հարշաբանքների առողջ կապանքները:

Եզդ եղը մարտիրոսները, խոստովանողներն ու կապվածները հանձին նրան տեսնվեն, նրա շնորհիվ կօրունքի ամբողջ աշխարհը, նրա շնորհիվ կօրունքին ու կանեն նրանց երեխանները, նրանով կզգաւատեան և կիմաստանան նրանց ծերերը, նրա շնորհիվ նրանց իշխանները մարդասիրություն կառվորեն, նրա շնորհիվ Աստծուց գութ կընկնի թագավորի սիրաց՝ շնեացնել ամբողջ երկիրը և խաղաղություն տալ նրան: Նրանով կզարծենան հկեղեցիներն իրեն կատարյալ և քաջ զինվորով, նրանով կզարդարվեն վկայարանները, նրանով վկաններն էլ կցնծան և կրերկըն: Նրանով նաև Ավարայրի դաշտը պայժառանալով՝ ժաղիկներով կլցվի, ո՞ւ թե անձեռաբեր ամսկերից, այլ նահատակների սուրբ արյունով և նրանց ցիրուցան հղած սուրբ սուկրների ապահովությամբ: Երբ Խոստովանողն իր բազմավատակ ստքը զեխ պատերազմի լայնատարած տեղերը, թեև ըստ իր բնության հոգ է, երբ կենդանի մարտիրոսը շրջի այնտեղ, կենդանին կենդանիների մոտ զնալով՝ ամբողջ աշխարհը նորից կենդանություն կատանա:

«Դիտենք, ասում են, երբ սրան տեսնեն Հայոց աշխարհի բոլոր միայնակյացները, արանով կհիշեն պատճրազմողների հոգնոր խմբերին, որոնք իրենց անձը, ասում են, մեր փոխարեն մահվան հնթարկեցին և իրենց արյունը թափեցին իրեն հաշտության զոհ առածուն: Սրանով կհիշեն այն սուրբ բահանաներին, որոնք սրախողիսող արվեցին այս տարության մեջ և իջեցրին թագավորի սաստիկ բարկությունը: Սրանով թերեւ մեր կապաններն էլ հիշեն և աղոթք անելով խնդրն աստծուն, որ մեզ համար զերությունից դարձ լինի դեպի մեր հայրենի երկիրը:

«Որովհեան սաստիկ փափագում ենք ո՞ւ միայն մարմնավոր կարուտը լցնելու, այլ ավելի ևս անենելու մեր սուրբ հկեղեցիներն ու մեր սրբաներ պաշտոնյաներին, որոնց մենք նշանակեցինքն ու հաստանցինք այնտեղ: Եզդ եթե մյուս անգամ ատոված հաջողի մեզ գեալ և լրացնել մնացածների կարուտությունը, դիտենք, որ սատված մեզ համար էլ կրանա իր ողորմության դուռը՝ միևնույն հանապարհով զնալու, որով այս սրբի սուրերը կառաջնորդնեն»:

Այս խորհուրդը մտածելով առավածաշնորհ՝ նախարարները՝ մեծ թախանձանք առան Խոստովանողի հավանությունը Եզդ որովհեան երբեք առվարություն շուներ բարի բանին հակառակ գեալ, իր նախկին

սովորության համեմատ այսանդ էլ շտապեց շուտով կառարել աստվածային առարինության հետևողների միաբան հրամանը: Եկավ-հասավ Մեծ Հայոց աշխարհը:

Իսկույն շտապեցին և նրա առաջ դուրս եկան տղամարդիկ և կանայք, մեծերն ու փոքրերը և ազատների ու շինականների ամբողջ բազմությունը: Ընկնում էին և փաթթվում սրբի ոտներով ու ձեռներով և տառամ: «Օրհնված լինի տեր աստվածը բարձունքում, որ երկնքից մեզ համար պատգամարեր ուղարկեց՝ հարության ավետիս բերելու մեզ, որպեսպի արքայության ժառանդ լինենք: Որովհետեւ ահա քո մեջ կերպարանը առած ենք տեսնում հարության հուսով բոլոր հրաժարվածներին և արձակման ակնկալություն ունեցող կապվածներին: Քո մեջ ենք տեսնում նաև մեր աշխարհի շինությունը խաղաղությամբ: քեզանով մեր եկեղեցիները ցնծում են և բերկրանքի մեջ են, և քեզանով մեր սուրբ զկաները անդադար բարեխոս կինեն մեզ համար աստծու մռա: Օրհնեի՛ մեզ, մե՛ր սուրբ հայր, զու հաւեգույցալների բերանն ես, մեզ հետ խոսի՛ հայտնի օրհնությամբ, որպեսպի մեր հոգիների մեջ ժածուկ լսենք սրբերի օրհնությունները:

«Ճանապարհ բաց արիր նրանց համար, ովքեր փափագում էին զալ իրենց երկիրը. խնդրի՛ Աստծուց, որ շուտով զան սուրբ կարապեհութ հետևից: Եվ ինչպես որ բաց արի՛ երկրի արգելված ճանապարհը, երկնքում էլ բաց արի՛ աղօթքների դուռը, որպեսպի մեր՝ մեղավորներիս՝ պազատանքն էլ հասնի աստծու առաջ նույն կապվածների բարեխոսության համար. և քանի զեռ այս մահկանացու մարմինների մեջ ենք, ինչպես որ տեսաներ քո երանելի արրությունը, տեսնենք նաև մեր անձկալի սիրելիներին, մենք, որ շատ ժամանակներից ի վեր կոտորված ու պաշարված ենք մեր հոգիներով ու մարմիններով: Արդ, հավատում ենք անսուս հույսին, որ ինչպես կատարվեց-լրացավ քո սուրբ սիրո մեծ տեսիլը, այնպես էլ մռա ժամանակներս կտնանենց Քրիստոսի ճշմարիտ վկաններին, որոնց երկնավոր գեղեցկության տեսքին փափագում ենք շարունակ:»

Բայց երանելի եռատովանողը, թեպետև այսպես սիրով ընդունվեց ամբողջ աշխարհի կողմից, ամենենին շուգեց որևէ մեկին մռանեալ մարմնավոր կարիքների բավարարման համար, այլ ընտրեց իրեն համար բազմամբույ ժողովրդից մեկուսի մի տեղ և երեք առարինի եղբայրների հետ մեծ ճգնությամբ ավարտեց իր կյանքը:

Եթե մեկը կամենա նկարագրել, դժվար թե կարողանա պատմել երա առարինի վարը: Որովհետև եթե նրա աքնությունն ասես, անշեշկանի նման վառվում էր ամբողջ գիշերներ. թե սակավապետությունն

ասեմ կերտելուրների վերաբերմամբ, Համարյա թէ անկերակուր հրեշտակներին էր նմանվում: Եթէ Հեղությունն ու խռուարհությունն ուզենաս ասեմ, կենդանի էակների մեջ չես կարող նրա նմանը գտնել: իսկ եթէ անընշասիրությունն ուզենաս ասեմ, ինչպես որ մեռած մարդը կայրով չի խարպի, այդպես էլ ճշմարտությամբ իմացիր այս երանելու վերաբերմամբ:

Անգաղար ձայնով շարունակ պաշտամունք էր մատուցանում և անհատնում ազոթբով միշտ ասածու: Հետ խոսում էր բարձունքում: Աղեղավ նա անմահացածների Համար, և զրդիչ խթան Հանդիսացած բոլոր ծովագածների Համար Նրանով պախարակվեց ազահություններ, և շվայտ որկրամուռությունը սաստիկ ամաչեց նրա շնորհիվ: Նա առողջաթյուննեղավ Հայոց աշխարհի Համար և շատ վիրավորներ զադանի կերպով առողջությունն զաւան նրա շնորհիվ: Նա կատարյալ ուսուցիչ նդավ իր ուսուցիչների Համար և իրատասու սուրբ Հայո՞ իր Հայրերի Համար Նրա Համբամբ լսելով՝ իմաստնացան ազեւները, և նրա մատիկությունը տեսնելով՝ զգաստացան լկաբները: Մարմով բնակվում էր մի նեղ խցի մեջ, իսկ նրա սրբության աշը պատել էր թէ՛ Հեռավորներին և թէ՛ մերձակորներին: Դեւրը զարհուրեցին և փախան նրանից, հրեշտակներն իշան և շրջապատել էին նրան:

Հույները նրա պատճառով երանի տմին Հայոց աշխարհին և շատ բարբարուներ շտապեցին տեսնել նրան մարմելով: Նա սիրելի եղավ ասածու սիրելիներին և ճշմարտության թշնամիներից շատերին առաջնորդեց գեղի սուրբ սերբ: Իր առաքինության սկիզբը հենց մանուկ հասակից գրեց և նույն առաքինությամբ Հասավ մինչև իր կյանքի վերջը: Ինչպես որ աշխարհիս սուրբ ամուսնության կարպի մեջ շատավ, այնպես էլ այս աշխարհի բոլոր ապականացու բաների մարմեավոր պետքին շննթարկվեց: Եզ եթէ պետք է պարզորեն ասել, ինչպես որ մարմնի պիտույքները փոխեց հոգնոր պիտանացու բաների Հետ, հենց այնպես էլ երկրից երկինք փոխադրվեց:

Արոնի իրենց համար կամբոյ Քրիստոսի սիրու համար իրենց անձերը արքունի կապահների հանձնեցին

Սյունյաց ցեղից երկու եղբայրներ Թարգին և Բակուր.

Արծրունյաց ցեղից՝ Ներշապուն և Ծավասպ և Ծնդին և Մեմբռամ և Գարզել և Տաճատ.

Մամիկոնյան ցեղից՝ Համազասպյան և Համազասպ և Արտավազյ և Մուշեղ.

Կամարականների ցեղից՝ Արշավիր և Թար, Վարձ, Ներսին և Աշոտ.

Ամառունյաց ցեղից՝ Վահան և Առանձար և Առնակ.

Դմունյաց ցեղից՝ Առան.

Դիմարայանների ցեղից՝ Թարուլ և Սատոյ, Երկու այլ ըեկերներով. Անձնացյաց ցեղից՝ Շմավոն և Զվարեն և Առավան.

Առազեղյանների ցեղից՝ Փալակ և Վարազյան և Դատ.

Արծրունյաց տոմհից՝ Ապրաւան.

Մանդակունյաց տոմհից՝ Սամակ և Փարսման.

Տաշրացյաց ցեղից՝ Վրեն.

Մափառյան տերից՝ Բարիկ և Հոհան:

Այս երեսունեհինց մարզկանցից ոմանք ավագ նախարարներից էին, ոմանք կրտսերներից, բայց բոլորն չէ մարմնով նախարարազուներ են, իսկ հոգեոր առաքինությամբ՝ բոլորն չէ երկնային քաղաքացիներ: Նզ ուրիշ շատ ազատ մարդիկ չէ, ոմանք թագավորական տեից և ոմանք հեց նույն նախարարների տեից, բայց նահատակների նիդակակիցներ ու մարտակիցներ: Մրանք բոլորն չէ հոժարակամ հանձնվեցին շարշարանքների ուրիր կապահներին:

Բայց մենք այժմ ո՞չ միայն այս բանի վրա ենք զարժացած, որ կամովին զեացին, փորձության մեջ ընկած, այլ ավելի այն բանի վրա ենք սցանչացած, որ նրանց նման փափկակյաց մարզիկ, ձյունապատ լիների լայնարձակ ապրած բնակիչները խորշակարեր դաշտերի բնակիչներն ապրածան նրանք, ովքեր ազատ էրնենքին նման շրջում էին ծաղկարեր սարերում, ձեռքերն ու ոտքերը կապած զցվեցին Արևելքի բոցակեղ աշ-

խարհը։ Հացի նեղության և դրի կարուսության մեջ էին, ցերեկը խավարում և զիշերն անլույս, անվերաբռն և անանկողին, զաղաների նման գնենին փոփոք ինք տարի և վեց ամիս¹⁰³, նվա աշխարիսի մճե ուրախությամբ էին տանում այդ նեղությունը, որ ոչ ոք ամեննին տրուռնչ ու հայույսեր լսեց նրանց բերանից, այլ հորդառատ գոհացողություն՝ առաջածապաշտության մեջ դանվող բարեկեցիկ մարդկանց նմանությամբ։

Նվա մինչդեռ նրանք այսպիսի նեղության մեջ էին, կատաֆ բնեկավ թագավորի սիրտը, թէ սասարիկ տառապանքի պատճառով ձանձրացած կլինեն իրենց դառն կրանքից։ Նրանց մոտ ուզարկեց մեծ հազարարդատին և տասաց. «Դոն այսուհետեւ զգաւատցեց մեզ ու ձեզ, և նույն համառության մեջ մի՛ մնար. երկրպագեցներ արեգակին, և կարձակվեր այդ շարաշար կապանքներից և ամեն մեկդ կրկին անր կզառնար ձեր հայրական գույքին»։

Պատասխան տվին երանելիներն ու ասացին. «Փորձելու համար հանկել-հարցնում մեզ, թէ՝ իսկապնս թագավորն ինքն է ուզարկել քեզ։ Հազարապետը երգից և տասաց. «Ասածիս մեջ տվելի կամ պակաս խոսր չկա, որ նրա բերանից զուրս եկած ըլինիս Այն ժամանեակ ասացին նրան. «Ովքեր մի՛ անգամ աշակերտել հետ ճշմարտությունը, այլն երրեք հաշեն զառնեա նրանից, այլ ինչ որ կան՝ այնպիս էլ մեռմ հեն. Մի՞ թէ այն ժամանեակ շիմանաշուց էինք պնդում, և այսօր նեղություննեւ իմաստնացրեց մեզ. այդպիս չէ. Այլ մենք ափառում ենք այն բանի համար, թէ ինչո՞ւ մենք էլ տաշինենքի հետ շվերշացրինք մեր կյանքը։ Իսկ այժմ աղաւում ենք քեզ և քո միշտով ձեր թագավորին՝ այդպիսի բաների մասին մեզ այլն մի՛ հարցներ, այլ ինչ որ մարներում դրիլ երմեր վերաբերմամբ՝ կատարեցն ը»։

Երբ մեծ հազարապետն այս լսեց, իր մարտում շատ զովեց նրանց հաստատամությունը, և այնուհետև սկսեց նրանց սիրալիքություն զնուց տալ, ինչպես աստծու սիրելիների. Նվա շատ հորդորական խոսքերով. թագավորին համոզում էր, որ նրանց ների և արձակի իրենց կապանքներից. Ռուզհանն նաև թեպետն փոխվեց արքունի հազարապետության պաշտոնից, և շատ բաներում վեասակար ճանաշվեց, ինքը հենց իրեն էր համարում Հայոց աշխարհի ավերման պատճառը, ուստի և մեծ անարդարով իր տունն ուզարկվեց, սակայն կազմածների մասին երրեք չէր ուզում շարախտան՝ մինչև իր կյանքի վերը։

Իսկ երանելիներից շատերը, որոնք ավելի երիտասարդ էին, սովորեցին իրենց հայրենի երկրի զիրն ու դրականությունը, և այն զարձավ նրանց համար հոգնոր կերակուր, որով իրենց խրախուսում էին և ըն-

կերներին միսիթարում։ Եզ այնպէս զմայլվեցին իրենց մարտք ու հոգով, որ նրանց ծերագույններն անդամ փափկացան, երիտասարդացան, մանկացան։ Որովհետև թեպէտ նրանց ուսման ժամանակներն անցել էին, սակայն բազմաթիվ սաղմուներ բնրան անելով հոգեոր երդակից էին դառնում մասուների մատադերամ բազմությանը։

Եզ այնպէս էին պայմառացնում սրբության պաշտամունքը, մինչև որ դաժան դաշտներից ունանք հրապուրվում էին լսելով նրանց երգերի քաղցրությունը, և որքան իրենց ձեռքից գալիս էր, թագավորի հրամաքաղցրությունը, և որքան իրենց ձեռքից գալիս նրանց, աեր ու խնամք էին ցույց տալիս բոլորին և շատ անդամ հոգում էին նրանց մարմնավոր կարիքները։ Մանավանդ որ աստծու հաջողությամբ բժշկության հրաշքներ էլ էին կատարվում նրանց ձեռքով։ Ինչպէս որ դիմահարներից շատերը բժշկվեցին այն քաղաքում, որտեղ գտնվում էին կապվածները։ Քանի որ նրանց մոտ ոչ մի քահանա չկար, նրանց էին դիմում քաղաքի հիմանդրներն ու ցալազարները, և նրանցից ստանում ամեն մեկն իր հիմանդրության բժշկությունը։

Այլև այն աշխարհում մեծ իշխանք, որի անունը Հարնշղում Շապուչ էր, և որին հանձնված էին բոլոր պատմվածները, շատ գութ ու սեր ցույց տվեց նրանց բոլորին։ Նրանցից ծերերին հոր տեղ էր ընդունում, իսկ ավելի փոքրերին գզվում էր իրեն իր սիրելի որդիների։ Շատ անդամ զրեց արքունիք և հայտնեց կապվածների տառապանքն ու նեղությունը, և նրանցից յուրաքանչյուրի աղնիք վարը ու բարը բացատրել նրանց։ Մեծամեծների առաջ ճզնում, ամեն տեսակ հնարքներով շանք էր գործ դնում, մինչև որ շատ բարեխոսների միջոցով թագավորի հանությունն առան։ Հրամայեց նրանց կապվածներն արձակել և վերացնել նրանց զրայից պատժի առլոր և նրանց նախարարությանը վայել զգնատ հազնել։ Նրանց սոնիկ կարգեց և հրամայեց ամրող սպառապինությունն արքունիքից տալ, Գործ և հանձնարարեց մեծ սպառապէտին, որ արքունիքությունը հետ պատերազմելու գեան։

Եզ երր այսպէս կարգադրվեց ու կատարվեց թագավորի նոր հրամանը, շատ տեղերում, ուր որ նրանք հասան, գերազանց գտնվեցին քաջության գործում, այնպէս որ նրանց մասին զովասանության զրություն էլ զրվեց Դուռը։ Թագավորի սիրտն այնպէս քաղցրացավ, որ հրամայեց բոլորին իր առջև ըերել։ Ծկան և ներկայացան արքայից արքա Հազկերտին։ Ուրախ-զվարթ հանգիսկեց նրանց, հանգիստ իրարերով խոսեց նրանց հետ և խոստացավ ամեն մեկին իր իշխանությունը տալ հայրենի պատվի կարգով և նրանց իրենց աշխարհն ուղարկել՝ քրիստո-

Նեական կրոնը պաշտելու, որի համար այնքան մեծամեծ շարչարանքներ էին կրել:

Ավ մինչդեռ նրանք այնտեղ մեծ ուրախությամբ [ազատ] շրջում էին բանակում թագավորի առող, այդ նույն ժամանակ հասավ թագավորի կյանքի վերը՝ իր թագավորության տասնիներորդ տարում։ Ավ միմյանց հակառակ դուրս գալով՝ նրա երկու որդիները կռվում էին թագավորության համար. այս դժողով պատերազմի գործը սաստկությամբ շարունակվեց երկու տարի։

Մինչդեռ նրանք այս խոռվության մեջ էին, ապատամբեց նաև Աղվանից թագավորը. որովհետեւ նրանց ընորովին էր և հայրենի հավատի համաձայն առաջ բրիտանյա էր, և արքայից արքա Հազկերտը նրան բռնությամբ մոգական կրօնին էր գարձրել։ Ավ նա իրեն համար հարմար ժամանակ ընտրելով՝ իր անձը մասնակի հենթարկեց. ամենի լավ համարեց պատերազմում մեռնել, բայ թե ուրացությամբ թագավոր լինել։ Այս բռորի պատճառով ուշացավ նրանց [Հայոց] աշխարհն ուղարկելը։

Իսկ Հազկերտի կրտսեր որդու դաշակը, որի անունը Ռանամ էր Միհրան առողմից, թեև ահսավ Արյաց զորքը, երկու մասի բաժանված, բայց մենք կիսով գազանարար հարձակվեց թագավորի երկու որդու վրացարդեց, կոռործեց նրա զորքը և թագավորի որդուն ձերբակալիկով՝ հրամայեց անզն ու անզը ապահնել։ Իսկ մեռցած զորքն էլ հազանության բերեց և միարանություն հաստատեց Արյաց ամբողջ զորքի մեջ, և թագավորեցրեց իր անձին, որի անունը Թերող էր։

Թեպետև Արյաց ոչխարհում կատարյալ խաղաղություն հաստատեց, բայց Աղվանից թագավորը շէր ուկում նորից ծառայության տակ մտնել. այլ նա բանդեց ձորա պահակը և Մասրութերի զորքն այս կողմն անցկացրեց. միարանու տասնեմենկ շնոնական թագավորներին և պատերազմով ընդդեմ կացավ Արյաց զորքին և մեծ վնաս պատճառնց արքունի գործերին։ Թեպետև երկու-երեք անգամ աղաշանքի զրություններ ուղղեցին նրան, բայց չկարողացան այդ մարդուն համոզել. նա զրով ու պատգամեերով հանդիմանում էր նրանց՝ Հայոց երկիրն իզուր անզը ամփերելու համար։ Նրանց հիշեցնում էր նախարարների մահը և կաղվածների շարչարանները։ Առում էր՝ «Այնչափ սիրո և վաստակների համար փոխանակ կյանք շնորհելու նրանց արևը խափառեցրիք։ Էավ կլինի ինձ համար առում է, նրանց շարչարանները հանձն առնել, բան թե բրիտանությունը թողնելու։

Ավ երբ ահսան, որ ո՞չ բռնությամբ և ո՞չ էլ սիրով շկարողացան համոզել նրան, շատ գանձեր ուղարկեցին եալլանդուրների աշխարհը,

բայց արին Ալանեների դռները¹⁰⁴, շատ զորք հանեցին հռներից և մի տարի կովեցին Աղվանից թագավորի դեմ: Թեսպեան նրա զորքը ցրվեց ու հնացագավ նրանից, սակայն նրան չկարողացան հնագաւոդցնել, այլ դեմքամեծ հարգածները էլ ստացան, ո՞րը պատերազմով և ո՞րը հիվանդությունների շարչարանքներով: Ավ պաշարումը երկար ժամանակ տեղիու պատճառով աշխարհի մեծ կեսն ավերվեց, բայց ու ոք նրանից շերկմտեց ու շրաժանվեց:

Պարսից թագավորը դարձյալ մարդ ուղարկեց նրա մոտ՝ ոհմ քրոջն, ասաց, և քնորորուս ուղարկի՛ր ինձ մոտ, որովհետեւ ի քեն մողական կրոնի հետեւող էին, և դու քիասունյա գարձրիր, իսկ աշխարհը թող քեզ մնայ: Բայց այն սրանչելի մարդը կովում էր ո՞չ թէ անբության համար, այլ աստվածապաշտության: Մորեւ ու կնոջը ուղարկեց և ամբողջ աշխարհից հրաժարվեց. իսկ ինքը վերցրեց Ավետարանը և ուզում էր աշխարհից հեռանալ:

Երբ այս բանը լսեց թագավորը, շատ ափսոսաց ու ցավեց իր մըսունքում, և ամբողջ մեղքն իր հոր վրա էր զցում: Անսուս երդում կնքեց և ուղարկեց նրան, թէ՝ երկրից մի՛ հեռանա միայն, և ինչ որ ասեա՞ կունեմ: Նա խնդրեց՝ ինչ որ մասնկություննից իր սեփականն էր և որ իր հայրը շնորհել էր նրան երկիսա ժամանակից՝ հազար տուն. թագավորից ստացագ այդ և միայնակյացների հետ միասին եսունց արեակը: Ավ այսպէս անդադար աստվածային պաշտամունքով զբաղվեց, որ ամենեին չէր էլ հիշում, թէ առաջ թագավոր է եղել:

Այս բոլոր երկարատև խռովությունները, որոնք շարումակվեցին մինչև արքայից արքա Պերողի հինգերորդ տարին, պատճառ եղան Հայոց նախարարների շարձակվելուն: Բայց [նախկինը] տարիների սովորություննից ավելի շատացրեց նրանց ոռնիկները և արքունի խնձութենիքներին մասնակցելու իրավունքը տվեց:

Ավ նույն հինգերորդ տարում նրանցից շատերին կրկին շնորհեց նրանց գույքը և մյուսներին էլ հույս տվեց, որ վեցերորդ տարին բաւրին անխատիր կարձակի իրենց գույքը ու պատվով:

Բայց ևս դարձյալ պիտի վերագաղնամ այս կետին:

Իսկ երանելի առաքինիների և կառվածների ու պատերազմում ընկածների կանանց ամբողջ Հայոց աշխարհում ևս հաշվել շեմ կարող, որովհետեւ չիմացածներս ավելի շատ են, քան թէ իմացածներս: Հինգ շարյուրի շափ անոն-անոն նաևաշում եմ, ո՞չ միայն նրանց, ովքեր ավագագույններից էին, այլև շատերին կրտսերագույններից:

Բոլորը միանամուռ երկնազոր նախանձով լցված ամենեին պակաս

շմեացին նրանցից, ովքեր աշխարհն չէին մտել: Արագհեան թէ՝ ավագա-
գույնները և թէ՝ մանկացոյնները համատի միեւույժն առարինությամբ
զգեստագործեցին: Ամենեին շնչեցին մայրենի ազատության փափկու-
թյան անունը, այլ իրեն այնպիսի մարդիկ, որոնք հենց սկզբից ենդու-
թյունների և համրերի շինուան սովորությունների օրինակով և տանշ-
վելով են անցկացրել իրենց կյանքը, նրանցից է՛տ ավելի մեծ վշտերի
համրերի հանձն առան:

Աշ միայն իրենց հոգիների մեջ միաբնարված էին համիտենական
հույսի անեկուույթ զորությամբ, այլև մարմնի նեղություններով է՛տ ավել-
լի կրեցին ծանր բնոր: Արագհեան թեպետ ամեն մեկն էլ իրենց ձեռնա-
ռուն սպասագործներն ունեին, բայց նրանց մեջ չէր երևում, թե ո՞րն է
տիկինը և կամ ո՞րը նամիշար: Բոլորի զգեստները միասնակ էին և
միապես երկուուն էլ պատկում էին զնունին: Աշ մեկը մյուսի համար ան-
կողին չէր զցում: որովհեան մինչև իսկ չզիտեին խոտեղնները շոկել
միայնացից: Միենույն թուխ գույնն ունեին փսիաթները և միեւույժն սե-
զույնի էին գլխաւակերի բարձերը:

Չկային նրանց համար առանձին անուշանամ կերակուրներ պատ-
րաստող խոհարարներ և ոչ էլ չոկ հացարարներ նրանց ազատների սո-
վորության համաձայն սպասագործելու համար, այլ յարդ ամեները բեդ-
հանուր էր: Եարաթամուսն ինց էին կացեւում յանապատում թեսակվող
միայնակյացների կարգով: Ո՛չ ոք մյուսի ձեռն չուր չէր լցնում, և ո՞չ
էլ կրտսերները ավագներին սրբիչ էին մատուցանում: փափկասուն
կանանց ձեռքը օճառ շընկաֆ, և յուզ շառաչարկվեց ուրախության
հանգեսների համար: Նրանց առջև մարտ սկսուեղներ շղրվեցին և ո՞չ
էլ բաժակակալներ տրվեցին ուրախության համար: Նրանցից ոչ մեկի
զաների մոտ նվիրակ չկանգնեց, և պատգական մարդիկ չկանչալեցին
նրանց խնդրութիւն սեղանին: Նրանց մտքերից շանցավ, թե գուց սեռու-
ցանող որևէ դաստիարակ կամ մի սիրելի հարազատ ունեն:

Փոշոտվեցին ու ծխուտվեցին նորահարաների սրահներն ու առա-
գաստները և արդի սասայներ ճպվեցին նրանց հարանարաններում-
կործանվեցին նրանց դաշնիների բարձր դաշները, և խանգարվեցին
նրանց սեղանների պարագաները: Ընկան-կործանվեցին նրանց ապա-
րանքները, և տապալվեցին ու ամենավեցին նրանց ապարանքները:
Չորացան-ճպվեցին նրանց ծաղկանցների բուրաստուննե-
րը, և արմատախիլ հղան նրանց պիտիների ալղիների առնեները:

Իրենց աշքերով ահառն իրենց կայթերի հափշտակությունը և իրենց
ականդներով լսեցին իրենց սիրելիների վշտերն ու շարշարանքները:

Նրանց գանձերն առան, թագավորական արին, և ամեննին զարդեր շմացին նրանց երևների վրա:

Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկինները, որոնք փափուկ կյանքով ու բնրուշ մեծացել էին բազմոցների ու գահավորակների մեջ, շարունակ բորիկ ու ոռըով էին զեռու աղօթատները, առանց ձանձրանելու ուխտելով և խնդրելով, որ կարողանան դիմանալ այն մեծ նեղոթյանը: Ավելի իրենց մանկությունից հորթերի ուղեղներով և էրեների փափուկ մասով էին անզեյ, մեծ ուրախությամբ խոսեցնեն կերակուր էին ընդունում զայրենիների նման և ամեններն չէին հիշում իրենց սովորական փափուկ կյանքը: Նրանց մարմինների մորթը սև գույն ստացավ, որովհետև ցերեկն արևակն էին լինում և ամրող պիշերներն էին զետնի վրա էին քեռմ:

Մշտական սազմուներն էին նրանց բերանների մրմունչները, իսկ կատարյալ միախարությունը մարգարեների [զգքերի] ընթերցումն էր: Երկու-երկու միաբանվեցին իրեն իրար համաձայն ու համասար ամուներ՝ ուղեղ տանելով արքայության ակուր, որպեսզի տռանց վրիպելու համեմ խաղաղության նավահանգիստը:

Մոռացան իրենց կանացի ակարությունը և առաքինի տղամարդիկ դարձան հոգևոր պատերազմի մեջ. կոխվ բաց արին ու մարտնչեցին ծայրագույն մեղքերի դեմ, կարեցին և դեն պշեցին նրա մահարեր արմատները: Միամատությամբ հաղթեցին խորամանկությանը և սուրբ սիրով լվացին նախանձի կապատգույն ներկվածքը. կարեցին ապահովանական արմատները և շորացան նրանց ոստերի մահարեր պատողները: Խոնարհությամբ հաղթահարեցին ամրաբառավանությունը և միւնույն խոնարհությամբ հասան երկնազոր բարձրությանը: Աղոթքով բաց արին երկների փակված դռները և սուրբ խնդրվածքներով հրեշտակներին ցած բերին փրկության համար, ավելաբար լսեցին հեռաստանից և փառավորեցին աստծուն բարձունքում:

Այն այրիները, որ նրանց մեջ կային, նորից առարինության հարաներ գարձան և իրենց վրայից վերացրին այրիտության նախատինքը: Իսկ կապածների կանայք կամովին կապեցին իրենց մարմնավոր ցանկությունները և հաղորդակից հզան սուրբ կապվածների շարչարանքներին. իրենց կյանքում նմանեցին մեռած քաջ նահատակներին, և հետոյց միախարիչ վարդապետներ նղան բանարժեգուծներին: Իրենց մատներով աշխատեցին ու կերակրվեցին, և թագավորից նրանց համար նշանակված սոճիկը տարեցտարի թոշակ էին անում և նրանց ուղարկում միախարիչու համար: Նմանվեցին անարյուն նպունքներին, որոնք իրենց երգի

բաղրությամբ ապրում են առանց կերակրվելու և կենդանի են միայն օդ ծծելով՝ նմանվելով անմարմին վրեշտակիներին:

Եատ ձմեռների ասուուցներ հալվեցին, զարուն հասավ և նոր ծիծեռներ եկան. կենցաղասեր մարդիկ տեսան և ուրախացան, բայց նրանք երբեք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալներին: Դարեւանացին ծաղիկները նրանց միան էին բերում իրենց համատարիմ ամուսիններին, բայց նրանց աշքերը կարու մնացին նրանց երեսների ցանկալի գեղեցկությունը տեսնելու: Արսի բարակները զերչացան, և բոլորունին դադարեցին որարդների արշավանքները: Նրանք հիշվեցին միայն զբաժանակարաններով, և ոչ մի տարեկան տոն նրանց հեռու օտարությունից տուն շրենք. Նրանց ճաշատեղերին նայեցին ու արտասիցին և բոլոր առյաններում հիշեցին նրանց անունները: Եատ արձաններ էին կանգնեցրած նրանց անգանը, և ամեն մեկի անունը նշանակված էր նրանց զբատ:

Եզ մինչդեռ այսպիս ամեն կողմից ալևկոծվում էին նրանց մտքերը, նրանք ամեննին չթուլացան երկնավոր առարինությունից: Դրսից նայողներին երեսում էին որպես սպավոր և շարշարված այրիներ, իսկ իրենց սրտերում զարգարված ու միտիթարված էին երկնավոր սիրով:

Այլևս սովորություն շարին հեռու երկրից եկած մեկին հարցնելու, թե ե՞րբ կլինի, որ տեսնենք մեր սիրելիներին. այլ այն էր նրանց իշմեու աղոթքն առ աստված, որ ինչպես ականի են, այնպես էլ քաջությամբ ու երկնավոր սիրով լի նույնը գլուխ հանեն-զերչացնեն:

Եզ մենք, և՛ նրանք առնասարակ ժառանգենք երկների արքայությունը և հանենք այն ամենին, ինչ որ խռատացված է աստծու սիրելիներին հանուն մեր մեր Հիսուս Քրիստոսի:

ՄԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ավելին յու պատմաթյուրը գրել է Մամիկոնյան Դավիթ Կրկնի խնդրաբառը. Բ'զ է առ անհայտ է— 3:
2. Հայոց քաղաքական առկաց հասկացում է Թրիտոնը.— 3:
3. Աշխածենյաց ցեղ— հայոց թագավորների այն հարաբերությունը, որ Հայաստանու թագավորներ չ բառ ավանդության թր. առաջ 2-րդ զարի հետերից (Հայությունների 132 թվականից) մինչև 475 թվականից Թրիտոնից հետո, որին՝ ճիշտ 560 տարին. Ասկայն պատմական հայրին անդեմությունների համարական՝ Արշակունիների թագավորներին Հայաստանու միայն 54 թվականից թր. հետո, հաստատագոյն 66 թվականից սկսած, երբ Արշակունին Տրդատ 1-ը Բագ շնորհեց Հանձնական կայութ Ներքեցից.— 10:
4. Պարփակ Սասանին ցեղը կամ Սասանյան առկաց սկիզբ է առանձ Սասանյան, որի թռն կը Պարսկի որդի Արտաշեր 1-ը. Սասանյան պատմաթյան հիմնագիրը. Աս թագավոր զանուարը, պատմազմի է գորո զայի պարթենների արքացից արքա Արտաֆանի ցեղ՝ և 224 թ. հայութուն է երան. 226 թ. պատմում է նաև Աստախին կամ Տիգրեն Մայրաբագարը և ամրութ պատմաթյուր Ակբարին թիվություն իրեն.— 10:
5. Հայոց երեսը արտաւայտթյուրը գործ է առեւում Հանձնական կայության մեջ յաստ կրկներից համար. երկու տաղ ներք նոյն նոյն երկրերից համար գործ է առեւում հասուների զավաններ արտաւայտթյուրից.— 10:
6. Մերին—Վերին Միջագետքի կամ Արգաստանի (Բնն. Արքայի) մայրաբագար. Տիգրիսից մոտ 100 կիլոմետր դեպի արևմետուր.— 10:
7. Թիգրոս II կայու (408—450) — Արձելյան Հանձնական կայության առեւություն կայութից մենք. որ բազարականացն երրեր շափառուս շարժման և ճիշտ զանուար կը իրեն շրջապատշենի աղջկաթյան տակի.— 10:
8. Ֆերդ կամ Կուստինոս—պարթենների մայրաբագարը.— 11:
9. Տախուղարյան պարտավունեն հողեւուն և մոտերը.— 11:
10. Խոշովներ—Շահանին ցեղեր, որուք պարուն կին Պարսկաստանի Հյուսիսարենից առնամենիքին կից Բախտրիայում (այժմյան Խորասանում).— 12:
11. Կան զրու—անցք հաստատագոյն որչու Շարամոր չեւ. Այն պատր է որուի Պարսկաստանի Հյուսիսարենայուն կողմերուն. Փարթևագալ գալան Պան զաւոց համարուն է Էլլուրուն Շարամուկուց զաւոց Արքաւուն կոշիք կիրճը և եղոյացնուն է այն նախկին զաւոց Արքունց կովածի Շահ, որը պաշտպանելու համար կառացված էր Թիջ բազարը.— 12:
12. Ասուր աշխատնի կին պարսկական ձևն է Ասուրանը. որ բառացի եղանակուն է ովերին աշխարշ—Պարսկաստանի Հյուսիսարենից մասց (այժմյան Խորասան), որ ուստածեւուն էր մինչև Վեհան աշխարշի առնամենիքից.— 12:
13. Բարբառաներ անհայտուն կին Շուշինը բարդ տար ազգին, իսկ պարսկերը՝ այլույսիներին անհայտուն կին տանօրիներուն.— 13:

14. Խոյլնդութեա կամ Խոյլնդութե—Կողիսայն Տուրք ահօնն է: — 14:
 15. Առաջ պահակի—Ճոշա, Չոշա, Կապակ ճորա, Չուն Աղջակից, Հօնաց և այլն.
 զանգուած էր արժման Դերքին բազարի մատերը. Կառպից ժողի ափին: — 14:
 16. Բավկինուրյան—բարեկանական կրտսեր զերշին շրջանի անոնց, երբ կրտսեր ամրուսոցին
 զեր է ամենի աստղաբաշխության, կախորդությունների, Հայությունների և գոյա-
 կությունների: Կրտսեր ենքայացուցիչ բուրժը հովանու Եր բազման: — 17:
 17. Բարպական Խելիք—Հայթալիների կամ Հիթալիների, որից խորտի՝ բուշանների եր-
 կիրք: Հմետ. Ժանիք. 10: — 18:
 18. Խոնդան—գարտիքի կամ ակդրամարտիքի կապ: Խոնդանները կերեց մի ճակ պա-
 տիք էր Պարսկաստան: որպեսզի հակցագործ մնա իր կեզառությունների մէջ և
 առեցի: — 20:
 19. Սակ, Բաժ & Հառ—Հարկատեսակիներ: — 22:
 20. Վարչի—ոչ: Վարչորդ կամ Վարչորդ բառն է, որ Խանակուն է տավազ, մէծու
 Հրամանատարի կողքին զբիւո՞ւ եղանակուն է մէծ Հրամանատար, ավագ Հրամա-
 նատար կամ, ինչպես մէնք այժմ ասում ենք, մէծ վեցիր: — 22:
 21. Կելիմազդիզն—մազդայական կրտսեր, իրանական կամ զրագայտական կրտսեր անոնց: — 22:
 22. Հարամանի, Խարամանի կամ Հարաման, Խարաման—Խորին է, ինչ որ Արմեն կամ
 Արքաման, շարության ասածու անոնց: — 22:
 23. Քարեւուկի—անշուշու Պանթերա անձնա աղավազումն է: Հրամանի զրույցները
 Թրյուսուր մասին ասում էին, երա վարէր զցելու Համար, թէ անուանություններից
 մնան մի մարդ է նա, և երա Հայրը հզէ և Հոգմայիշի մի զիենդը՝ Պանթերա
 անոնց: — 22:
 24. Խաւացի կամ Խաւացի—Խոյեն է, ինչ որ Խաւացի կամ Խաւացիների: Խա-
 խոյուն է Հիւսու Խաւացիներու հանող կամ բրիսունյա: — 22:
 25. Գուլաշիկուու կոչում էին Արքեւու զավակների ու զբուդերի հոյեւուունների ի
 տարրերություն բազարների հոյեւուունների: — 22:
 26. Ուժիզ արես—Համակորքն պետք է հասկանալ Ուժիզ Ռ.ք: — 22:
 27. Ամեսան իշխան—Խանակուն է ասոված: — 22:
 28. Ազրուի Հավիաննես—Հավիաննես Միքրուլը՝ Զարարիս բանակի և երա կին Ծղ-
 արքի որդին, որովհան Եղիսաբէթի անուն էր: — 22:
 29. Հորդանան զետ—զետ, որ անցուն է Պազմատիքի միջով Հյուսիսից զնոյի Հարամ և
 ամրուս երկիրը բանակուն է երկու մասին Հորդանան զետն ակիզը է անուն Հիւսու
 սարքի բիուզ Յ ազրյուրներից և Բափուուն է Մենյալ ժողու: — 22:
 30. Պանուցի Փիզառու—Հրամանանի և Սամարիայի Հ.ք Ծովագետական պրոկուրատորը
 (26—36 թթ.), որի ժամանակ, ավանդության համարակի, Հանգես է եկել Հիւսու
 Բրիսունյա: — 22:
 31. Միքրնյաց սուր—Երաւանչեմի ղիմացը զնոյի արձեւք ընկած չնուց Այսուն Եր զր-
 եքուու Եթենամանի պարտեցը և այսուզից է, ավանդության համարակի, երկիրը
 Համբարձեմի Միքրունյա: — 22:
 32. Խոնառան—Հավաեւունների, պարորից արքայական պարագի անոնց: — 22:
 33. Պանուցյալ ծեր Միքրեւունների մէծ Հազարարքուն է: Այսից անզ է ծայինն նոյն
 կերպ է արտահայտուած Միքրեւունների մասին (տես Հ.ք Էղանակի վերջում): — 22:
 34. Համան ուու Շերպ, այսինքն՝ Հրամայիր պալատի ներսում գտնվող զբագիրներին
 և այլ գործադիր պաշտոնյաններին: — 22:

25. Կոյլկանունից ընտիր — մեկ տակ մեջ մեկ յահանակայի ձևարդ մեծացած և պատճեռ բախտակ տնձեր: — 34:
26. Կողովով ճամանակիներ, որ ևս պատճեռ հայրեն էր—իսուսը Ծովու 111-ի, (285—355) և երս որդի Հաղիկը 1-ի (299—420) ժամին է: — 35:
27. Անգաման—ուսիկի երկիրը, պարսից պատմայն արենայան հաւանագերից մեկը, առնմանակից Հնդկաստանն, արժման Արգանատակի առնմաներուն: — 37:
28. Խումանան—արձ Խումանան, որ արտօնված էն Հակոբով Համարքաների հաւանայ և որդիկերը՝ արժանի հայկածքներուն աշխատական համար: Գոելում է ընթարքինից զնո՞յն արձեր, Պարից ծափից զնո՞յն հայութ: — 37:
29. Գանզում—Հերմանի լաթից բազ, որդ մողկը իրենց զեցքերը ժամկում էն հրանին մասնաւուն, որպեսք իրենց արտաշենթյամբ շարժն առը հուրը: — 40:
30. Դամեկ—հոգի մեջ, իշացն արարագությունների մեջ զար էր անձամ պատճեռունը պրեկու: Համար: — 40:
31. Կոպենիկի մայրականի կուրզի—ինչպես աշատեցի երեսուն է, բարարակաւոր տան պարտավոր էր, իրի ապացույց իր բարձրագաւոտթյան, կոպենիկ (շափի անվանում է) շափառ որոշ բանականթյամբ մախիր ենթարացնելու: — 41:
32. Խումանի պայտ Ան մեզ—առան է նզիշն, ցոյց առաջ համար, որ Խումարք նզիշ ուրախաթյան պահն ինքն իրենց է երանց Շառ նզիշ է Պարկաստան: — 42:
33. Անզ—զարգարակար Այրարատ Մազկուն զավառում: — 43:
34. Մազկուն Մազկուն—մզգաբների մողում, մազգաբնես երեսի զիւսվոր բանականություն: — 43:
35. Խումարքանուն և անզեհանգիստ—Պարից արքունիքի մեջ պաշտօնեաւ: — 43:
36. Ան նազարապես—Միհրներսին ախտուր, նշանակում է մեջ զեյթ և անձեռն հոգածականթյունը զգուրի հրամանաւորի Հայերին թարգմանթյունն է: Այս ախտուր անշաւառ պետք է տարրերի Հայերն ունազարապես բանից, որ անձի անմանացի նշանակաթյուն ունի: — 47:
37. Ջաւնիի սպառապես առելով հասկացվում է Վարդան Մամիկոնյանը, թիւ անուր որդամ չէ: — 49:
38. Գոյլիպուն—պարսիկների բառ, որ Եղանակուն է թիվեազաւ, պիտիսի: — 49:
39. Հազարապես կանայք—կույսեր, մայրապնեաներ: — 49:
40. Մեծարիլ բանակ, զետք է Հայկանայ մողերի և Խամարքների Շառ Պարկաստանից հետ զարքը, որի մեջ էր նույն երկիր մարզուն Մայնեաց իշխան Վաստիք: — 50:
41. Անգրասական—նզիշի մատանակ այժմյան Աղրբեկանի Պարագային և Պարհապահի Հյուստարմայան մասի անուր: — 52:
42. Վահանակ կրուկ—Բարձր աթաշ, անհասրազան երանի: — 52:
43. Սերոյի անհանենելից մինչև Պարեռնի կողմերը—Արաց աշխարհը համարքում է Արենից Արած, իսկ Պարքրովից Կազիքը է Ապահնայի Հարավարմատուն մայրին: Ազգում է առնի Ապահնի արենիւն ափերից մինչև նզրուայի արենտուն մայրը: — 54:
44. Ավելիշնոս—մերակույտ, սկսում: — 54:
45. Հեթանունքին մինչև Պարեռ աթաշ, անհասրազան երանի: — 54:
46. Սերոյի անհանենելից մինչև Պարեռնի կողմերը—Արաց աշխարհը համարքում է Արենից Արած, իսկ Պարքրովից Կազիքը է Ապահնայի Հարավարմատուն մայրին: Ազգում է առնի Ապահնի արենիւն ափերից մինչև նզրուայի արենտուն մայրը: — 54:

57. Խաղաղ բաշար — Ազգանից թաղաժորների մեջոցը Վ պարուն, II և III դարերուն
 Հայոց թագավորների մեջոցը՝ Գտնելու էր Աստիք Խանակուն, այժմաս նեղած զե-
 տի ափին:— 58:
58. Խոնաց զետ—Հազարերն, այժմաս նեղած զետը:— 57:
59. Խաղաղական կողմեր կամ Խաղաղական պաշտ—քանչուն էր Ազգանից երկրուն, Հա-
 յանուրներն, երկրի հյուսիսարևմայն կողմերուն, նույնի առնվաններին մոտիկի:— 57:
60. Ազգանից մեծ շահաստան առեղջ Հազարցուն է Ազգանից աշխարհի Ժայռարշար
 Պարտաքը. Տրուու (այժմաս Թարթար) զետի ափին:— 57:
61. Կապիկն լուսեր—Կողմայան լուսեր. Բիթիսեցից մինչև այժմ է: անվանուն նև
 Կապիկացի:— 58:
62. Ճաների պահակ—Խույնն է ճարա պահակ: Տէ՛ս ժանեթացը, 15:— 58:
63. Միւրու ալիսան կամ Միւրալիսան առելով պետք է Հասկանու Այլարատը իրու
 Հայուսունիք կենարք:— 59:
64. Հայիսկան առելու ամիսները (անս 621 էթի 15-րդ ժանեթացություն):— 60:
65. «Պարսից արշայից արշայի հնանցի տեղոց տեսլով պետք է Հասկանու Տրպոնի:— 61:
66. Մեր ինչպէս այսուհե, այնուու է: այս անկերուն, զորք է ամենուն մեծ Հազարպահը
 Միւրեներսիք համար:— 62:
67. Փայտակառն նազմ—Հայուսունիք Փայտակառն նաչանցը Համապատասխանուն է
 Սարարտիք հնած Խանակուն, որ ընկած էր Ասոյաց երկրից զեզի արևելք Արագած
 ափինիք և առաւելուն էր մինչև Կասպից ծովը:— 63:
68. Արտոցով այս ավազանը, որ հզայաց նույն—խույսը բրիտանեական մերժության
 ժամին է, որով հին մարդ մնանում է և մի նորը, վերակենդանացածն է մեզուն
 բրիտանեական վարդապետթյան համաւայք:— 67:
69. Ընկորաց սուրբ նօպի—պետք է Հասկանու երև բրիտանեական Համարիքի մեջ
 ըկունեղ սուրբ Հոգին:— 67:
70. Հնից պեղպարյան պեր և իր ձեռնով խորսունից մասունաւ հաստատն կիրք—
 արտօնության պեր և իր նոյնին ժամանեակ որդիպարթյան Համար Հատուկ պեր ևր
 պատրաստուն և այս կերպուն էր մասունաւ վրա վորապրտ կերպով իրու առու-
 թյությունն հարուստիք կիրքն արտահայտթյունն առույ և առվիս, որ կիրքը զրուն
 էր Հազարերն մեղքածունով և ոչ թե ներկով, որի Համար չեր կարելի խորսունիքն
 առնի:— 67:
71. Խեցին Վասակի—Մաժիկանչան Վասակին է, որ ապրուն էր Հովոց բամենու և գոր-
 ծակցուն էր Այսերաց իշխան Վասակին: Եղիշն Մաժիկանչան Վասակին ևս Էկա-
 րապրուն է իրու մի լարապորտ և բասուն որենքներին Հակոսակ զործոց
 մարդու:— 69:
72. Խաղաղաց այսուհե, Խաղաղի—Հազարերն, հին խույսիք ակունից, այս երկիրն ըն-
 կած էր Ան ճոյի Հարավարենիւնն ափերին, այժմաս Տրապիզոնից զեզի Հորավ.
 Հայուսունիք Տայր Խանակունց զեզի Հյուսիս-արևմուռ, Պարխուրյան լուսների մոտ:
 — 69:
73. Այսուհե Ծիրճաւ տառենիկ երկրեւն իրնեց ժաղավորքներով ու Բաղաժորներով
 պատկանուն էին այս զարտացին և լանձային ժաղավորքներին, որուք բանիլուն էին
 կողմայաց լուսների արևելյան մասի Հարավացին և Հյուսիսային լուսներին և պա-
 լուսուն էին ճարա պահակ Հովերի և Մասրութերի արշավակեններից:— 69:
74. Կուշ—բացի օքրուակ Խանակարենից, Խանակուն է նու մեծ զրոյի տակ խըմ-
 բած զարարածին, ոգուն, վաշու:— 70:

75. Առաջին գործ—այլ անձնութ Ծավարշական գործ, Արտադու զավառ Գոհեմու և
 Մասիսից զեղի Հարով-արձեկը, այժմյան Մակար մէջ:— 73:
76. Առաջանային անդ առելոց Հանկացմուն է զրախոր, որտեղ բահեցվում էր Ազարը,
 բայց առաջ պատճերը զարմանելով և շարին լսելով՝ պատիշբանազած զավեց և
 զարս արվեց արխունցից:— 78:
77. Խնկեն մնեց բարեր Գոյշաբն է, որի զիմ զարս հետո պատճեի Պամիթը պարա-
 պիկու ու քարով և պահեց երան:— 79:
78. «Բանեալի առելովկը արտահայտութիւնը զոր է անձուն Թրիստոն Համար:— 80:
79. «Ե՞՞ի մոռանոր այն յազր, պահեք, ունկն ու առասունեն պարզեները, որ չնոր-
 դուն է ձեռ արբունիքից: Բայց այերան ազնիմ տան էր Համարվում, որ Խոշոշեն
 արդարեկը Հոգիները Հանգերձյալ հյաներուն յուզով պիտի սպազին: Պահեց Խոյն-
 պես շատ զարժանական էր Պարտաստանուն և նրանու պատճեն համ վարձատրու-
 մին որի զարժի մեջ այցի ընկերոց անձերին: Իշխաններն ու մեծամեծեներն այն իրենց
 զարժեներին էին զնում առն և նեպրույն որերին, իսկ այլ մարզիկ՝ մոռանենաւու-
 ամանակի Անշաւը այսունից է առաջացել նաև մեր մեջ սովորական պատկինի
 խորք առանենալ բայտ փախարին: Բայց երկի արգում էր համ պատի շնչելու Հա-
 մար կոմ արագե էր կազմուն խաղողի որից, որ արգում էր այդի անձեւուն Համար:— 83:
80. Մասյան զանդ—արագեն էր հովուն Պարսից զարժի մեջ անձեռքնուիր, լրիւ պա-
 ռազինված զանց:— 84:
81. Պարսից զարագարը Հրաման է առաջի իր զարժերի աշ կողման պարագան լինեց
 ընդուն Հայոց զարագարի, այս եղանակուն է, որ Վարզին Մամիկոնյան բնին էր
 Հայոց բանակի ամի թիւ:— 85:
82. Կիրիակուն—Կովկասյան յեղանակների երկրի անոնն է, այս երկրը ցի Շիշկուն
 IV զիսի 11 յեղանակն ընկերի անոնեների շարքուն, բայց այսուղ անզանենուն է նոյն
 երկրների թվուն և անշաւը նրանցից մինչ է: Տե՛ս Ճանենարը, 73:— 82:
83. «Այս բայր թղթերի վրա պրված էր Վասակի վավերական մատանիքներ: Հետո մա-
 տանիների վրա ներ էր փարացրուուն և պաշտամական զրոյթյունները վավերացվուու-
 մին այս ները պրոցեւուգ առորպարտիւան փախարին, ինք մականակ Համարու-
 առանուն անձ անզարքն էր, ինչպէս պատճենուն էր Համարու:— 85:
84. Վասակին Պարսից արքունիքուն ամրաստանուն իրա պղպահնեները կարու էին միար
 իր վեհու Վարպագանակ և Ծորեցր որդիները՝ Բարզեն և Բակուրը լինեն: որոնց
 նա Հայանի էր Հայրենի երկրից և անբացի Սյաւելաց իշխանությանց: Աղենին զրի
 IV զիսուն երանեց նորու որդի ան անզանեած, բայց անշաւը պետք է ամէնի յայք
 իմաստով Հայանաւ, Բարզեն և Բակուր Վասակի Ծորեցրը՝ Վասինակի որդիներին
 էին և բանականար, թշնամի ովտիք լինենին Վասակին, որովհետ ու բանարիսու-
 թամբ պատենի էր ովէլ երանց Հորը և իշխանությունը Համբառանիք:— 85:
85. Պարսից արքունիքուն կատարվուո զարագարության մատանիք Հոգերականների
 կողմից յօսուն և պատասխան է առաջի Ռայտանաց Ասանկ Աստիսկապուր, թիւ այն-
 նա պետք է, իրին նեկանց զրուու, բայր Հոգերականների կողմից պատասխան
 տա: Այց բացարձուուն է երանու, որ ինչպէս նոյնուն ՎII զիսուն առուն է՝ Ասանկ
 Աստիսկապուր շրաց զիսներ պարագարեններ:— 86:
86. «Երան նախատացի կատոց ախտունք՝ առուն է նոյնուն Ասանկի Համար, ունիու-
 նելով իրա վրաց մարզպան եղանակներից լինենը: Որը է Վասակ Վասատակի մարզպան

էղի, անհայտ է, Համեմայի գիրք, Հայուսակի մարդուն եղանակինց առաջ պետք է հայտ լինի, Համակարգ 442-445-ի միջին— 36.

87. «Ան այնուն է բայց, թե զա ձեզ սուս հայով է ուշախացրել»—առաջ է Մատուցաց Սունակ հոգիսիւսուս Վասակի մասին: Սաւակ հոգիսիւսուս ուզու է առի՝ թե զա շատ լավ գիտեր, որ Հայերին պարսից կրոնին զարձնել չի կարող, բայց ձեզ կերպիրի է առա Հոյսկրով. թե ինք այդ գործը կիսուրզական կատարից— 37:

88. Ալովիսի բարձր մարդիկ իսկ շաբան ի առմենա առելով պետք է համահայ, որ պարսիկները Վասակի ընտանիքից շատ մարդինց բնելու և որուն զերի արքունիք լին առցիւ առցիւ փախարքն, որովհան Վասակը զատապարտովել էր նու արքունիք Հարկերը անդ շնորհելու և յորպացելու համար, և նու ու իր Հայրերի ունեցած ու եղայիկի կանաց զարգերը բարձրական չեն եղին երա վրա բարզած ուրարտը մարդու համար: Եղիշն առաջ է մին Վասակի իր եղայիկների զերծ մաներում էլ զան զանձնու հոյս ունենար, ևս այդ զանձնը կնայի և առաջար կայու իրձն և ընտանիքի համար— 38:

89. Հազիւրու Ա-ի 16-րդ տարին Համարատայիսում է 453/454 թվականին— 101:

90. Արևին—Կասպից ծագի զեզի զեզի Հարավ-արենից ընկած աշխարհի անունը— 101:

91. Արշակունի Բաղման—Ապար աշխարհի մարդարազաք այժմյան հերանանում— 101:

92. Համակինն—կրոնի ամրաց ունենարը լավ զերացու— 102:

93. Անպատճառ—հազար է, Համակարեն, պարսից առաջին կամ եղանակն կրոնը— 102:

94. Ազգայիշտու—պարսիկն կրոնի զերարերու մի գործ անուն, որ մեկնում է իրու օձուցիրի քամությունու— 102:

95. Պակամիկ և Պարսկապետն—եղանակում է մարզակ ճակոսի ու պահապիկ լեզվին, որով թարգմանած և մեկնաբանած լին Անհատայի անհանահայի լեզվով զրած գրքերը և, ուրեմն, զիսիր ամրաց կրոնական մարդապետությունը, որ ամփոփած էր Պահապիկ պարի մեջ: Իսկ պարսիկն առելով պետք է համահայ այն առանձինությունը, որուն պահապիկի պարերուն չկան, ինչպատճ թթանի ենթագրությունը, Արմագի պահանակները և լուսնի առասպելաման ծափուց և այն, առաջ էն ենի Սասակաների տաճառակ և տարածված լին Պարսիկանի արևմտյան և Հարավյան եղանակներուն և զավանարքի զարթյուն ունենին:— 102:

96. Պատմոյ, այս ընթարքաման Պապուն—արակու և անձաւուն նզիշն զերարու կեշուր կամ զավանարքը: Ինչ է այդ զերարու կեշուր, և ինչպատճ պետք է բացարկի պահած բացը, մինչն այժմ որոշ չէ: Պացի եղայիկն կրոնական որին զրբի անոն (ը՝ Տանըրդների նման):— 102:

97. Արեն-նոյին է, ինչ որ նզին կամ երրայիրն էնին, որ եղանակում է սնանուց, ըրբրանքու— 105:

98. Հայուսի—աօվուն է նու եղայիկ, Փարտալ— երկարություն չոփ է (2250 մետր):— 112:

99. Վեհին աշխատի—բառացի թարգմանություն է Ապար աշխարհի կամ Ազգրաշարից:— 112:

100. «Հերանաց մեծ վարչապետ կամ «Հերանաց մեծ Առայլա»: Պատառ Առայլի մակարը է իրու հոկապություն մյուս առարյաների, որուր սկզբուն իրնեց միմյանց կրոնների առաջու լին Համարու և հիմանակներին ըրբառանություն չեն բարգանմաւ:— 122:

101. Վաղին կամ Վաղին — Ծի Բակորիայի զավաներից մեկն էր, Բա՛յ շահապահից ոչ շատ հեռու, այժմյան հերասանից դեպք արևելք և Հերաթից հյուսիս: — 126:
102. Խախարարները կազմակերպ արձակվելոց հետո Հայուսան չեն ուղարկվում, այլ առամանակ դեռ մեռու են Պարսկաստանում և ուղարկվում են Հրե կամ այժմյան Հերաթ քաղաքը՝ արքայից պարագաներով ծառացիւու և Թուշաներից զետ մղոնց կախներին մասնակցելու համար: — 128:
103. Հայ Խախարարների մեսուի մեզարյանը մաս 12 տարի է, ոկտոտ 451 թվականի վերջերից կամ 452 թվականի սկզբյց մինչև 453/454 թվականը, երբ Երանեց կրկին Հայուսան վերապարձու: Այսուղ հիշված 9 տարի և 6 ամիսը պետք է հասկանալ Խախարարների կառգառք ու բահուարկված պիճակի մասին: Մեացած մասնակտ երանը թեև ազատ Ծի բահուարկությունից, բայց զետ արտորի մեջ էին Պարսկաստանում, իրավանեց լուսերին Հայուսան վերապարձու և ծառայում էին պարսկական Շենքազարքի մեջ Հրեան կամ Հերաթում: — 127:
104. Ազատացների զառ էր կոչվում Պարիայի կիրճը: — 140:

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

- Արտական նախագծե—38, 78,
 Արտական առևիճակ (նախագծ) — 93
 Արտական բանակ—93, 129, 130, 132
 Աղմ—106
 Արմանիք դանե—140
 Ակես—68
 Ակնացինե—73
 Ազակ—126
 Ազէնիք, Ազէնյաց աշխարհ, Ազէնյաց երկիր—12, 40, 68, 95
 Ազիւնիք աշխարհ, Ազիւնիք երկիր, Ազիւնիք—12, 40, 48, 56, 57, 58, 69, 92, 95, 96
 Ազվաններ—19, 56, 57, 68, 96
 Ամառանիք վանու—34, 73, 136
 Ամառանիք—25, 68
 Ամառանյաց Առանու—77, 136
 Ամառանյաց տանիք, Ամառանյաց ցեղ—34, 77, 136
 Ամպրունաց—102
 Այրուս, Այրուսայան դավան—24, 59, 126
 Այրուկ Ազիւնիք—73
 Անգր զարդարագու—44
 Անանիա Տավուկոս Այսէնյաց—24
 Անառու, Անառոյին սպառութե—10, 54
 Անառիք, Անառինե—12, 25
 Անեւան—22
 Անի—51
 Անձնացի Ծառնե—34, 73, 136
 Անձնացինե, Անձնացի տանիք—25, 34
 Անժամանցինե—77
 Անժիր—95
 Անձակ—58
 Անոն Կամսուրական—136
 Անտինունիք—23, 55, 68
 Անտինունիք տանիք—23, 34
 Ապօր (Ապր) աշխարհ—12, 101, 102, 128
 (ան'ս նու վերինաշխարհ)
 Ապրենացի գումզ—84
 Ապրուս Արեւունի—73, 136
 Առանու Ամառանիք—77, 136
 Առափան Անձնացի—136
 Առավելյանների ցեղ—136
 : Անձակ Ամառանիք—136
 Ասխացի կողմեր, երկրներ (ասխացիներ)
 54
 Առևեսուն—126, 129, 131, 132
 Առոյի նպաստին, ան'ս նպաստին Առոյի
 Ապրայի դաշտ—133
 Առու Խռովի—53, 73, 95, 136
 Առուժիզի—92, 93
 Առուստական աշխարհ, Առուստական
 կողմեր—52, 55, 59
 Առարանան—58
 Առած զյուղ—126
 Առենուրույն—13
 Արեկիք, Արեկիք—12, 25, 54, 58, 88, 139
 19, 53, 54, 64, 71, 136
 Արենասր, Արենայն աշխարհ—47, 53, 64
 Արիներ, Արին—12, 25, 54, 58, 88, 139
 Արքնիք (Արէնիք)—51
 Արքնիք աշխարհ—61, 84, 85, 101, 139
 Արեւունիք Արքուս—73, 136

- Աշեռանի Խեցագոմ—34, 73, 84, 136 Բզենքիր—24
 Աշեռանիր, Աշեռանյաց աշխատի—24, 93
 Աշեռանյաց տաճ, ցեղ, տոհ—24, 34, 93, Գորկվելիիր—55
 136
 Աշեն—22, 23, 27
 Աշեավորի բերդ—58
 Աշշակ բազմաւոր, որդի Տիրամի—10
 Աշշակնյաց ցեղ—10
 Աշշակիր Աշշամի—57, 73, 84
 Աշշակիր Կամաւական—136
 Աշշին Երեց Բազրւենիր—90, 93, 126
 Աշտ—55
 Աշտ Ընսպայի—73, 86
 Աշտագերս—51
 Աշտազու ցաշու—73
 Աշտակ Մոկացի—34
 Աշտակ Պալումի—73, 107
 Աշտակ Շշամումի—34, 68
 Աշտազատ բազու—25, 51, 58, 72, 93
 Աշտազափ Տամանակ—58
 Աշտաչե բազավոր՝ որդի Վանշապամի Կուչաց ցեղ, տաճ—53, 86, 136
 10
 Աշտաշիր—85
 Աշտափադ Մամիկանյան—136
 Աշտեն իշխան Գարեգինից—68
 Աշտիւ—69, 90, 91
 Աշփանյալ—52
 Աժար—79
 Աշխոնի դուռ—97

 Բարձեն Սյամի—136
 Բարեկան—15
 Բարելացիների Երեխ—132
 Բարիի Ռավանյան տէիր—136
 Բարդառումիր—55, 68
 Բարդւենի—24, 126
 Բար զարական—88
 Բակուր Սյամի—136
 Բարդառիսին—57, 96
 Բարեռուրուկ (փակուրակ) —23
 Բառեն—24
 Բարի Խախեկառ Մակոց—25
 Բարենորու—52
 Բի նոն—101
 Բազպայից—102
- Բզենքիր—24
 Բողոքակառ Վահանակի—25
 Բողոքի պահանջուսական—54
 Բողոքիր Խմանայի—31, 68
 Բողոքիր Դիմացայի—57, 73
 Բուճի—51, 58
 Բավի—69
 Բարեկի Խախուսար—15
 Բարեկի Մախանյան—56
 Բեկեն—79
 Բեղաց զանդ—54
 Բոլցար—69
 Բերումիների ցեղ, Կըրումիր—56
 Բյուռ Վահանի—31, 68
 Բըրումի Տանա—73, 84, 86
 Բըրումի Առան—53, 73, 95, 136
 Բնաճ Վահան—56
 Բոյալ—52
- Բառամ—13, 40
 Բամիր՝ Երեց Մամիկանյան—8
 Բամիր՝ Բարայիի բազավոր—79
 Բառ Առավելյան—136
 Բարիրիր—125
 Բենջապան—21, 102, 112, 113, 114, 119,
 120, 123, 124, 125, 126
 Բիմացայն Գողրիլ—73
 Բիմացայն Բարուլ—73, 136
 Բիմացայն Հմայակ—73, 86
 Բիմացայն ցեղ—56, 136
 Բիմացայնների զանդ—57
 Եռախանունիերու—58
 Եցիպասցիներ—78
- Եղիկի՝ Խախեկառ Բարդւենի—24
 Եղբայր՝ Խախեկառ Աննացյաց—25
 Եղիկի զանդ—126
 Եղիշու՝ Խախեկառ Ամսառյաց—25
 Եղիսա—79
 Եղիսիս առորի—54, 55
 Եղիսու Խախեկառ Մարդարիս—24

- Եվրոպա—54
 Երաման—58
 Երան—22
 Երեմիս՝ Խոյսկուս Ազգանշաց—25
 Երեմիս՝ Խոյսկուս Մարգարոսի—24
 Երկայնազ—51
 Երիտր բազմ—50
 Եփայս—79
 Համբակ երեց—65
 Հառեմովան—95
 Հարևան և Հեր—56, 77
 Հիմուն Ալեքսայի—136
 Հրաքիս, Զրադաշտ—115
 Հրազդանական կրօն—19, 102
 Հրդան—22
 Հնայացի, Ծնայացի Առան—73, 86
 Հնային—84
 Հնայնոց ցեղ—86
 Հըսող խյան Ակիայի—68

 Քար Կամսարական—136
 Քարիկ՝ Խոյսկուս Բանենի—73, 126
 Քարու Դժմախյան—73, 136
 Քարու Վանակեցի—81
 Քաշապարտների աշխարհ, զար, Քախու-
 սպարժ—69, 92
 Քեզոս կայուր—11, 53, 54
 Քիր—ուն Դարիքիր

 Քավաճի զյուղ—126
 Քամանի—38
 Քառական երկիր—18

 Լոփինա զեռ—57
 Լոփեն—12, 13, 40, 57, 69
 Լինուծ աշխարհ—12, 13, 40, 57, 69, 92

 Լողյազ—56
 Լողյազի, Խոյայաց աշխարհ—69, 90, 91
 Լոյլնութեն, Խոյլնութենի աշխարհ, Եր-
 կիր—14, 101, 139
 Լոյթովան—92
 Լուսառան—33
- Լուսավ Նորեկյան—73
 Լուսավիստ—52
 Լուրի Խոյլառանի—73, 84, 86, 107
 Լուրի վկա, Խոյառակ—129, 130, 132
 Լույսունիքի—55
 Լույսունիչաց անձ, ցեղ—34, 86
 Լուսուսուն—37, 132
 Լուսիկ, Խոյառանիցի—114, 127, 128
 Լուսու Արվանդացի—73
 Լուսն—69
- Մայստիստ—52
 Մայքլայֆ—13
 Մայքլոց աշխարհ—13, 40
 Մամառականների ցեղ—136
 Մառիկ լիներ—58
 Մառույս բերդ—52
 Մառույս լեռ—90
 Մառույս զանդ—84
 Մարին Սամառանի—73
 Մարզի, Խորդաց աշխարհ—13, 40, 69
 Մառու ավան—58
 Մեր գեռ—56
 Մերան—113
 Մազիկա Ա, Մազիկա Բ-ի պատր—35
 Մազիկա Բ—10, 11, 35, 139
 Մամառակ Մամիկոնյան—136
 Մամառապյան—54, 136
 Մամիկին—103
 Մայոց ազգ, նոյ, նոյեր—19, 22, 40, 53,
 56, 66, 67, 88, 92, 93, 96
 Մայոց այրամի, նեկերպար, զարման, զա-
 րաբնաց, զարժ—19, 21, 40, 42, 44, 49,
 53, 55, 56, 57, 58, 59, 68, 69, 71, 85,
 87, 88, 92
 Մայտան, նոյոց աշխարհ, երկիր—10, 12,
 16, 21, 34, 35, 41, 44, 45, 48, 54, 58,
 60, 63, 65, 69, 70, 72, 77, 82, 88, 91,
 92, 93, 95, 97, 100, 101, 115, 120, 128
 133, 134, 135, 137, 139, 140, 142
 Մայոց նախարարներ—55, 57, 84, 86, 90,
 95, 97, 111, 140
 Մայթ առուին—68
 Մարտանի—22, 25, 36
 Մարկղան Շաղոն խյան—128

- Հեղափոխութեր, հեղափոխութերի այլառի—Մահմադակեների տաճ—136
 69, 92
 Հեռանք—96
 Հեր և Դաւիթ—56, 77
 Հետ—79
 Հիսոս—31, 32, 51, 75, 80, 82, 109, 110, Մատարիս—77
 126, 143
 Հմայակ Դիմացյան—73, 86
 Հմայակ՝ կորայր Գևորգի—91
 Հմզիստան—46
 Հոհան՝ Ռաֆայէլ տէխը—136
 Հոհ Թիզ, տի՛ս՝ Թիզ Հոհ
 Հոհոց այլառի, հոհերի այլառի, երկիր Մազլու նպիկուռու Մահմետութիւն—24
 —13, 53., 58, 91
 Հոհեր, հոհերի գոճը, գործ—14, 84, 91, 92 Մեռանձն Արեւածի—136
 Հոհերի պահակ, հոհոց պահակ—34, 58 Մերզլ—132
 Հոհուների այլառի, զավաներ—10, 12, Միկրու—27, 29, 117, 130
 13, 14, 23, 63, 68, 96
 Հովհաննես Ակրօփի—32
 Հովհափ՝ ոյր Մարիամի—23
 Հովհափ Կոփիկուռու Արցուատի—24, 25, 34, Միջնավորն—59, 90
 77, 89, 93, 96, 104, 109, 120, 126 Մծրին Շաղամ—10
 Հորդանան զետ—32
 Հոյներ—12, 69, 70, 135
 Հոյների այլառի, հոմաց երկիր—12, 13, Մոխտ Խոնքեհամպետ—113, 117
 69, 89, 95, 96
 Հոռո—54
 Հոռոսի—128
 Հիրենց թե—32
 Հոզակեռ—58
 Վանք Երես—45, 73, 77, 82, 89, 93, 96, Մոչին Մամիկոնյան—136
 106, 115, 121, 126
 Հորդոց այլառի, Հորդի—69, 92
 Հոռովազներ, հոռովազներ—14, 55, 56, 69, Մուշ—57
 139
 Մակրայիշեներ—76
 Մակուռան—113
 Մամիկոնյաններ տաճ, ցեղ—34, 68, 86, 55, 73, 136
 136
 Մամիկոնյան Դավիթ Երես—8
 Մամակեռ—24
 Խաթուցիւնի—113
 Խովառադ—40
 Խովառադն, Արեւածի Ծմբույժն—34, 53,
 55, 73, 136
 Խորեն՝ իշխան Արծի—68
 Խորեն Կամաւրական—136
 Խորեն Քարքերածի—73, 84, 86

- Նյուշաբաճ Խաղաք—101, 126, 128
 Խոյ նամազես—78
 Համբառապետ—73
 Համազ զավառ—132
 Հառուճ—10, 35, 46
 Հմայն Անձնացի—34, 73, 136
 Հեղին Արծրուճի—136

 Ոզսկան—52
 Ուժիգը արխա—25
 Ուժիգը՝ որդի Զրութի—27, 27
 Ուռա—52

 Պալուճի Արտակ—73, 107
 Պալսեմիներ, Պալսեմյաց ազգ, ցեղ—55, 68, 86
 Պանակ Հառա—11, 55, 56, 69, 139
 Պատ Դուռա—12, 19
 Պատկավիճի—102
 Պարճ Աւեռուճի—136
 Պարփի Սասուճ—10
 Պարփից աշխարհ, Երկիր—14, 46, 47, 69, 92
 Պարփից արխուճի—10
 Պարզ բանի, զեր, դանդ—42, 53, 56, 77, 83, 85, 90
 Պարփից իշխանության, աւեռոյթն, որի առյօն—40, 65, 92
 Պարփից բազովոր—55, 69, 72, 140
 Պարփակչի—102
 Պեղոց արխա պարփից—130, 140
 Պեմոզ—102
 Պետք Երեց—68
 Քիզառու Գոնոսցի—32
 Քոզս Առաջի—13
 Քոնոսցի Քիզառու, ոև՛ս Քիզառու Գոնոսցի—25իւճ—113, 126
 Քոնաճ Մինեան տանիճ—139
 Քոփսենյան տան—136
 Քյուռճի—123, 126
 Քյուռճյաց զեր—73
 Քյուռճյաց տան—34

 Սաքսոսաճ—37
- Սակակ՝ Խոյիսկառու Թյուռճաճ—24, 93, 96, 115, 126
 Սակակ՝ Խոյիսկառու Տառեճի—24
 Սակակ Մանղաճէճի—136
 Սակակ առժիսագ—68
 Սակառուճի Խառեճ—73
 Սամճի Խանան—93, 102, 126
 Սասակ՝ պարսկի ցեղ—10
 Սասակ Դիմայաճ—136
 Սաւզաճի—58
 Սերովան մարզպաճ—56
 Սկառ ամեմաներ—54
 Սինա յեւ—29
 Սինդրիտու—54
 Սոկուճի Այրուճ—73
 Սյուճի, Սյուճյաց աշխարհ—48, 59, 98
 Սյուճյաց տան, ցեղ—34, 136
 Սուրմակ Խոյիսկառու Բզենեճյաց—24
 Սուփանոս Խախավիճ—126
 Սուռիճ Հայի—68
 Սովոնձայան Խորս—73
 Սովոնձայան ցեղ—86
- Վաճան Արդիսիճ բազավութեայ ցեղիճ—58
 Վաճան Ամառուճի—34, 36, 73
 Վաճան Գնուճի—56
 Վահուճի—55
 Վանեմյաց Ֆյուս—73
 Վանեմյաց տան—34
 Վաղինակ Սյուճի—28
 Վայոց Զար—126
 Վան ավան—52
 Վանաճ—126
 Վանեղեցի Թարուճ—54
 Վաշուկայան—52
 Վասակ Մամիկոնյաճ—53
 Վասու Սյուճի—34, 48, 53, 56, 58, 59, 60, 66, 68, 69, 70, 77, 83, 87, 88, 89, 92, 93, 95
 Վաս—69
 Վատիճ—126
 Վաւոզիճ Առավելյաճ—136
 Վազգայազար Պարուճի—68
 Վազու Մամիկոնյաճ—34, 36, 59, 65, 70, 72, 86, 91, 107

- Վարդանյան—58
Վարժ Խամբառյան—136
Վերին աշխարհ—112, անու նու Ազգ
աշխարհ
Վետիկ. Մինեներսի, անու Մինեներսի
Վետիկ
Վարիկ. Նիմյաց բազմվածի եպայր—57
Վասիլ. Տայր Հազիկու Բ-ի—10
Վասնչառքի—10
Վաստան. Վարչ աշխարհ—12, 40, 58, 69, 73
95, 96
Վետիկին—19, 96
Վերին Տայրացի—73, 136
Վերկան—101

Տաճառ Արծրունի—136
Տաճառ Կերանի—73, 84, 86
Տաճառ Կոյխելսուս Տայր—24
Տաթկառուն—13, 47
Տայր Տայր Հարազավա—24, 91
Տայրացի Վերին, անու Վերին Տայրացի
Տայրացիների ցեղ—136
Տարու—24

Տիգրու—11
Տիրամ Տայր Արշակ բազմօրի—10
Տիրամ Թագրասունի—58
Տօդոս վետ—84
Տօնորի—69, 91
Տուրուրեան—24
Տըղասիս—54
- Տըղասունի—73
Ուժ—55
Փայտակառ բազմի—65, 70
Փակուանի Բավիկյան—136
Փառախառ—58
Փառի—69
Փարամ Մանդակունի—73
Փետենի բանձու—73
Փյուրվան—69
Փոսին—69

Քաղցկեցիներ—15
Քաղաց ամիս—60
Քաջիս—132
Քայրաց առևկազ—63, 126
Քայրեամի Կորան—73, 84, 86
Քայրեամյաց ցեղ—86
Քառա Կոյխելսուս Տուրուրեանի—24
Քայրանիներ—73
Քայրանիներ, Պազմի—12, 38, 101
Քայրանիների աշխարհ, երիբ, պիտորյան
կողմին—12, 38, 46, 101
Քիբուռ—11, 14, 19, 20, 21, 34, 35, 40,
44, 49, 51, 54, 59, 60, 64, 67, 78, 79,
80, 95, 104, 106, 109, 110, 111, 116,
122, 125, 126, 129, 134, 136, 143

Օւական—55

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Մատինեան Գալիք երեցի խեղաք (ուսումնաթյունը) Վարդակի և Հայոց պատրիարքի մասին	8
Առաջն պատճեն	10
Երկրորդ զբուխ	16
Երրորդ զբուխ	42
Չորրորդ զբուխ	66
Հինգերորդ զբուխ	72
Վիշերորդ զբուխ	88
Հոթերորդ զբուխ	101
Սանսթագրություններ	144

«Հայոց մատենագիրներ»

ԵՊԻԾԵ

Ը 98/

ՎԱՐԴԱԿԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՅ
ՊԱՏԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻ

Հրատ. Խորացիք՝ Ա. Առաքելյան, Խերիչ՝ Խ. Ճակոբյան, ուժին. Խորացիք՝ Գ. Խաչաղեան, զեղ. Խորացիք՝ Գ. Հայեննելյան, վերառությունը սրբագրէ՝ և Վարդակ

ԽԵ 7657

Համեմատած է շարքագիքի 2. 05. 92 թ., Խորացրված է ուսումնաթյուն 27. 05. 1994 թ.,
Զամբար՝ 60×54 /15 թուղթ տպագրական Ալ 2. Տպագրական՝ «Դրբի տպագրական»:
Տպագրություն՝ բարձր, 8,82 պայմ. տպագր. մաժ., 7,69 հրատ. մաժ.: Տպագրական՝
7 000. Պատճեն՝ 1102:

*Հայաստանի Հռատարակչություն, Երևան—2, Ազ. Բառականիք 25:

ՀՀ Կառավարության առջևիք Հռատարակչության գործերի վարչության

ուղարկել ՄԵՊԱԿԱՐԱՐԱ, ՏՐԱՎՐԱՑՈՒԹՅԱՆ,

Երևան-2, Տեղյան 21: